हरे पाहि प्रकाशनम्– अष्टमपुष्पम्

श्रीब्रह्मण्यतीर्थपूज्यपादानां शिष्येण
व्यासयतिना विरचितायां श्रीमद्भाष्यटीकाविवृतौ

तात्पर्यचन्द्रिका

प्रथमाध्यायस्य द्वितीय-तृतीय-चतुर्थ पादाः
(द्वितीयसम्पुटम्)

TATPARYA CHANDRIKA

BY SRI VYASATEERTHA
(DISCIPLE OF SRI BRAHMANYA TEERTHA)

(II, III and IV Parts of 1 Chapter)

II VOLUME

Publisher
Harthi Raghavendra Rao, B A., Rtd Tahsildar
HARE PAHI PRAKASHAN
No 144, 11th Cross, Jayanagar, Mysore-14

PUBLISHER'S NOTE

मध्वभक्तो व्यासशिष्यः पूर्णप्रज्ञमतानुगः ।
व्यासराजमुनिश्रेष्ठः पातु नः कृपया गुरुः ॥

It is with great pleasure that the I Chapter (complete) of the Tatparya Chandrika of Sri Vyasaraja is presented to the readers on the Aradhana day of the author who is also called as Chandrikacharya. My respectful pranams to H. H Sri Sri Devendra Teertha Swamiji who graciously consented to release the book today.

It was my earnest desire to publish the II Chapter simultaneously But it was not to be for the reason that it is very difficult to find competent and painstaking printers in Sanskrit nowadays My grateful thanks to Sri D S Krishnachar, Partner, Prabha Printing House, Bangalore, for the fine get up of the book.

I hope the readers will make use of the I Chapter of the book and I assure them that the II Chapter will be made available on Vijaya Dasami, Dundubhi year.

मत्प्रेरकेण हरिणा या पूजा स्वस्य कारिता ।
वाग्यज्ञरूपालक्ष्मीशस्तया प्रीणातु केशवः ॥

Mysore
13-3-1982

H. Raghavendra Rao

विषयानुक्रमणिका

प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पादः

प्रथमाध्यायस्य तृतीयः पादः

प्रथमाध्यायस्य चतुर्थः पादः

॥ श्री ॥

श्रीमद्ब्रह्मण्यतीर्थपूज्यपादशिष्यश्रीमद्व्यासमुनिविरचिता

तात्पर्यचन्द्रिका

प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पादः

॥ श्री गुरुभ्यो नम हरि· ॐ ॥

श्रीमद्धनुमद्भीममध्वान्तर्गतरामकृष्णवेदव्यासात्मकलक्ष्मीहयग्रीवाय नम ॥

यैर्लिङ्गैः साधितः पूर्वं नाम्नां विष्णौ समन्वयः ।
तेषामिहोच्यते लिङ्गजातीयानां समन्वयः ॥ १ ॥

तदुक्तमनुव्याख्याने—

" इत्यन्यत्रप्रसिद्धोरुशब्दराशेरशेषतः ।
ज्ञाते समन्वये विष्णौ लिंगैर्ह्यपि समन्वयः ॥
तेषामन्यगतत्वे तु न स्यात्सम्यक्समन्वयः ।
इत्येवाशेषलिङ्गानां ब्रह्मण्येव समन्वयम् "॥ इति

॥ सर्वगतत्वाधिकरणम् ॥

॥ ॐ सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात् ॐ ॥

यद्यपि पूर्वपादान्त्यस्योत्तरपादाद्यस्य च अधिकरणस्य नावांतरसंगत्यपेक्षा। तथापीह तस्याः संभवात्फलस्यावश्यवक्तव्यत्वाच्चैतत्पूर्वपक्षे पूर्वाधिकरणसिद्धांताक्षेपो दर्शितो भाष्यादौ। अत्र "सर्वेषु भूतेषु" इत्युक्तं सर्वगतत्वं किमादित्यादेः किं वा विष्णोरिति चिन्ता। तदर्थं "तस्यैतस्यासावादित्यः" इत्यादि पूर्ववाक्यं किमादित्यविषयं किंवा ब्रह्मविषयमिति। तदर्थं "एतमेव ब्रह्म" इति ब्रह्मशब्दादयः किं गौणाः किंवा मुख्या इति। तदर्थमर्भकौकस्त्वं किं ब्रह्मणि न युक्तमुतयुक्तमिति॥ पूर्वपक्षस्तु॥ अयं सर्वगत आदित्यः। "तस्यैतस्यासावादित्यो रस" इत्यादिना प्रकृतस्यादित्यस्यैवैतमिति परामर्शात्। ननु लोकतोन्यत्र प्रसिद्धस्यास्याप्यादित्यशब्दस्यांतरधिकरणन्यायेन विष्णुवाचित्वात्कथं तेन तदन्यस्य प्राप्तिः। न च वाच्यं तत्र देवतावाचिनां समुद्रान्तस्स्थत्वादि-

लिङ्गाद्विष्णुपरतोक्ता। अत्र तु न विष्णुलिङ्गमस्ति। न हि गङ्गायां घोषइत्यत्र गङ्गाशब्दस्तीरपर इति गङ्गायां मत्स्य इत्यत्रापि तथेति। तत्र प्रवृत्तिनिमित्तस्यानन्याधीनत्वादिना विष्णावेव तेषां मुख्यताया उक्तत्वात्। एतेन "आदित्यो रसः यश्चासावादित्यः आदित्यो भवति" इत्यादित्यश्रुतेर्बहुत्वादन्यप्राप्तिरिति निरस्तम्। विष्णौ मुख्यश्रुतिबाहुल्येनान्यप्राप्त्ययोगात्। न च तत्र तत्प्रकरणस्थानां सवित्रादिशब्दानामेव विष्णुवाचितोक्ता, न तु तत्पर्यायादित्यादि शब्दानामपीति युक्तम्। तथात्वे तत्प्रकरणेऽदितिशब्दस्याप्यभावेनोत्तराधिकरणटीकायामदितिशब्दस्योक्त -न्यायेन सावकाशत्वशंकानुपपत्तेः।

"देवतांतरगाः सर्वे शब्दावृत्तिनिमित्ततः।
विष्णुमेव वदंत्यद्धा तत्सङ्गादुपचारतः"॥

इत्यनुव्याख्यानस्थसर्वशब्दविरोधाच्च। तत्रेन्द्रादिशब्दपर्यायाणामश्रवणेन तत्समन्वयार्थमधिकरणांतरारंभापाताच्च।

तत्र लिंगमात्रेण सवित्रादिशब्दानां विष्णुवाचित्वस्य तत्परत्वस्य वा सिद्धौ अत्र श्रुतिसहितलिंगेनाऽऽदित्यादिशब्दानां विष्णुवाचित्वस्य तत्परत्वस्य वा सुतरां सिद्धेश्च। एतेन "सूर्य आत्मा" इति सौरमन्त्रोदाहरणात् सूर्यप्राप्तिरिति निरस्तम्। उक्तन्यायेन मंत्रस्थसूर्यादिशब्दस्यापि विष्णौ मुख्यत्वात्। न च "अन्तः" इत्यादौ चंद्रादिकतिपयगतत्वादिकमुक्तम्। अत्र तु सर्वगतत्वमुच्यत इति भेदः, व्यधिकरणत्वात्। न हि प्रतिपाद्याभेदः शंकितः। किं तु पूर्वपक्षानुदयः। न च "चंद्रमस्येतम्" इति सजातीये चंद्रादावुक्ताऽऽदित्ये अनुक्तत्वलिंगात्तत्प्राप्तिः। "सर्वेषु" इति सर्वशब्देनादित्यस्यापि ग्रहणसंभवेन सावकाशलिङ्गेन श्रुत्यादिबाधायोगात्। संति चात्र "एतमेव ब्रह्म" इति ब्रह्मशब्दाद्याः श्रुतयः, "स योऽतोऽश्रुतोऽगतोमतोऽनतोऽदृष्ट" इत्यश्रुतत्वादिलिङ्गानि च, ब्रह्मशब्दस्य च विष्णौ मुख्यताया आनंदमयाधिकरणे सिद्धत्वात्, ज्योतिरधिकरणे च ज्योतिषो विष्णुत्वेऽश्रुतत्वादेर्हेतूकृतत्वात्, अदृष्टत्वस्य च विष्णुधर्मतायाः "अदृश्यत्वादिकगुणक" इत्यत्र वक्ष्यमाणत्वात्, "स योऽतोऽश्रुत" इत्यादिसन्निधाने च "अंतरपुरुष" इत्यंतरत्वश्रवणात्तस्य चांतर्याम्यधिकरणे विष्णुलिंगतायाः सेत्स्यमानत्वात्। न च चक्षुर्मयत्वादिना सर्वजीवानां प्राप्तिः। तस्याप्यानन्दमयाधिकरणन्यायेन प्राचुर्यार्थतया, पादांत्यप्राणाधिकरणन्यायेन शत-

संवत्सरत्वादेरिवांतर्यामिविषयतया वा संभवात्। पशुशब्दस्य तद्विशेष च्छाग इवादित्यश्रुत्या चक्षुर्मयत्वादिजीवलिंगानां तद्विशेषादित्ये पर्यवसानेन सर्वजीवप्रापकाभावाच्च। नचार्भकौकस्त्वलिंगादन्यस्य प्राप्तिः। तस्यापि विष्णुधर्मताया "अन्तस्तद्धर्मोपदेशात्" "उपासात्रैविध्य" इत्यत्र च उक्तत्वात् हृद्यपेक्षयेत्यादौ वक्ष्यमाणत्वाच्च। वक्ष्यमाणसिद्धान्तन्यायाच्छादनेन पूर्वपक्षकरणे च तन्न्यायेनैवैतत्सिद्धान्तफलसिध्यैतस्य वैयर्थ्यात्। सर्वेषु भूतेष्वित्यनेन सर्वगतत्वस्यैवोक्ततयार्भकौकस्त्वाभावाच्च। अन्यथा अत्रोक्तः सर्वगतोनविष्णुश्चेत्पूर्वोक्तोपि सर्वगतो न विष्णुः स्यादित्याक्षेपायोगात्। मैवम्। "संवत्सर एव प्रध्वंसयन् तस्यैतस्यासावादित्यो रस" इति संवत्सराधिपतित्वरूपसंवत्सरसारत्वलिगात् "यश्चासावादित्य" इति प्रसिद्धार्थयच्छब्दोपबन्धात् "तस्मात्पुरुषं पुरुषं प्रत्यादित्योभवती" ति सर्वपुरुषाभिमुख्यलिंगाच्चादित्यशब्दस्य प्रसिद्धादित्यपरत्वात्। अत एव भाष्यटीकयोरादित्यशब्दस्य प्रसिद्धपरत्वं लिंगाधीनमिति दर्शयितुं "तस्यैतस्यासावादित्योरस" इत्यादिलिगप्रतिपादकांशोप्युपात्तः। उक्तं ह्यनुव्याख्याने "पुनश्च प्रापकाद्धेतोस्तत्राधिकरणांतरम्" इति। न चैवं सत्यावश्यकत्वाल्लिंगैरेव पूर्वपक्षः लिंगसाहचर्यादेव सर्वगतत्वस्यान्यत्र प्रसिद्धत्वं चोच्यताम्। किं तदुपजीविश्रुत्युपन्यासेनेति वाच्यम्। उक्तलिंगानामादित्यविशेषणतयैव प्रतीत्या सर्वगतविशेषणत्वाप्रतीतेः साक्षात्तैः पूर्वपक्षाद्यसंभवात्। तदेतदभिप्रेत्योक्तं न्यायविवरणे "बहवो ह्यत्रादित्यशब्दाः क्षित्यादिपूक्त्वाऽऽदित्येनुक्तिरित्यादि लिंगं च" इति।

यद्वा अतराद्यधिकरणेष्विंद्रादिशब्दानां तैस्तैर्लिंगैर्विष्णुपरतैव व्युत्पादिता। न तु तत्र मुख्यता। "तस्मान्मुख्यार्थता विष्णोरिति कृत्वा-हृदि प्रभुः। समन्वयं साधयती" त्यनुव्याख्याने मुख्यत्वोक्तिराकाशादि पदप्रवृत्तिनिमित्तस्य भगवदधीनत्वोक्तिश्च स्थितायां त्रिपाद्यां प्रवृत्ते "तदधीनत्वात्" इत्यत्र सर्वशब्दानां भगवति मुख्यताया वक्ष्यमाणत्वात्तदभिप्राया। अत एव "हृदि कृत्वा" इत्युक्तम्। ईक्षत्यधिकरणे वाच्यत्वोक्तिरपि तदुपयोगितया। टीकायां प्रत्यधिकरणं तत्तच्छब्दवाच्यत्वोक्तिरपि तदभिप्राया। तत्तच्छब्दप्रवृत्तिनिमित्तगुणलाभस्य वक्ष्यमाणसापेक्षत्वेपि तत्तत्प्रकरणस्थगुणमात्रलाभः पूर्वाधिकरणाक्षेपः समाधानं च तत्तदधिकरणमात्रसाध्यम्। एवं चादित्यादिशब्दानां विष्णौ मुख्यताया

अनुक्तत्वात्तैः पूर्वपक्षोदय इति न्यायविवरणाभिप्रायः। अत एवात्र टीकादौ आदित्यशब्दस्य न विष्णुपरता, तल्लिंगाभावात्। प्रत्युतादित्यलिंगसद्भावादिति दर्शयितुं तल्लिंगप्रतिपादकांशोप्युपात्तः। एवं चोत्तरत्राप्यादित्यादिशब्दैः पूर्वत्रापि प्राणादिशब्दैः पूर्वपक्षोदयः सुलभः। अन्यथा अन्य श्रुतीनामन्यलिंगानां च तदधीनत्वन्यायेन ब्रह्मणि मुख्यत्वस्य सिद्धत्वेन अन्यश्रुत्याद्याश्रयणेन पूर्वपक्षः क्वापि नोदीयात्। यद्वा अंतरित्यत्रैंद्रादिशब्दानां विष्णौ मुख्यत्वोक्तिरस्तु। तथाप्यादित्यशब्दो नांतरधिकरणविषयवाक्ये श्रुतः। नापि तन्न्यायविषयः। अत्रेव तत्र निरवकाशदेवतालिंगाभावात्। अत एव टीकादौ तदविषयतां दर्शयितुं देवतालिंगप्रतिपादकांशोप्युदाहृतः। पर्यायाणामपि तदधिकरणन्यायविषयाणामेव तेन समन्वयसिद्धिः। न तु तदविषयाणाम्। उत्तराधिकरणटीकाप्यदितिशब्दसजातीयैंद्रादिशब्दसमन्वयस्योक्तत्वाभिप्राया।

अनुव्याख्याने सर्वशब्दोपि न्यायविषयसर्वपरः। तत्राधिदैविकत्वाद्युपाध्युक्तिरपि अधिकरणांतरविषयाधिभौतिकादिव्यावृत्त्यर्था, नतु सर्वाधिदैविकसंग्रहार्था। तस्माद्युक्तः पूर्वपक्षः। नचैवं यत् संबंधात्सर्वगतत्वस्यान्यत्रप्रसिद्धता तन्नामसमन्वय एव उच्यतामिति वाच्यम्। अंतर्यामित्वादेर्लिंगस्य पृथिवीशरीरत्वादिलिंगसंबंधादेवान्यत्रप्रसिद्धत्वात्तत्समन्वयार्थं पादांतरे कार्ये तत्संगत्यर्थमत्रापि लिंगस्यैव समन्वेतव्यत्वात्।

न च यत्र लिंङ्गं नामसंबंधादन्यत्रप्रसिद्धं तदधिकरणं नामसमन्वयपरमाद्यपादस्थं चास्त्विति वाच्यम्। तथात्वे आदित्यादिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तगुणस्यांतरधिकरणेनैव लब्धतया साक्षादपूर्वगुणालाभात्। अर्भकौकस्त्वादिपूर्वपक्षमूलयुक्तेः प्रसिद्धोपदेशादिसिद्धांतयुक्तेश्च सर्वगतवाक्य इवादित्यवाक्येऽसत्त्वाच्च। नामपादे नामसमन्वये हेतुतयोक्तलिंगसमन्वयस्यैवेहाकांक्षितत्वाच्च। तस्मादादित्यश्रुतितः सूर्यप्राप्तिर्युक्ता। सौरमन्त्रोदाहरणाच्च तत्प्राप्तिः। मन्त्रे "चक्षुर्मित्रस्ये" ति चक्षुष्ट्वस्य श्रवणात्तस्य च "आदित्यश्चक्षुर्भूत्वा" इत्यादिश्रुत्याऽऽदित्यलिंगत्वात्। उक्तादित्यश्रुत्युपोद्बलिताद्विशिष्यादित्येनुक्तत्वलिंगाच्च तत्प्राप्तिः। चक्षुर्मयत्वादिलिंगाच्च सर्वजीवानां प्राप्तिः। आनंदमयोक्तस्य कोह्येवान्यादिति प्राचुर्यार्थे हेतुव्यपदेशस्य तत्प्रायपाठस्य च अत्राभावेन तन्न्यायाविषयत्वात्। ज्ञान-

करणतया प्रसिद्धचक्षुरादिसंबंधस्यैव नित्यज्ञानेतर्यामिण्यप्यसंभवेन तत्प्राचुर्यस्य सुतरामसंभवाच्च। चक्षुश्शब्दस्य विष्णुपरत्वे च मयटो वैयर्थ्यम्।

न च चक्षुर्मयत्वादीनामादित्ये पर्यवसानम्। "चत्वारः पुरुषा इति बाभ्व" इति बाभ्वचिह्नितोपक्रमस्य "इति ह स्माह बाभ्व" इति बाभ्वचिह्नितोपसंहारस्यैव च वाक्यस्यैकत्वात्तन्मध्यस्थादित्यशब्दस्य सूर्यपरत्वेपि तदुपरितने "एतं ह्येव बह्वृचा" इत्यादौ "सर्वेषु भूतेष्वेतं" इत्यंते च वाक्ये बहुकृत्वः श्रुतस्यैतच्छब्दस्य "अथैष ज्योति" रित्यादाविव वक्ष्यमाणजीवरूपचक्षुर्मयादिपरत्वात्, अर्भकौकस्त्वाच्च न विष्णोः सर्वगतता। अंतः इत्यत्र अंतर इत्यत्र "अतर्यामि" इत्यत्र च सर्वगतत्वाल्पौकस्त्वयोरविरोधो नोक्तः। तत्प्रकरणे सर्वगतत्वस्याभावेन विरोधशंकानुदयात्, उदये वा तत्रत्यन्यायेनैव परिहार्यत्वात्। उपासात्रैविध्यादित्यत्र तु अतस्स्थत्वाद्युक्तेः प्रयोजनमात्रमुक्तम्। न त्वविरोधः। हृद्यपेक्षयेत्यत्र तु तयोरत्राविरोधे उक्तेपि "अगुष्ठमात्रः पुरुष" इत्यत्र मात्रशब्दस्यावधारणार्थत्वात्सर्वगतस्य सावधारणांगुष्ठपरिमाणत्वमयुक्तमिति शंकिते मूर्तिविशेषे व्यक्त्यात्मना सावधारणमपि तद्युक्तमिति समाधास्यते। सर्वेषु भूतेष्वित्यत्र चाल्पौकस्त्वमुच्यते। भूतादन्यत्राभावप्रतीतेः। अन्यथा भूतपदवैयर्थ्यात्। सिद्धांतिना "सर्वभूताशयस्थित" इति स्मृतिसमाख्यया सर्वजीवहृदयस्थत्वस्यैव वक्तव्यत्वाच्च। पूर्वाधिकरणाक्षेपस्त्वित्थम्। तस्य सर्वभूतगतस्यैव सिद्धांतिना सर्वगतत्वांगीकारात्तदभावे तदभाव इति।

यद्वा एतमेवेत्यवधारणेन विष्णोरन्यस्यैव सर्वभूतगतत्वाद्विष्णोर्भूतादन्यत्र सत्त्वेपि सर्वगतत्वायोग इति। न चार्भकौकस्त्वमंतर्यामिण्यपि युक्तम्। "एष म आत्मांतर्हृदये ज्यायान्पृथिव्या" इत्यादि श्रुत्या तस्यापि सर्वगतत्वेन तद्विरुद्धाल्पौकस्त्वायोगात्।

न च पूर्वपक्षे "ब्रह्मततमं" इत्युक्तस्य सर्वगतत्वस्याप्यादित्यनिष्ठत्वात्तस्याप्यल्पौकस्त्वायोग इति वाच्यम्। आदित्यश्रुत्याद्यनुसारेण ततमत्वस्य संकोचात्। न च ब्रह्मणि तथा, ब्रह्मत्वव्याघातात्। ब्रह्मशब्दस्य च विष्णौ मुख्यत्वेप्यल्पौकस्त्वादिलिंगादिहामुख्यार्थत्वात्, ज्योतिरदृश्यत्वाद्यधिकरणयोश्च बाधकाभावान्मुख्यस्याश्रुतत्वादेर्विष्णुधर्म-

त्वेपि प्रकृतेऽर्भकौकस्त्वादिबाधकेनामुख्यस्य तस्य जीवेप्युपपत्तेः । अंतर्यामीत्यत्र चेह विष्णुलिंगत्वेन निश्चितस्यांतरत्वस्य "यः पृथिव्या अंतर" इति श्रवणादंतर्यामी विष्णुरिति वक्ष्यते। न त्वेतत्सिद्धांतात्प्राक्तत्रांतरत्वादीनां विष्णुधर्मत्वनिश्चयः। अत एव तत्र भाष्यकारो वक्ष्यति "स हि सर्वेषां भूतानामंतरपुरुष" इत्यादिना अंतर इत्यंतराधिकरणे तु चक्षुरंतस्स्थत्वं विष्णोरिति वक्ष्यते। न चेह तच्छ्रूयते। किं त्वंतरशब्दमात्रमित्याद्यूह्यम्। तस्माद्युक्तः पूर्वपक्षोदयः॥

सिद्धांतस्तु "संवत्सरो वै प्रजापतिः। तत्र संवत्सरं नाम ब्रह्माणं" इत्यादिश्रुतिस्मृतिषु उत्तराधिकरणभाष्ये वक्ष्यमाणरीत्या संवत्सरशब्दस्य चतुर्मुखे प्रसिद्धत्वात् श्रौतप्रसिद्धेश्च बलवत्त्वात् पूर्ववाक्ये च "महापुरुष इति यमवोचाम संवत्सर एव" इति संवत्सरे महापुरुषपदप्रयोगाच्च संवत्सरशब्दस्य चतुर्मुखपरत्वात्। तस्मादुत्तमत्वरूपस्य च तत्सारत्वस्य विष्णावेव संभवात् यच्छब्दोपबंधस्य "स यश्चायं पुरुषे, यश्चासावादित्ये" इत्यादाविव श्रुत्यादिप्रसिद्धे ब्रह्मण्यपि संभवात्। "आदित्यो ज्योतिरादित्य" इत्यादौ च ब्रह्मण्यप्यादित्यशब्दस्य प्रसिद्धेः। "पुरुषं पुरुषं प्रत्यादित्यो भवती" त्यनेन च 'प्रतिगृहं कूप' इत्यनेनेव सर्वपुरुषगतत्वस्यैवोक्तत्वेन तदाभिमुख्योक्त्यभावात्, भावे वाऽऽदित्यमंडलस्यैव पुरुषाभिमुख्यदर्शनात् अदर्शनेपि देवतायास्तदंगीकारे चेश्वरेपि तत्संभवात्। सौरमंत्रे च "सूर्य आत्मा जगतस्तस्थुषश्च" इति ब्रह्मलिंगसद्भावात्। मंत्रस्थस्य च "चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्याग्ने" रिति चक्षुश्शब्दस्य "चक्षुर्देवानां" इतिश्रुत्या ब्रह्मण्येव संभवात्। पूर्णदर्शनशक्तित्वादिरूपस्य वा चक्षुरादिस्वामित्वरूपस्य वा चक्षुर्मयत्वादेः "सर्वेन्द्रियमयो विष्णु" रित्यादिभाष्योक्तस्मृत्या विष्णौ संभवात् जीवेपि चक्षुरादिविकारत्वस्यासंभवात्। एतच्छब्दस्य च "अथैष ज्योति" रित्यादावथशब्दादेरिवात्र प्रकरणविच्छेदकस्याभावेन पूर्वोक्ताशरीरप्रज्ञात्मपरत्वात्। वक्ष्यमाणस्यापि चाश्रुतत्वादिगुणैर्विष्णुत्वेन तत्परत्वेप्यनिष्टाभावात्। अल्पौकस्त्वस्य च व्योमवदिति सौत्रपदसूचितेन। "एकत्राप्यनवस्थाने सर्वत्रावस्थितिः कथम्। एकत्रैव तु संस्थानं नैवात्रप्रतिपाद्यते" इति न्यायेन सर्वगतेपि संभवात्।

अनुव्याख्याने च "स्थितस्य ह्यल्पदेशेषु सर्वगत्वं भवेद्ध्रुवम्।

एकत्राप्यनवस्थस्य कुत एवाखिलास्थता" इत्युक्तत्वात्, श्रुतौ भूतपदस्य च तत्रोपासनार्थत्वात्सर्वपदेन चादित्यस्यापि ग्रहणसंभवेनादित्येऽनुक्तत्वाभावात्। उक्तरीत्या च बाधकाभावेन ब्रह्मशब्दस्याश्रुतत्वादेश्च अमुख्यत्वायोगात्। भाष्योक्तश्रुत्यादिषु च ब्रह्मशब्दस्य विष्णावेव प्रसिद्धत्वात् प्रसिद्धसंभवे चाप्रसिद्धग्रहणायोगस्य च सौत्रप्रसिद्धपदेन सूचनात्। ब्रह्मशब्दस्य जीवरूपामुख्यार्थत्वे च जीवादन्यस्य मुख्यब्रह्मणो विष्णोरमुख्यब्रह्मणश्च जात्यादेः सत्त्वेनान्यसंबंधनिराकरणासंभवेनावधारणायोगात्। ईश्वररूपमुख्यार्थत्वे चान्यस्य मुख्यब्रह्मणोऽसत्त्वेनान्यसंबंधनिराकरणसंभवात्। भाष्योक्तश्रुत्यादौ च सावधारणब्रह्मशब्दस्य विष्णावेव प्रयोगदर्शनेनेहापि तेन तस्यैव प्रत्यभिज्ञानात् "ब्रह्मेत्याचक्षत" इत्यनेनोक्तप्रसिद्धेश्च ब्रह्मशब्दार्थत्वेनाप्रसिद्धजीवपरत्वेनुपपत्तेः अश्रुतत्वादेश्चोपसंहारस्थत्वेन बलवत्त्वात्तदनुसारेणोपक्रमस्थादित्यश्रुतेरर्भकौकस्त्वादिलिंगानां च नेतव्यत्वात्। अणोश्च जीवस्य सर्वगवत्वायोगात्। योगेवानादितः सर्वजीवानां सर्वशरीरसंबंधे शरीरकर्मादिव्यवस्थाऽयोगेनाभिमानस्यापि प्रसंगेन सर्वेषां सर्वशरीरगतदुःखादिभोगप्रसंगात्। व्रीह्यादिशरीरगतजीवांतरस्य तत्तदिंद्रियाभिमानिनां च तदीयसर्वशरीरसंबंधाभावेन भोगाप्रसंगात्।

ईश्वरस्य तु स्वाभाविकशक्तिविशेषेण तदप्रसंगात् "आत्मानं वेद आत्मानं परस्मै शंसति यस्तित्याज सचिविदं सखायं" इति च सर्वगतस्य तस्यात्मनो वेदनशंसनत्यागेषु कर्मत्वेन जीवस्य तु कर्तृत्वेन निर्देशात्। कर्मकर्त्रोश्चोत्सर्गतो भिन्नत्वात्। "मामहं जानामि तदात्मानमेवावेदहं ब्रह्मास्मि" इत्यादाविव च प्रकृतेऽपवादकाभावात् "अहमात्मा गुडाकेश सर्वभूताशयस्थित" इति स्मृतिसमाख्यानाच्च अत्रोक्तः सर्वगतो विष्णुरेवेति। तदेतदभिप्रेत्योक्तं न्यायविवरणे "तथापि निरवकाशा एतमेवेत्यवधारणादय" इति। अनुव्याख्याने तु सर्वसंयोगित्वादिमात्रं नात्र प्रतिपाद्यम्। तस्य आनंदादिवद्गुणत्वाभावात्। किंतु तत्तच्छक्तिप्रबोधनार्थं तत्र तत्रावस्थानम्। तच्चायुक्तम्। ईश्वरस्य दूरस्थत्वेपि तत्र शक्तत्वादिति प्राप्ते तत्र तत्रावस्थानं न दूरस्थस्याशक्त्या। किंतु लीलयैवेति सिद्धांत इत्युक्तम्। तत् "विवक्षितगुणोपपत्ते" रिति सूत्रस्य विवक्षितः दूरे शक्तस्यापि तत्तच्छक्तिबोधनार्थं तत्र तत्रावस्थान-

रूपो यो गुणस्तस्य लीलयोपपत्तेरिति वर्णकांतरमभिप्रेत्य ॥

सूत्रक्रमस्तु आद्ये सूत्रे विषयवाक्यस्थश्रुतिरूपस्वपक्षसाधकोक्तिः। द्वितीये तदुत्तरवाक्यस्थलिंगरूपसाधकोक्तिः। तत्र च विवक्षितत्वं टीकोक्तरीत्या वक्तुं योग्यत्वम्। वक्तुं योग्ये हि विवक्षा भवति। यद्वा विवक्षितत्वं वक्ष्यमाणत्वम्। वक्ष्यमाणे हि विवक्षा भवति। ततश्चाश्रुतत्वादीनामुपसंहारस्थत्वाद्बलवत्तेत्यर्थः। अथवाऽपौरुषेये वेदे वक्तुमिच्छाया अभावाद्विवक्षितत्वं तात्पर्यविषयत्वम्। ततश्चाश्रुतत्वादीनामप्राप्तत्वादिना श्रुतेस्तत्र तात्पर्यान्न मिथ्यात्वमित्यर्थः। तृतीये साध्यस्य सर्वगतत्वस्याणौ जीवे स्वरूपेणैवासंभवरूपपरपक्षबाधकोक्तिः। "स यश्चायमशरीर" इति श्रुतिश्रुतस्याशरीरत्वस्य जीवे अनुपपत्तिं सूचयितुं च शारीरपदम्। चतुर्थे जीवे सर्वगतत्वस्य स्वरूपेणासंभवेपि वाक्यशेषस्थकर्मकर्तृभावविरोध इत्येवंरूपबाधकोक्तिः। अत एव तृतीयसूत्रस्थानुपपत्तिशब्दस्य प्रकृतेन सर्वगतत्वेनैवान्वयात्कर्मकर्तृभावानुपपत्तिर्न तदर्थ इति चतुर्थसूत्रसार्थक्यम्।

यद्यपि विवक्षितगुणा अव्यवधानेन प्रकृताः। तथापि ब्रह्मणि तेषामुपपत्तिं वदता द्वितीयसूत्रेणैव जीवेर्थादनुपपत्तेरप्युक्तत्वात्तृतीयं सूत्रं न तत्परम्। पंचमे यद्यपि प्रथमसूत्रोक्तब्रह्मशब्दस्य जीवेप्युपपत्तिशंका निरस्यत इति तस्य द्वितीयत्वं युक्तम्। तथाप्युत्सर्गतो भेदसाधकस्य कर्मकर्तृभावस्योपोद्बलकादेतमेवेत्यवधारणान्नापवादशंकेत्येतदर्थस्याप्युक्तेः पंचमता। स्वतंत्रहेत्वंतरानुक्तेश्च न तत्र चशब्दः। षष्ठे पंचमेन श्रौते स्वपक्षसाधके समाप्तेऽनंतरं स्मार्तस्य तत्साधकस्योक्तिः। सप्तमे तर्हि स्मृतिसमाख्यया सर्वगतत्वस्याल्पौकस्त्वरूपत्वादणौ जीवे सर्वगतत्वस्येव सर्वगते ब्रह्मण्यल्पौकस्त्वस्यापि स्वरूपेणैवासंभव इत्येवं रूपस्य स्वपक्षबाधकस्योद्धारः। अत्र च व्योमवदित्यनेन न विरोधपरिहारः।

निचाय्यत्वादेवमित्यनेन चाल्पौकस्त्वोक्तेः प्रयोजनोक्तिः। यद्यपि नोपासात्रैविध्यादित्यत्रैवाल्पौकस्त्वोक्तेरपि प्रयोजनमुक्तम्। तथाप्युपासनार्थमंतरस्थत्वाद्युक्तौ तच्छ्रुतिरप्रमाणं स्यात्। उपासनाया मानसक्रियात्वेनार्थाभावेपि संभवात्। नहि सप्रयोजनत्वं प्रामाण्यम्, मणिप्रभायां मणिभ्रमस्य तत्प्रसंगात्, तृणादिज्ञानस्य तदभावप्रसंगाच्चेति शंकायामुपासनाया ज्ञानात्मकत्वादर्थाभावोऽसिद्ध इति परिहर्तुं "चायृदर्शने"

इत्यस्माद्धातोर्निष्पन्नस्य निचाय्यशब्दस्य प्रयोगः। अष्टमे सर्वगतस्यापि ब्रह्मणो व्योमवद्भूताश्रयत्वरूपाल्पौकस्त्वसंभवेपि तद्वद्चेतनत्वाभावाज्जीववद्भोगप्रसंग इत्येवंरूपस्य स्वपक्षबाधकस्योद्धार इति॥

अत्र "एतद्भावाभिधं लिङ्गं क्रियालिङ्गे ततःपरम्। अतर्याम्यंतरश्चेति क्रियाभावाख्यमुच्यते। अदृश्यत्वाद्यभावाख्यं श्रुतिर्लिङ्गादिका परा" इत्यनुव्याख्याने सर्वत्रेत्यत्र सर्वत्रावस्थितिरूपं भावाख्यं लिङ्गं प्रतिपाद्यम्। अत्तेत्यत्र संहाररूपक्रियात्मकं लिंगम्। गुहामित्यत्रापि कर्मफलभोगरूपक्रियात्मकं लिङ्गम्। अतर इत्यत्रांतस्स्थितिरूपभावसहितं रमणरूपक्रियात्मकं लिङ्गम्। अंतर्यामीत्यत्रापि तत्सहितं नियमनरूपक्रियात्मकं लिङ्गम्। अदृश्यत्वादीत्यत्रभावात्मकं लिंगम्। वैश्वानर इत्यत्र पाचकत्वाद्यनेकलिंगसहितं वैश्वानरनामेत्यापादपरिसमाप्त्यधिकरणोपाधयो दर्शिताः। तन्न केवलं सुधोक्तरीत्या तत्तदधिकरणप्रतिपाद्यगुणासांकर्यार्थम्। किन्तु संगत्यर्थं च। तथाहि। विद्यमानस्यैव क्रियान्वयात्क्रियातो भावस्य प्राथम्यम्। न हि क्रियासामान्यस्य स्थितिसामान्यापेक्षत्वमिव स्थितिसामान्यस्य क्रियासामान्यापेक्षाऽस्ति। तत्रापि कर्मफलभोगवदत्तृत्वरूपसंहर्तृत्वस्य ब्रह्मण्यसंभावितत्वाभावात् तथा कर्मफलात्तृत्वरूपविशेषं प्रति सामान्यरूपत्वात् तथा स्थित्यनंतरं संहारस्य धीस्थत्वात् प्रातिपदिकश्रुतिसाहित्येनान्यत्र प्रसिद्धतया सर्वगतत्वसाधर्म्याच्च सर्वगतत्वानंतर्यमत्तृत्वस्य, तदानंतर्यं कर्मफलभोक्तृत्वस्य एकैकरूपलिंगोक्त्यनंतरमेव तन्निरूप्यविशिष्टरूपलिंगोक्तिर्युक्तेति भोक्तृत्वानंतरमंतराद्यधिकरणद्वयम्। तत्राप्यंतरत्वस्य श्रुतिसाहित्येनान्यत्रप्रसिद्धतया लिङ्गसाहित्येनान्यत्र प्रसिद्धांतर्यामित्वाज्ज्यायस्त्वात् तथा आदित्यादिनियामकत्वेनावस्थानविशिष्टरमणरूपमंतरत्वमयुक्तम्। बहुव्यापारवतः तद्धेतुकविक्षेपेणदुःखादिप्रसंगादित्यंतरत्व आक्षिप्ते यद्यदनधीनसत्ताप्रवृत्तिप्रतीतिकं तन्नियमने तस्य दुःखादि, ईश्वरस्तु सत्तादिप्रद इति सत्तादिप्रदत्वरूपांतर्यामित्वप्रतिपादनादंतर इत्येतदानंतर्यमंतर्यामीत्यस्य। एवं भावरूपलिंगसमन्वये समाप्ते तन्निरूप्याभावरूपत्वाददृश्यत्वादेस्तदानंतर्यम्। एवं केवललिंगसमन्वये समाप्ते लिंगाधिकनामसमन्वयस्योभयात्मकत्वादंत्यता। अन्यापि संगतिस्तत्तदधिकरणे वक्ष्यते।

एवं चादृश्यत्वाधिकरणात्प्राचीनानि पंचाधिकरणानि भावलिङ्ग-

विषयतैका महापेटिका। तत्रापि आद्यं विना चत्वारि क्रियाविषयत्वेन तत्रापि आद्यद्वयं क्रियामात्रविषयत्वेन। उत्तरद्वयं तु भावसहितक्रिया-विषयत्वेन। पादांत्योपांत्ये तु बहुविषयत्वेन एकावांतरपेटिकेत्याद्यूह्यम्।

अन्ये तु "सक्रतुं कुर्वीत मनोमयः प्राणशरीरो भारूपः सत्य-संकल्प" इति वाक्ये मनोमयत्वादिनोपास्यो जीवः, तस्यैव मनः प्राणादिसंबंधात्, ब्रह्मणस्तु "अप्राणो ह्यमनाः शुभ्र" इत्यादिश्रुत्या-तद्राहित्यादिति प्राप्ते ब्रह्मैवोपास्यम्, सत्यकामत्वज्यायस्त्वादिलिंगात्। जीवधर्मास्तु मनोमयत्वाणीयस्त्वादयो जीवाभिन्ने ब्रह्मणि युक्ताः। न च वैपरीत्यं शंक्यम्। विशिष्टचैतन्यरूपस्य जीवस्य ब्रह्मण्यध्यस्तत्वात्। अध्यस्तसर्पासाधारणधर्मैश्च भीषणत्वादिभिः रज्जू रूपवती। न तु रज्जु-रूपेणाभिगम्यत्वादिना सर्पो रूपवान्, तदा सर्पस्यैवाभावात्। सर्प-दशायां त्वस्ति वास्तवी रज्जुरिति सिद्धांतः। तदुक्तं भामत्यां—

"समारोप्यस्य रूपेण विषयो रूपवान्भवेत्।
विषयस्य तु रूपेण समारोप्यं न रूपवत्"

इति। आद्यसूत्रस्य च सर्वत्र वेदांतेषु परमात्मपरतया प्रसिद्धस्य ब्रह्म-शब्दस्योपदेशादित्यर्थ इत्याहुः।

अत्र ब्रूमः॥ तत्वतो भात्यधिष्ठाने नारोप्यगतधर्मधीः। ब्रह्मणश्च तथा भानं त्वयाप्यत्राभ्युपेयते॥ १॥ यद्यप्यारोप्यस्यासाधारणरूपेण ज्ञानदशायामधिष्ठानमस्ति। अधिष्ठानस्य तु तथा ज्ञानदशायामारोप्यं नास्ति। तथाप्यधिष्ठानं तथाज्ञानदशायां नारोप्यधर्मेण धर्मवत्। न हि रज्जू रज्जुत्वाभिगम्यत्वादिना ज्ञानदशायां भीषणत्वादिमत्। प्रकृते चाधिष्ठानं ब्रह्मत्वसाधकसत्यकामत्वाद्यसाधारणरूपेण भासते। न हि सिद्धांतः सत्यकाम इत्यादि वाक्यशेषाज्ञानमूलः। यद्यपि सत्यकाम इत्यादिवाक्यजन्यमधिष्ठानतत्वज्ञानं परोक्षं तथापि तत्परोक्षभ्रमविरोध्येव। इह चाणीयत्वादिविभ्रमः श्रौतत्वापरोक्षः। अत एवायं न सोपाधिकः, येन तत्त्वज्ञानेप्यनुवर्तेत। किं च त्वन्मतेप्यस्य वाक्यस्य सत्यसंकल्पादि-युक्तसगुणब्रह्मविषयत्वात्। जीवसगुणब्रह्मणोश्च निर्गुणेध्यस्तत्वात्। कथं परस्परमधिष्ठानाध्यस्तभावः। यथोक्तं संक्षेपशारीरके

"स्वाज्ञानकल्पितजगत्परमेश्वरत्वजीवत्वभेदकलुषीकृतभूरिभावा।
स्वाभाविकस्वमहिमस्थितिरस्तमोहाप्रत्यक्चितिर्विजयते भुवनैकयोनि"

इति । किञ्च रज्जुमुद्दिश्य भीषणमिति व्यपदेश इव ब्रह्मणि मनोमयत्वादिश्रौतव्यपदेशो प्रमाणं स्यात् ।

अपि च त्वयास्य वाक्यस्योपासनापरतया असत्योपासनायाश्च स्वीकृतत्वात्सत्यसंकल्पत्वज्यायस्त्वादीनां जीवे स्वरूपेणासत्वेपि तथोपासनं किं न स्यात् । न च सहश्रुतेषु मनोमयत्वादिकमेवोपास्यं न तु सत्यसंकल्पत्वादिकमित्यत्र हेतुरस्ति ॥

सूत्राक्षरार्थोऽप्ययुक्तः ॥ आद्यसूत्रे हेतुमात्रस्योक्तत्वेन मनोमयत्वादिनोपास्यं ब्रह्मेति प्रतिज्ञांशस्याध्याहार्यत्वात् । द्वितीये सत्यकामत्वादिमिथ्याभूतगुणेषु श्रुतितात्पर्योपपत्तिसहितत्वयोरभावेन विवक्षितोपपत्तिपदयोरस्वारस्यात् । तृतीये सत्यकामत्वादिगुणानां ब्रह्मण्युपपत्ति वदता द्वितीयेनैव तेषां जीवेनुपपत्तेरर्थादुक्तत्वेन तेन पौनरुक्त्यात् । चतुर्थे आधाराधेयभावस्येव "एतमितः प्रेत्याभिसंभवितास्मि" इति कर्मकर्तृभावस्यापि विरुद्धविभक्तिक शब्दं वदता शब्दशेषशब्देनैव ग्रहणसंभवेन पंचमेन पौनरुक्त्यात् । पंचमेऽपि "एष म आत्मांतर्हृदय" इति वाक्यशेषंतस्स्थत्वेनोक्तस्य मनोमयत्वादिगुणकस्य "एवमयमंतरात्मन् हिरण्मय" इति समानप्रकरणे श्रुत्यंतरे जीवस्य यः शब्दोंतरात्मन्निति सप्तम्यंतस्ततोन्यो हिरण्मय इति प्रथमांतो यो ब्रह्मणश्शब्दस्तेन शब्दविशेषेण मनोमयत्वादिगुणको न जीव इति त्वदुक्तस्य शब्दविशेषस्य श्रुत्यंतरस्थत्वेन अस्मदुक्तस्य प्रस्तुतब्रह्मशब्दे सावधारणत्वरूपविशेषस्येव स्वप्रकरणस्थत्वाभावात् । स्वतंत्रहेत्वंतरपरत्वेन चतुर्थ इवात्रापि चशब्दप्रसंगाच्च । एवं सूत्रांतरेप्यनुपपत्तिरूह्या । अत्रापि परमतेपि "अनुपपत्तेस्तु न शारीर" इत्यादिना भेदस्य "विवक्षितगुण" त्यनेन गुणानां चोक्तेरैक्यनिर्गुणत्वप्रतिकूलता स्फुटैवेति ॥

केचित्तु "सर्वं खल्विदं ब्रह्म" इत्यादिवाक्यं ब्रह्मविषयं, मनोमयवाक्यं तु जीवविषयमिति भिन्नविषयत्वेन यः परकीयपूर्वपक्षः तस्यैकविषयत्वसंभवेऽयोगादेवं पूर्वपक्षः । सर्वं खल्विदं ब्रह्मेति ब्रह्मशब्दनिर्दिष्टो जीव एव । सर्वशब्दनिर्दिष्टब्रह्मादिस्तंबपर्यंतकृत्स्नात्मकताया अनादिसंसारे कर्मवशाज्जीवे संभवान्निखिलहेयप्रत्यनीके ब्रह्मणि तदयोगात् । जन्मादिकारणतायाश्च कर्मद्वारा जीवेपि संभवात् ब्रह्मशब्दस्य च जीवेपि प्रयोगादिति ॥

सिद्धांतस्तु ॥ जीवस्य जीवांतरात्मकत्वाभावेन सर्वात्मकत्वायोगात् सर्वात्मकता च सर्वप्रकारतेति स्वीकारेण प्रकारभूतशरीरगतानां दोषाणां प्रकारिणि ब्रह्मण्यप्रसंगात्। ब्रह्मशब्दकारणतयोश्च जीवेऽस्वारस्यात् ब्रह्मैव सर्वात्मकमिति ॥ सूत्राक्षरार्थस्तु ॥ सर्वत्र सर्वं खल्विति निर्दिष्टे जगति तत्समानाधिकरणेन ब्रह्मशब्देन तदात्मकतयाभिधीयमानं परं ब्रह्मैव। खलुशब्देन सर्वात्मकतायाः तज्जलानितीति हेतुत्वार्थेनेतिशब्देन च जन्मादिकारणतायाः प्रसिद्धत्वेनोपदेशात्। कारणत्वादेश्च "आनंदाद्ध्येव खल्विमानि भूतानि" इत्यादिश्रुत्यंतरे ब्रह्मण्येव प्रसिद्धत्वादित्याहुः। तन्न। त्वन्मतेंतरधिकरणे छांदोग्योक्तस्यादित्यांतरस्थस्य जीवत्वे "यश्चासावादित्ये" इति आनंदवल्ल्युक्तस्यापि जीवत्वमिति पूर्वपक्षवत् "सर्वं खल्विदं" इत्यत्रोक्तस्य कारणस्य जीवत्वे यतोवेत्यादावुक्तस्यापि तस्य जीवत्वमिति पूर्वपक्षस्य संभवेन कारणताया वाक्यांतरे ब्रह्मणि प्रसिद्ध्यभावात्। किं च "आनंदाद्ध्येव खलु" इत्यत्र हिशब्दखलुशब्दयोः "यतो वा इमानि आत्मा वा इदं" इत्यादौ वैशब्दादेः श्रवणेन तत्रापि श्रुत्यंतरप्रसिद्ध्यपेक्षा स्यात्।

अपि च "अन्नाद्ध्येव खल्विमानि भूतानि जायंते प्राणाद्ध्येव खल्विमानि भूतानि" इत्यत्रेव खलुशब्दादेः श्रवणेप्यब्रह्मपरता किं न स्यात्। अक्षरार्थोप्ययुक्तः। सर्वात्मकत्व(स्यापि)स्य हि साध्यत्वे तत्प्रतिपादनाय श्रुत्यनुगमाय च सूत्रे सर्वमिति निर्देशः स्यात्। न हि सर्वत्रेत्यनेन सर्वात्मकता लभ्यते। किं तु सर्वगतता। सौत्रप्रसिद्धशब्दस्य भावप्रधानता च कल्प्या। यच्चोक्तं "अर्भकौकस्त्वात्" इति सूत्रे "एष म आत्मांतर्हृदयेऽणीयान्व्रीहेर्वा यवाद्वा सर्षपाद्वा" इत्युक्तमणीयस्त्वमौपाधिकम्। तदुपाधेर्हृदयस्योक्तत्वात्। "ज्यायान्पृथिव्या" इत्यादिनोक्तमहत्त्वं तु स्वाभाविकम्। तदुपाधेरनुक्तत्वादिति। तन्न। हृद्यपेक्षयेत्यत्र हृदयस्यांगुष्ठप्रमाणतायास्त्वयाप्युक्तत्वात्तस्य सर्षपादणीयस्त्वेनुपाधित्वात्। किं च "प्रशस्यस्य श्रः। ज्य च। वृद्धस्य च" इत्यत्र वृद्धस्येति सूत्रेण वृद्धशब्दस्यैव ज्यचेत्यनेन सूत्रेण प्रशस्यशब्दस्यापि ज्यादेशविधानादिहश्रुतावणीयस्त्वं स्वाभाविकं ज्यायस्त्वंत्वतिशयेन प्रशस्यत्वमिति किं न स्यात्। एतदभिप्रेत्योक्तं भाष्ये "न चाप्रामाणिकं कल्प्यं" इति। न तु टीकोक्तरीत्याभेदसत्यत्वमात्रमभिप्रेत्य ॥

टीकाक्षरार्थस्तु। पूर्वं चक्षुर्मयत्वादिकमंतर्यामिण्यंगीकृत्याल्पौकस्त्वं न युक्तमित्युक्तम्। इदानीं जीवधर्मत्वात्तस्य तदपि न युक्तमित्याह। चक्षुर्मयत्वाद्ययोगाच्चेति ॥ सर्वगतत्वानतिरिक्तत्वेनेति ॥ "अत सातत्य गमने" इति धातोः "संततोह्यत उच्यत" इति वचनाच्चातत्वं सर्वगतत्वानतिरिक्तमित्यर्थः ॥ व्रीह्यादिगतजीवांतरवदिति ॥ स्वर्गाच्च्युतः स्थूलशरीरसंबंधार्थं पित्रादिशरीरप्रवेशायान्यकर्मनिर्मितव्रीह्यादिशरीरगतो जीवो जीवांतरशब्दार्थः॥ सर्वगततया सर्वजीवाग्रहणापातादिति ॥ सर्वजीवानां कर्मत्वाभावे सर्वगतवाक्ये सर्वगततया ये सर्वजीवाः प्रकृतास्तेषां "स य एवमेतमात्मानं" इति कर्मभूतात्मविशेषणेनैतच्छब्देन ग्रहणं न स्यात्। ग्रहणे सर्वजीवानां कर्मत्वापत्तेः। तथा चैतच्छब्दस्य प्रकृतसर्वपरत्वसंभवे तदेकदेशपरत्वमयुक्तमित्यर्थः।

यद्वा एतमित्यनेन सर्वजीवानामनिर्देशे एतच्छब्दस्वारस्यार्थं सर्वगतवाक्येपि सर्वगततया सर्वेषां ग्रहणं न स्यात्। तथा च सर्वे जीवाः सर्वगता इति पूर्वपक्षिणा यद्गृहीतं तद्धीयेतेत्यर्थः॥ तथा प्रतीत्यभावेनेति ॥ कर्मीभूतात्मविशेषणेन चक्षुर्मयत्वादिना जीवसामान्यलिङ्गेन जीवमात्रस्यैवप्रतीतेरित्यर्थः। न केवलं कर्मत्वं जीवविशेषस्येत्ययुक्तम्। किन्तु कर्तृत्वमपि। "योऽवगुरेत्तं शतेन यातयात्" इत्यत्रेव यः शंसत्यस्य वेदा दुग्धदोहा भवंतीति सामान्येनैव प्रत्यवायश्रवणात्। अन्यथा केषांचित् प्रत्यवायो न स्यादित्यपि द्रष्टव्यम्। असदपरोक्षतया प्रतीयते वाच्यत्वादिति ॥ धर्माधर्मादेरपि ईश्वराद्यपरोक्षत्वान्न व्यभिचार इति भावः॥

सर्वगतत्वाधिकरणम् ॥ १ ॥

॥ ॐ अत्ता चराचरग्रहणात् ॐ ॥ ९ ॥

अत्र पूर्ववैषम्यप्रदर्शनेन पूर्वपक्षोत्थानादनंतरसंगतिः। अत्र "सर्वं वा अत्तीति तददितेरदितित्वम्" इत्युक्तमत्तृत्वं किमदितेर्विष्णोर्वेति चिन्ता। तदर्थं सर्वशब्दसंकोचकमस्ति न वेति। तदर्थं सर्वं वै इति वाक्यं किं प्रसिद्धेर्थे शब्दान्वाख्यापकं किं वा प्रसिद्धार्थं बाधित्वायोगोक्त्या "तत्तदत्तुमध्रियत" इति प्रतिज्ञाते सर्वात्तृत्वेहेतुपरमिति ॥

पूर्वपक्षस्तु ॥ युक्तमादित्यश्रुतिसहचरितमपि सर्वगतत्वं विष्णौ "अन्तः" इत्यत्र तत्पर्यायसवितृशब्दसमन्वयस्यासिद्धेः। अदितिशब्द

पर्यायस्यापि न तत्र सिद्धिः। तथा चादितिरेवात्री तददितेरदितित्व-मित्यदिति श्रुतेरदितित्वलिङ्गाच्च। तदुक्तं न्यायविवरणे। श्रुतिर्लिङ्गं च आदितिशब्दोऽदितित्वं चेति।

नन्वत्र टीकायामुक्तन्यायेन श्रुतेः सावकाशत्वे शंकिते तामनुक्त्वा लिङ्गमुक्त्वा नह्यदितिभिन्नस्यादितित्वमितिलिङ्गस्यनिरवकाशत्वं चोक्तम्। तत्कथम्। अदितिश्रुतेर्ब्रह्मणि मुख्यत्वेऽमुख्यत्वेवा अदितित्वलिङ्गस्यापि तत्र मुख्यस्यामुख्स्य वा संभवादितिचेदुच्यते। तीरादौ गङ्गादिपद-प्रयोगेपि तीरे गङ्गात्वमित्यप्रयोगात् श्रुतेर्ब्रह्मण्यमुख्यत्वेन संभवेपि लिङ्गस्यामुख्यत्वेनाप्यसम्भव इति टीकाभिप्रायः। यद्वा अतरधिकरण-न्यायेन रूढिबाधेन श्रुतेर्ब्रह्मपरत्वसंभवेपि "अनश्नन्" इत्यादिश्रुत्याऽ-नत्तुर्ब्रह्मणोत्तृत्वरूपादितित्वलिङ्गं न संभवतीति टीकाभिप्रायः।

न च कर्मफलात्तृत्वसाधकेनोत्तराधिकरणेन अत्रत्यानत्तृत्वशंका दंडापूपनयपराहतेति वाच्यम्। तत्रात्रसिद्धमत्तृत्वसामान्यमुपेत्य कर्म-फलात्तृत्वरूपस्तद्विशेषो नेति या शंका तस्या निरसिष्यमाणत्वेनात्रत्य पूर्वपक्षदशायां तत्रत्यसिद्धान्तानुन्मेषात्। अत एव तत्र भाष्ये विशेषा-क्षेपार्थं "सर्वात्तैकः पर उक्त" इत्यत्तृत्वसामान्यानुवादः। अथवा वक्ष्यमाणरीत्यात्र विष्णुलिङ्गाभावेनांतरधिकरणन्यायाविषयतया अदिते-रित्यत्रैवादितित्वमित्यत्राप्यदितिप्रातिपदकस्य प्रसिद्धादितिपरत्वात्ततः परेण त्वप्रत्ययेनापि तद्गतधर्म एव वक्तव्यः। एवं च "तदब्धोदधित्वम्" इत्यादाविव प्रसिद्धादित्युद्देशात्प्रसिद्धार्थ एव शब्दान्वाख्यानस्य कांक्षि-तत्वाच्च श्रुतिर्लिङ्गं च निरवकाशमिति न्यायविवरणाभिप्रायः। अत एव न्यायविवरणस्थ चशब्दस्वारस्यम्। टीकायां श्रुतेः सावकाश-त्वोक्तिस्तु सजातीयदेवतावाचिशब्दसमन्वयस्य सिद्धत्वमभिप्रेत्येति द्रष्टव्यम्। श्रुतौ सर्वशब्दस्त्वदित्यदनयोग्यसर्वपरः। स्वीकृतश्च सिद्धांतिनाप्यत्रैव प्रकरणे सर्वस्यैतस्यात्ता भवति सर्वमस्यान्नं भवति य एवमदितेरदितित्वं वेदेत्युत्तरवाक्यस्थसर्वशब्दस्य संकोचः। यद्वा श्रुतिबलाददितेरेवासंकुचितसर्वात्तृत्वमस्तु। अत्र चाद्यः पक्षः अदिति-रपि स्वभोग्यस्यान्नपानादेर्भोक्त्रीति सुधोक्तः। द्वितीयस्त्वत्र टीकायाम्, न चाद्यपक्षे भाष्यस्थजन्मादिसूत्रोक्तासंकुचिनसर्वसंहर्तृत्वस्याति-व्याप्त्युक्तिरयुक्तेति वाच्यम्। अदितेः स्वातंत्र्येण कतिपयसंहर्तृत्वे

ब्रह्मणः सर्वसंहर्तृत्वायोगेन कतिपयसंहर्तृत्वस्य लक्षणत्वेनातिव्याप्तिसंभवात्। न चादेर्भक्षणार्थत्वेनादितेरत्तृत्वेपि पक्षद्वयेपि संहर्तृत्वस्य नातिव्याप्तिरिति शंक्यम्। "मृत्युनैवेदं" इत्युपक्रमे मृत्युशब्दात् "यद्यदेवासृजत तत्तदत्तु" इति च सृष्टिप्रतियोगित्वाद्भक्षणस्यापि संहार विशेषत्वादूर्णनाभ्यादिवच्च भगवतः संहर्तृत्वस्यात्तृत्वरूपत्वात्। "अद्यतेत्ति च भूतानि—

ससर्गकाले च करोति सर्वं संहारकाले तु तदत्तिभूयः। स्रष्टा पाता तथैवात्ते" इत्यादौ संहारेऽदधातुप्रयोगाच्च। अत एव टीकायां "संहर्तृत्वापरपर्यायमत्तृत्व" इत्युक्तम्।

नैवेह किंचनाग्र आसीदित्यादिनास्य प्रकरणस्य वैष्णवत्वेपि दर्शपूर्णमासप्रकरणात् "पूषाप्रपिष्टभाग" इत्युक्तं पौष्णं पेषणमिव विष्णुप्रकरणात् "तददितेरदितित्वं" इत्यादिकमुत्कृष्यताम्। प्रकरणाच्छ्रुतिलिङ्गयोर्बलीयस्त्वात्। अथवा यथा "अभिक्रामन् जुहोती"ति दर्शपौर्णमासप्रकरणे श्रुतस्याभिक्रमणस्य तदंगप्रयाजान्वयार्थं प्रयाजस्यावांतरप्रकरणं तथा विष्णुप्रकरणेदितेरवांतरप्रकरणमस्तु। यद्वा अदितिश्रुतिबलान्नैवेहेत्यादिमहाप्रकरणमप्यदितेरेवेति॥

सिद्धांतस्तु॥

सर्वात्तृत्वादिकं नैव विष्णोरन्यस्य युज्यते।
विष्णावदितिशब्दस्तु श्रुतः श्रुत्यंतरे स्फुटम्॥१॥
न च बाधं विना सर्वशब्दसंकोचमर्हति।
पूषादिवच्च नात्रास्ति बाधो येनापकर्षणम्॥२॥
अवांतरप्रक्रिया तु सन्दंशात्कल्प्यते स च।
अभिक्रामन् जुहोतीति वाक्येस्ति प्रकृते तु न॥३॥

भाष्योक्तश्रुत्यादिना सर्वात्तृत्वं निरवकाशम्। अन्वाख्यानपक्षेपि देवमातरि रूढिबाधार्थमिह सर्वात्तृत्वमेवादिति शब्दप्रवृत्तिनिमित्तमिति श्रुत्या स्वयमेवोक्तत्वाददितिश्रुतिरदितित्वलिङ्गं च विष्णावेव मुख्यम्। न चाबाधे श्रुत्युक्तं निमित्तं त्यागार्हम्। अनश्नन्नित्यादेस्तूत्तराधिकरणे गतिर्वक्ष्यते। "यदेनमधिनोत्तद्दध्नो दधित्वं" इत्यादि तु यदि प्रसिद्धदधिविषयं तर्हि जातिनिमित्तकस्य दधिशब्दस्येदमन्वाख्यानमात्रम्। यदि

त्वप्रसिद्धविषयं तद्ध्यबाधान्निमित्तपरमेव । युक्ता चादितिशब्दस्य "अदितिर्हीदं सर्वं यदिदं किंच, अदितिर्देवतामयी" इत्यादौ ब्रह्मणि प्रयोगात्तत्रनिमित्ताकांक्षा। नहि लौकिकप्रयोग एवाकांक्षा निमित्तम्। "यदाजिमीयुस्तदाज्यानामाज्यत्वं" इत्यादावदर्शनात्। किंच।

पूर्वत्रादिति शब्दस्याप्रयोगान्नानुशासनम्।
शब्दस्तु किंतु पूर्वोक्तात्तृत्वे हेतुरिहोच्यते ॥ १॥

न हीह पूर्ववाक्येऽदितिशब्दः प्रयुक्तः। येन तदनुशासनं युक्तं-स्यात्। नच तत्तदत्तुमिति पूर्वप्रतिज्ञातसर्वात्तृतायां श्रुत्यंतरे ब्रह्मणि प्रयुक्तस्य सर्वात्तृत्वनिमित्तकस्यादितिशब्दस्य हेतूकरणे संभवति स्थलांतरस्थादितिशब्दस्य निर्वचनं युक्तम्। अत एव टीकायां विषय-वाक्यार्थोक्तिदशायां हेतुत्वमुक्तम्। एवं च न सर्वशब्दस्य संकोचः बाधकाभावात्। पूर्ववाक्ये स यद्यदेवासृजत तत्तदत्तुमिति वीप्सया-कृत्स्नोक्तेश्च। सर्वस्यैतस्यात्तेत्यादौ तु सर्वशब्दस्य बाधकवशात्संकोचः। अत एव सूत्रे लाघवाय श्रुत्यनुगमाय च सर्वशब्दे प्रयोक्तव्येपि सर्व-शब्दस्य संकोचनिरासाय चराचरशब्दः प्रयुक्तः। न चाबाधेपि प्रकरणा-दुत्कर्षः। अभिक्रमणस्यावांतरप्रकरणं च तस्य प्रयाजविषयैर्वाक्यैः पूर्वं-पश्चाच्चसंदष्टत्वात्। न चात्तृत्वस्यादितिविषयैर्वाक्यैः संदंशोस्ति। अदितेरेव महाप्रकरणमिति तु "नेहासीत्किंचन" इत्यादिभाष्योक्तस्मृत्यैव निरस्तम्। तदेतदभिप्रेत्योक्तं न्यायविवरणे "संदिग्धश्रुतिलिङ्गाभ्यां निश्चितयोर्लिङ्ग प्रकरणयोरेव बलवत्त्वं" इति। अत्र चाद्ये सूत्रे लिङ्गोक्तिः द्वितीये तु प्रकरणोक्तिरिति स्फुटः सूत्रक्रमः॥

अत्र परैरुक्तं—

"यस्य ब्रह्म च क्षत्रं चोभे भवत ओदनः।
मृत्युर्यस्योपसेचनं . .. ...॥

इति काठकवाक्ये ओदनोपसेचनपदाभ्यां सूचितोऽत्ता जीव एव। अत्तृत्वस्य भोज्यतया प्रसिद्धौदनसंबन्धेन भोक्तृरूपत्वात्। ब्रह्मणश्चा-भोक्तृत्वादिति प्राप्ते सत्यमभोक्तृ ब्रह्म। तथापि तदेवात्तृ। अत्तृत्वस्य संहर्तृत्वरूपत्वात्। तस्याविक्रये शुद्धे ब्रह्मण्यसंभवेपि मायोपाधिके संभवात्। भक्तवाचिनश्चोदनशब्दस्य भोक्तृप्रतियोगिभोज्यत्वं न मुख्यवृत्त्यार्थः। अमुख्यवृत्त्या चेत्तर्ह्योदनगतं संहर्तृप्रतियोगिसंहार्यत्वमे-

वार्थोऽस्तु। एवं च ब्रह्मक्षत्रादिपदानां न मुख्यार्थत्यागः, जीवपक्षे तु तत्त्यागः। न हि कश्चिदपि जीवः सर्वस्य ब्रह्मक्षत्रस्य मृत्योश्च भोक्ताऽस्तीति सिद्धान्त इति। अत्र ब्रूमः—

भोक्तृताऽपि विशिष्टेऽस्तु यथा संहर्तृता तव।
अभोक्तृत्वं निविशतां शुद्धे कौटस्थ्यवत्सुखम्॥

अभोक्तृत्वश्रुतेर्निर्विकारत्वश्रुतिवच्छुद्धविषयत्वसम्भवेन मायोपाधिके संहर्तृतेव भोक्तृताऽप्यस्तु। एवं च ब्रह्मक्षत्रादिशब्दानां न मुख्यार्थत्यागः, तद्भोक्तृत्वस्य ब्रह्मणि सम्भवात्, ओदनादिपदोपस्थापितस्यान्तरङ्गस्य भोज्यत्वस्यापि न त्यागः। न हि 'अग्निर्माणवकः' इत्यत्राग्निशब्दः पैङ्गल्यादिकमिव द्रव्यत्वाद्युपस्थापयति, न वा "प्रोद्गातृणां" इत्यत्रोद्गातृशब्दोऽन्तरङ्गभूतान् प्रस्तोत्रादीनिव षोडशर्त्विजो लक्षयति, येनात्राप्योदनशब्दः संहार्यत्वमुपस्थापयेत्। अपि च "सर्वं वा अत्ति" इति मदीयविषयवाक्य इव त्वदीये वाक्ये सूत्रे प्रतिज्ञार्तोऽक्ता हेतूकृतं चराचरग्रहणं च न साक्षादस्ति॥ यच्चोक्तं परैः—"प्रकरणात्" इति सूत्रस्य "न जायते म्रियते वा विपश्चित्" इति परमात्मन एव प्रकृतत्वाच्च स एवात्तेत्यर्थ इति, तन्न, "न जायते" इत्यास्मादुत्तरवाक्ये "न हन्यते हन्यमानेऽपि देहे" इति देहसम्बन्धस्य,

हन्ता चेन्मन्यते हन्तुं हतश्चेन्मन्यते हतम्।
उभौ तौ न विजानीतः ....॥

इति हन्तृत्वादिभ्रान्तेश्च जीवलिङ्गस्य दर्शनेन "न जायते" इत्यादेर्जीवविषयत्वात्। अत्रापि परमतेऽप्यत्तुर्जीवत्वं निषिद्ध्य ब्रह्मत्वोक्तेस्तदैक्यप्रतिकूलता व्यक्तैव॥

टीकाक्षरार्थस्तु—इति योजनायामस्ति चोद्यावकाश इति। यद्यपि "स यद्यदेव" इत्यत्र 'सः' इत्यस्य संवत्सराख्यचतुर्मुखपरत्वमेव बृहदारण्यकभाष्ये उक्तम्, 'यद्यद्ब्रह्मासृजत्पूर्वं तत्तदत्ति जनार्दनः।' इति स्मृतेः। उत्तरत्र "सोऽकामयत भूयसा यज्ञेन भूयो यजेय" इत्यादौ चतुर्मुखपरत्वदर्शनाच्च। पूर्वत्रापि "स तया वाचा तेनात्मना" इति प्रथमान्तोक्तमृत्युतोऽपि तृतीयान्तोक्तसंवत्सरस्याव्यवधानेन प्रकृतत्वाच्च। संवत्सरस्रष्टमत्तुमेव मृत्योस्संवत्सरादनान्निवृत्ततया संवत्सरस्यैव स्रष्टृत्वस्योचितत्वाच्च। कर्तुरपि संवत्सरस्य भगवत्स्वातन्त्र्यविवक्षया 'तेन'

इति करणत्वेन निर्दिष्टस्यापि 'सः' इति कर्तृत्वेन निर्देशोपपत्तेश्च। तथाऽपि समानविभक्तिकत्वं परामर्शे तन्त्रमिति भ्रमेण 'स इत्यनेन आदित्याख्यमृत्योरेव परामर्श इति पूर्वपक्षे पुल्लिङ्गानुपपत्तिचोद्याव-काशोऽस्त्येव। ननु तथाऽपि न चोद्यावकाशः, "स ऐक्षत" इत्यादौ पुल्लिङ्गेनैव तच्छब्देन 'मृत्युना' इति मृत्युशब्देन च प्रस्तुततया 'गुरोर्दारास्समागताः, ते पूज्याः' इत्यादाविव पुल्लिङ्गोपपत्तेः। न च "अशनायां हि मृत्युः" इति स्त्रीलिङ्गेन अशनायाशब्देन प्रस्तुतत्वात् 'सः' इति पुल्लिङ्गानुपपत्तिरिति वाच्यम्, तथात्वे सिद्धान्तेऽपि तदनु-पपत्तेरिति चेत्, उच्यते—दारखट्वादिशब्देषु पुल्लिङ्गस्त्रीलिङ्गादेश्शब्द-साधुतैव, न त्वर्थसाधुता। न चार्थसाधुत्वे सम्भवति शब्दसाधुत्वमात्रं युक्तम्। एवं चादितौ पुल्लिङ्गो मृत्युशब्दोऽप्ययुक्तः। परमपुरुषे तु स्त्रीलिङ्गोऽप्यदितिशब्दः प्रकृत्यधिकरणन्यायेन युक्तः। तथा चास्ति चोद्यवकाश इति भावः। अदितिशब्दवाच्यमिति। अदितिशब्द-प्रवृत्तिनिमित्तमित्यर्थः॥ ॥ इत्यत्तृत्वाधिकरणम्॥ २॥

अथ गुहाधिकरणम्

॥ ॐ गुहां प्रविष्टावात्मानौ हि तद्दर्शनात् ॐ॥

पूर्वत्रादितिप्रातिपदिकश्रुतिबलादन्यत्रप्रसिद्धक्रियालिङ्गसमन्वय उक्तः, अत्र तु 'पिबन्तौ' इति प्रत्ययश्रुतिबलादन्यत्रप्रसिद्धक्रियालिङ्गसमन्वय उच्यत इत्यवान्तरसङ्गतिः। अत्र पिबन्तौ किं जीवेश्वरौ किं वा ईश्वररूप-विशेषौ इति चिन्ता। तदर्थं गुहावेशब्रह्मशब्दादिकं किममुख्यम् किं वा मुख्यमिति। तदर्थं पिबत्प्रातिपदिकार्थभूतं भोक्तृत्वं किं ब्रह्मणि न युक्त-मुत युक्तमिति। तदर्थमभोक्तृत्वश्रुतिः ब्रह्मणि भोक्तृत्वमात्रनिषेधपरा उताशुभभोक्तृत्वनिषेधपरेति। तथा द्विवचनं किं ब्रह्मणि न युक्तमुत युक्तमिति॥

पूर्वपक्षस्तु—युक्तं पूर्वोक्तमत्तृत्वं ब्रह्मणि, प्रातिपदिकार्थस्य संहर्तृत्वस्य प्रत्ययार्थस्यैकत्वस्य च सम्भवात्। इह तु प्रातिपदिकार्थः कर्मफलभोक्तृत्वं प्रत्ययार्थो द्वित्वं च कर्मबन्धरहिते निर्भेदे च ब्रह्मणि न युक्तम्। अन्यथा "सप्तदश प्राजापत्यान् पशूनालभते" इत्यादौ

सिद्धान्तस्तु—गुहावेशाद्ब्रह्मशब्दात् सेतुत्वादक्षरत्वतः ।
पारत्वादभयत्वाच्च ब्रह्मैवात्र निगद्यते ॥

गुहानिहितत्वं यद्यपि जीवेऽप्यस्ति, तथापि "यो वेद निहितं गुहायाम्" "गुहाहितं गह्वरेष्ठं पुराणं" "गुहां प्रविश्य तिष्ठन्तं" इत्यादिश्रुतिषु ब्रह्मण्येव तस्य प्रसिद्धत्वात्, तेन ब्रह्मत्वसिद्धिः। न हि 'मैथिलः' इत्युक्तेः यः कश्चिन्मिथिलाभवो भासते, किन्तु यस्तत्र प्रसिद्धस्तदधीश्वरः।

यस्सेतुरीजानानामक्षरं ब्रह्म यत्परम् ।
अभयं तितीर्षतां पारं ....॥

इत्युत्तरवाक्ये च पारत्वेन विशेषणात् परब्रह्मण्येव ब्रह्मशब्दः। सेतुत्वादिकं तु "एष सेतुः" इत्यादिश्रुतिभिः ब्रह्मलिङ्गत्वेन निश्चितम्। न चोत्तरत्र "यस्सेतुः" इत्यादिभिः, पूर्वत्र च "यस्य ब्रह्म च क्षत्रं च" इत्यादिभिः ब्रह्ममात्रविषयैर्वाक्यैः सन्दष्टं "ऋतं पिबन्तौ" इत्यादिकं बाधकाभावेऽप्यब्रह्मविषयमिति युक्तम्। न चेश्वरस्य अभोक्तृत्वमेव बाधकम्, "एतत्सर्वं परेआत्मनि संप्रतिष्ठते" इति प्रस्तुत्य "एष हि द्रष्टा स्प्रष्टा श्रोता घ्राता रसयिता" इत्यादि श्रुतेः।

अहं हि सर्वयज्ञानां भोक्ता च प्रभुरेव च ।
श्रोत्रं चक्षुः स्पर्शनं च रसनं घ्राणमेव च ।
अधिष्ठाय मनश्चायं विषयानुपसेवते ॥

इत्यादिस्मृतेश्च। न च "श्रोत्रं" इत्यादिकं जीवविषयं, पूर्वत्र "यच्चाप्युत्क्रामतीश्वरः" इत्यादेः, उत्तरत्र च "पश्यन्ति ज्ञानचक्षुषः" इत्यादेरयोगात्। "अनश्नन्नयः" इत्यादिकं तु "तस्येदाहुः पिप्पलं स्वाद्वग्रे" इतीश्वरस्य स्वादुभोक्तृत्वोक्तेः, तथा "प्रविक्तहारतर इव भवत्यस्माच्छारीरादात्मनः" इति श्रुत्यन्तरे भगवदाहारस्य जीवाहाराद्विविक्तत्वोक्तेः, तथा "शुभं पिबत्यसौ" इत्यादिभाष्योक्तस्मृतिभिरशुभभोगस्यैव निषेधात्, तथा—

अन्यूनानधिकत्वाच्च पूर्णस्वानन्दभोजनात् ।
विरागाच्च परस्यास्य भोक्तृत्वप्रतिषेधनम् ॥

इत्यादिस्मृतिभिरभोक्तृत्वश्रुतेर्गतिकथनात्, "क्रीडा भोगो न चान्यथा" इत्यादिस्मृत्या क्रीडारूपभोगसम्भवस्योक्तत्वाच्च अशुभभोगाभावविषयम्।

प्रत्युत जीवपक्ष एव "ऋतं सत्यं तथा धर्मः" इति स्मृतेर्द्धर्मफलवाचि ऋतपदं न युक्तम्, तस्याधर्मफलं प्रत्यपि भोक्तृत्वात्। ईशपक्षे तु तद्युक्तम्, "पुण्यमेवामुं गच्छति" इति श्रुतेः। नापीशपक्षे द्विवचनानुपपत्तिः, यतः—यथैकस्मिन्नेव पाशेऽदितिः पाशानिति श्रुतिः।

तथैकस्मिन्नीश्वरेऽस्तु पिबन्ताविति वागपि॥

यथा नवमे द्विबहुपत्नीकेष्वपि प्रयोगेषु "पत्नीं सन्नह्य" इत्येकवचनान्तो मन्त्रः, यथा वाऽग्नीषोमीयपशुसम्बन्धिन्येकस्मिन्नेव पाशे "अदितिः पाशान्" इत्यग्नीषोमीयपशुप्रकरणस्थमन्त्रगतं बहुवचनम्। अन्यथा हि बहुपाशयुक्तेषु पशुगणेषु पाशमन्त्रस्योत्कर्षः स्यात्। स च नेष्टः, गुणभूतप्रत्ययार्थबहुत्वस्यानुसरणाय तदाश्रयत्वेन प्रधानभूतप्रातिपदिकार्थोत्कर्षायोगेन एकस्मिन्नपि बहुवचनस्य कथंचिन्नेयत्वात्। तथा इहापि एकस्मिन्नपि ब्रह्मणि द्विवचनमन्येन सह द्वित्वादस्तु, अस्यापि ब्रह्मप्रकरणस्थत्वात्। "युवं हि स्थः स्वर्पती इति द्वयोर्यजमानयोः प्रतिपदं कुर्यात्" इति श्रुतं यजमानद्वित्वादि तु द्व्यादिप्रातिपदिकार्थत्वात् सङ्ख्यानभिधानेपि कारकाभिधानेन प्रत्ययस्य सार्थक्यवत् प्रातिपदिकस्य सार्थक्यासंभवात्, रामकृष्णावित्यादाविव च प्रकृते रूपविशेषेणेव यजमाने रूपविशेषेण द्वित्वासम्भवाच्च एकयजमानकदर्शपूर्णमासप्रकरणादुत्कृष्टम्। "यस्मिन् पञ्च पञ्च जनाः" इत्यत्र तु बहुत्वस्य प्रातिपदिकार्थत्वेऽपि ब्रह्मणो बहुरूपत्वाददोषः।

ननु "प्रोद्गातृणां" इत्यत्रेव विभक्त्यर्थानेकत्वानुग्रहाय प्रकृतेऽपि च्छत्रित्वप्रातिपदिकलक्षणैव युक्तेति चेत्, न तत्रैव प्रकरणे उद्गातृशब्दलक्षणीयानां प्रस्तोत्रादीनां छन्दोगानामिवात्र ब्रह्मप्रकरणे लक्षणीयस्यान्यस्याभावात्। अत एव 'पाशान्' इत्यत्र बहुत्वाय प्रातिपदिकलक्षणा नाश्रिता। उद्गातृपदेन च्छन्दोगानामिव पाशशब्देन बन्धकद्रव्यलक्षणायां प्रकरणे बन्धकबहुत्वस्याभावात्, यागसाधनद्रव्यमात्रलक्षणायां च पाशमन्त्रस्थस्य 'प्रमुमोक्तु' इत्यस्यानन्वयात्। किञ्च—यद्यपि टीकायां 'यौ गुहां प्रविष्टौ तौ छायातपौ वदन्ति' इत्युक्तत्वेन 'छायातपौ' इत्यनेनोक्तं द्वित्वं विधेयविशेषणम्, तथापि "अग्नीनादधीत" इत्यादौ बहुत्वस्य उद्देश्यविशेषणत्वेऽपि विविक्षादर्शनेन "सत्रादुदवसाय पृष्ठशमनीयेन यजेरन्" इत्यत्र च बहुत्वस्यविधेयविशेषणत्वेऽपि अविवक्षा-

दर्शनेन निर्ज्ञातविशेषणत्वमेवाविवक्षायां तन्त्रमिति ग्रहैकत्वनये स्थितत्वादिह च "यस्य ब्रह्म च क्षत्रं च" इत्यादिपूर्ववाक्ये 'यस्य' इत्येकवचनेनैकत्वसङ्ख्याया निर्ज्ञातत्वात् द्वित्वस्य अविवक्षास्तु। "सप्तदश प्राजापत्यान्" "द्वा सुपर्णा" इत्यादौ तु प्रागेकत्वस्यानवधृतत्वात् "अनश्नन्नन्यः" इत्यादिवाक्यशेषाद्यनुसाराच्च भेद आश्रितः। न ह्यौत्सर्गिकस्य क्वचिदपवादेनान्यथात्वे सर्वत्रापि तथात्वं युक्तम्।

उक्तं ह्यनुव्याख्याने—

उत्सर्गतोऽपि यत्प्राप्तमपवादविवर्जितम्।
व्यभिचार्यपवादेन मानमेव भविष्यति॥

इति। अत्र तु गुहाप्रवेशादिना ब्रह्मत्वेन निश्चितस्य पातुः पूर्वत्र "यस्य ब्रह्म च क्षत्रं च" इति, "मृत्युर्यस्य" इति, "क इत्था" इति, उत्तरत्र च "यस्सेतुः" इत्याद्येकवचनाच्चैकत्वमधृतम्। अत एव "एकादश प्रयाजान् यजति" इत्यत्र पञ्चप्रयाजानामेवावृत्त्या एकादशत्वमित्युक्तं पञ्चमे। नवमेऽपि "अतिजगतीषु स्तुवन्ति" इति बहुवचनं "विश्वा पृतना" इत्येकस्यामेव अतिजगत्यां ऋचि सप्तकृत्वोऽभ्यासमात्रेण, न तु जगतीव्यक्तिबहुत्वेनेत्युक्तम्। किञ्च—

सम्बन्धादि यथैकस्मिंस्तथाऽनेकत्वमिष्यताम्।
प्रमितत्वाद्विरोधं तु विशेषो वारयिष्यति॥

दृश्यते हि 'प्रमेयत्वं प्रमेयम्" "आनन्दो ब्रह्मणः" 'भेदो भिन्नः' इत्यादावेकस्मिन्नेव विशेषणविशेष्यभावेन सम्बन्धः। "नेह नाना" इत्यादिना तु ब्रह्मणि भेद एव निषिद्धः, न त्वनेकत्वसङ्ख्या। प्रत्युत "अयं वै हरयोऽयं वै दश च सहस्राणि च बहूनि चानन्तानि च तदेतद्ब्रह्मापूर्वमनपरमनन्तम्" इत्यादिश्रुत्या हि सा विहिता। विरोधं तु भेदप्रतिनिधिर्विशेषो वारयिष्यति। किञ्च ब्रह्मण आनन्दमात्रात्मकत्वे तत्स्फुरणाभावः, ज्ञानमात्रात्मकत्वे आनन्दाभावः इत्युभयथाऽपि मोक्षस्यापुरुषार्थत्वं स्यात्, परमतेऽपि सुखप्रकाशस्य पुरुषार्थत्वात्, ज्ञानानन्दोभयात्मकत्वे तु सिद्धमेकस्याप्यनेकत्वम्। एवं च यथा नवमे "मेधपतये मेधं मेधपतिभ्यां मेधम्" इत्यत्र मेधपतिशब्दार्थयोरग्नीषोमयोरेकवचननिर्वाहाय देवतात्वेनैकत्वम्, देवतात्वस्य व्यासक्तत्वात्, द्विवचननिर्वाहाय तु देवतात्वाधिष्ठानरूपेण द्वित्वमिति द्वित्वैकत्वयोस्समुच्चयः,

तथेहापि ब्रह्मणस्स्वरूपेणैकत्वं रूपविशेषेण तु द्वित्वमिति श्रौतयोर्द्वित्वैकत्वयोः समुच्चयोस्तु, "इन्द्रोमायाभिः पुरुरूप ईयते" "यदेकमव्यक्तमनन्तरूपम्" "एकं रूपं बहुधा यः करोति" "पश्य मे पार्थ रूपाणि शतशोऽथ सहस्रशः।" इत्यादिश्रुतिस्मृतिभिरेव समुच्चयावगतेः। तदेतदभिप्रेत्योक्तमनुव्याख्याने—"द्वित्वं चैकस्य युज्यते" इति।

न्यायविवरणे च—"द्विवचनश्रुतेरपि न निरवकाशत्वं, विष्णोरेव द्विरूपत्वात्" इति। "न सङ्ख्योप्रसङ्ग्रहादपि नानाभावात्" इत्यत्र तु निर्भेदस्य ब्रह्मणः आधाराधेयभावानुपपत्त्याशङ्का निर्भेदत्वेऽप्यनेकत्वस्यापि सत्त्वात् तन्मात्रेणाधाराधेयभावोपपत्तिरिति समाधास्यते, न तु अत्रेव एकस्यानेकत्वानुपपत्त्या, येन पुनरुक्तिः स्यात्। अत एव तत्र टीका "आधाराधेयत्वादिलिङ्गेन अन्यत्रैव प्रसिद्धानां पञ्चजनादिशब्दानां" इति।

यद्वा एकस्यानेकत्वमपि तत्र सिद्धान्ते व्युत्पाद्यम्। अत एव तत्र "बहुरूपत्वादधिकरणाधेयत्वादिकं तस्यैव युज्यते" इति न्यायविवरणे अनेकत्वसंङ्ख्योक्तयर्थ आदिशब्दः। अत्र तु कर्मबन्धरहितस्यापि भोक्तृत्वमात्रमिति भेदः। तत्राऽऽद्यपक्षे "न संख्या" इति सूत्रे सङ्ख्योपसङ्ग्रहशब्दोक्ता एकस्यानेकत्वानुपपत्तिः पूर्वपक्षेऽभ्युच्चययुक्तिः, अपिशब्दोक्ताधाराधेयभावानुपपत्तिस्तु मूलयुक्तिः। द्वितीयपक्षे तु "गुहां प्रविष्टौ" इति सूत्रे "आत्मानौ हि" इति द्विवचनेन आत्मान्तरात्माख्यरूपद्वयोक्तिः सिद्धान्तेऽभ्युच्चयुक्तिः, आदेयं मातीति व्युत्पत्त्या आत्मशब्दोक्तं शुभभोक्तृत्वं मूलयुक्तिः।

यद्वा—अत्र भोक्तृत्ववदनेकत्वे व्युत्पादिऽपि न तत्र केवलं आधाराधेयभावानुपपत्तिशङ्का, किन्तु द्वित्वयुक्तास्तु ब्रह्मत्वं, गुहाप्रविष्टत्वादिलिङ्गात्, पञ्चत्वयुक्ते तु न ब्रह्मलिङ्गाद्यस्ति, इत्येकस्यानेकत्वानुपपत्तिरूपसामान्यन्यायस्य अनपवाद इति शङ्का, "प्राणस्य प्राणम्" इत्यादि ब्रह्मलिङ्गानि सन्तीत्यादि समाधानं चेत्याद्यूह्यम्। "नाणुरतच्छ्रुतेः" इत्यत्र तु "व्याप्ता ह्यात्मनश्चेतनाः" इति वाक्ये ब्रह्मलिङ्गाभावात् आपादनरहितबहुत्वेन जीवस्य प्राप्तत्वात् व्याप्त्यणुत्वश्रुत्योर्विरोधे शङ्किते, "स आत्मेदं सृजति" इत्यादिपूर्ववाक्ये ब्रह्मलिङ्गसद्भावात् "तदयं प्राणोऽधितिष्ठति" इत्यत्रैकवचनेन निर्दिष्टे "आ तेन यातं" इति द्विवचनवदत्रापि "स आत्मा" इत्येकवचननिर्दिष्टे "व्याप्ता ह्यात्मनः"

इति बहुवचनं, ततो न विरोध इति वक्ष्यत इति न तेनापि गतार्थता। सुखदुःखहेतुत्वरूपं गौणं छायाऽऽतपत्वं च प्रतियोगिभेदेन अविरुद्धम्। अत्र च सूत्रे यद्यपि समन्वेतव्यं ऋतपातृत्वं "ऋतं पिबन्तौ" इति साक्षादेव वक्तव्यम्, तथाऽपि गुहाप्रविष्टत्वहेतुरूपमपि वक्तुं ऋतपातृत्व-समानाधिकरणगुहाप्रविष्टत्वोक्तिद्वारा तदुक्तिः।

यद्यपि चात्र "तत्तु समन्वयात्" इत्यतोऽनुषक्तस्य तच्छब्दस्य पूर्वत्राऽऽनन्दमयस्तद्ब्रह्मेत्यादिरूपेण अन्वयवत् उत्तरत्राप्यन्तस्तद्ब्रह्मेत्यादि-रूपेण अन्वयवच्च अत्राप्यन्वयस्सिद्धः, तथाऽपि सूत्रे श्रौतद्विवचनस्य गतिं वक्तुं आत्मान्तरात्माख्यरूपद्वयवाचिद्विवचनान्तात्मशब्दप्रयोगः। अत्र च विषयवाक्यक्रमात्सूत्रक्रमः॥

अन्ये तु—ऋतं पिबन्तौ बुद्धिजीवौ, गुहाप्रविष्टत्वादेस्तत्र सम्भ-वात्सर्वगते ब्रह्मण्यसम्भवाद्बुद्धेरपातृत्वेऽपि छत्रिन्यायेन पिबच्छब्द इति प्राप्ते, ऋताख्यकर्मफलपानलिङ्गेन एकस्य जीवत्वे निश्चिते द्वितीयस्त-ज्जातीयश्चेतनः परमात्मैव, न त्वचेतना बुद्धिः, 'अस्य गोर्द्वितीयेन भाव्यम्' इत्युक्ते गवान्तरेणेव अश्वादिना सद्वितीयत्वाप्रतीतेः। एवं च प्रथमावगतऋतपानेन पिबतोर्जीवात्परमात्मत्वे निश्चिते चरमं गुहाप्रविष्ट-त्वादिकं कथंचिन्नेयम्। ब्रह्मणोऽपातृत्वेऽपि छत्रिन्यायेन पिबच्छब्द इति सिद्धान्त इत्याहुः। अत्र ब्रूमः—

बुद्धिस्थत्वाद्द्वोक्तृतादेः पिबन्त्स्याच्चेतनः कथम्।
चित्त्वेऽपि द्वित्वपूर्वस्याबाधार्थं सद्वितीयता॥
विरूपयाऽपि बुद्ध्याऽस्तु किञ्च बुद्धेस्सरूपता।
वर्तते सह जीवेन पारतन्त्र्यादिरूपतः॥

त्वन्मते जपाकुसुमगतस्य लौहित्यस्य स्फटिक इव बुद्धिगतस्य कर्तृत्वभोक्तृत्वादेः जीवेऽध्यासात्, कथं पातृत्वलिङ्गेनैकस्यापि चेतन-त्वम्, येन तत्साजात्येन द्वितीयोऽपि चेतनः स्यात्। न हि लोके देहे आत्मत्वमध्यस्तमिति "आत्मा द्रष्टव्यः" इत्यादिश्रुतावात्मशब्दो देहपरः। भोक्तृत्वादेश्चिदचित्संवलनधर्मत्वे चान्योन्यधर्माध्यासोक्तिरयुक्ता स्यात्। एवं च परमते बुद्धेरेव पातृत्वेन प्रकृत्यर्थसम्भवात्, ज्ञानक्रियाशक्तिभेदेन प्रत्ययार्थस्य द्वित्वस्यापि कथञ्चित्सम्भवात्, प्राणसहिता बुद्धिरेव 'पिबन्तौ' इत्युच्यताम्। अथ द्वित्वे स्वारस्यमपेक्षसे, तर्हि आरोपितेन

पातृत्वेन युक्तो जीवो बुद्धेर्द्वितीयः स्यात्, न तु तेनापि रहितं ब्रह्म। अथ श्रुतेरारोपितविषयत्वं न सहसे, तर्हि च्छत्रिन्यायेन पातृत्वरहितं सजातीयं जडान्तरमेव बुद्धेर्द्वितीयमस्तु, चेतनस्य परमात्मनस्तु न कथञ्चिदनुप्रवेशः। अस्तु वा जीवस्य पातृत्वम्, तथाऽपि 'गोर्द्वितीयेन' इत्यत्र द्वित्वस्य मुख्यस्य लाभात् सजातीयग्रहणम्। इह तु ब्रह्मग्रहणे जीवस्य ब्रह्माभेदात् न तात्त्विकं द्वित्वम्। तथाच यथा 'चन्द्रः स द्वितीयः' इति प्रमाणवाक्याद्विजातीयस्याप्यकल्पितभेदस्य नक्षत्रादेरेव धीः, न तु सजातीयस्यापि कल्पितभेदस्य चन्द्रान्तरस्य, तथाऽत्रापि चेतनत्वेन जीवस्य सजातीयत्वेऽपि कल्पितभेदस्य ब्रह्मणो न धीः, किन्तु विजातीयत्वेऽपि धर्मिसमसत्ताकभेदाया बुद्धेरेव। न हि द्वित्ववत् साजात्यं शाब्दम्, येन तदनुरोधेन द्वित्वं बाध्येत। अपि च 'अस्य जरठस्य गोर्द्वितीयेन बलवता भाव्यम्' इत्युक्ते चरमस्यापि शाब्दस्य बलवत्त्वस्याबाधार्थं प्रथमेन जरठत्वेन तदाक्षिप्तदुर्बलत्वेन वा साजात्यस्येव प्रकृतेऽपि चरमस्यापि शाब्दस्य गुहाप्रविष्टत्वस्य अबाधार्थं प्रथमपातृत्वाक्षिप्तेन चेतनत्वेन साजात्यस्यैव बाधोऽस्तु। न हि "यो वेद निहितं गुहायाम्" इत्यादिश्रुतिसिद्धमपि ब्रह्मणो गुहानिहितत्वं "सर्वगतस्य ब्रह्मणोऽर्भकौकस्त्वं न पारमार्थिक"मिति वदतस्तव मते तात्त्विकम्। अस्तु वा जीवस्य ब्रह्मणा सद्वितीयत्वेऽपि द्वित्वादेरबाधः, तथाऽपि कर्मफलभोक्तृत्वेन चेतनत्ववत्पारतन्त्र्यस्यापि आक्षेपात् परतन्त्रा बुद्धिः जीवस्य द्वितीया स्यात्, चेतनस्य भोक्तृत्वनियमाभावेऽपि भोक्तुश्चेतनत्वनियमवत् परतन्त्रस्य भोक्तृत्वनियमाभावेऽपि कर्मफलभोक्तुः पारतन्त्र्यनियमात्। सम्भवति च बुद्धेर्भोगकरणत्वात् 'काष्ठानि पचन्ति' इत्यादाविव कर्तृत्वोपचारः। 'गोर्द्वितीयेन' इत्यत्र तु गोत्वस्य शाब्दत्वात्तेनैव साजात्यं वाच्यमिति नातिप्रसङ्गः। छायातपत्वमपि चेतनाचेतनत्वादिना बुद्धिजीवादौ युक्तम्। किञ्च पूर्वपक्षे सिद्धान्ते च बुद्धौ ब्रह्मणि च छत्रिवल्लक्षणैव, पाता तु जीव एवेति प्रमेये विशेषाभावेन व्यर्था चिन्ता।

मात्रयाऽपि प्रमेयस्य भेदाभावे हि वादिनोः।
शब्दमात्राय कलहो न युक्तो मूर्खयोरिव॥

यच्चोक्तं "विशेषणाच्च" इति सूत्रस्य उत्तरवाक्ये "आत्मानं

रथिनं विद्धि" इति जीवस्य गन्तृत्वेन, सोऽध्वनः पारमाप्नोति तद्विष्णोः परमं पदम्। इति परमात्मनश्च गम्यत्वेन विशेषणात् तावेवात्र पिबन्ताविल्यर्थः इति तन्न, जीवस्य रथित्वेन "बुद्धिं तु सारथिं विद्धि" इति बुद्धेश्च सारथित्वेन विशेषणात्तावेव अत्र पिबन्तावित्यपि प्रसङ्गात्। किञ्च 'पिबन्तौ' इत्यस्य लक्षणया ब्रह्मपरत्वेऽपि जीवपरत्वस्यापि सत्वात्, इह चाध्याये "ईक्षतेः" इत्यादौ सदादिशब्दानामन्यपरत्वं निरस्य ब्रह्मपरत्वस्यैवोक्तेरस्याध्यायासङ्गतिः। न चोक्तरीत्याऽस्य साक्षात्सङ्गतिसम्भवे प्रासङ्गिकसङ्गतिर्युक्ता। यथाहुः—"साक्षाद्युक्तं न प्रसज्यते" इति। तदेतभिप्रेत्योक्तं भाष्ये—"न च जीवे समन्वयोऽभिधीयते" इति। अत्रापि परमतेऽपि जीवब्रह्मणोः भोक्तृत्वाभोक्तृत्वाभ्यां भेदसिद्धिः॥

केचित्तु—"अत्ता" इत्यादिचतुस्सूत्री एकमधिकरणम्, एकप्रकरणस्थवाक्यविशेषविषयाणां पादान्तराधिकरणान्तराव्यवहितानामुपजीव्योपजीवकभावेन परस्परान्वितार्थानां सूत्राणां विषयवाक्यभेदे सत्यपि भिन्नाधिकरणत्वायोगात्। "अत्र "अत्ता" इत्यादिसूत्रद्वयविषयभूतं "यस्य ब्रह्म" इत्यादिवाक्यं, "गुहाम्" इत्यादिसूत्रद्वयविषयभूतं "ऋतं पिबन्तौ" इत्यादिवाक्यं एकप्रकरणस्थं उपजीव्योपजीवकभावेनान्वितार्थं च।

तथा हि—"ऋतं" इत्यादिवाक्यं यदि पूर्वपक्षरीत्या बुद्धिजीवविषयं स्यात्, तदा "ऋतं" इत्यादेरब्रह्मविषयतया "महान्तं विभुमात्मानं" इति प्रस्तुतब्रह्मप्रकरणविच्छेदात् "ऋतं" इत्यनेन अव्यवहितपूर्वं "यस्य" इत्यादिवाक्यमपि व्यवहितेन "महान्तम्" इत्यादिना एकप्रकरणतां त्यक्त्वा, "ऋतं" इत्यादिना एकप्रकरणतामापन्नं सत् "ऋतं" इत्यादिवत् कर्मफलभोक्तृत्वरूपात्तत्वप्रतिपादकतया जीवविषयं स्यात्। यदा तु "ऋतम्" इत्यादिकं सिद्धान्तरीत्या जीवब्रह्मविषयं, तदा तस्य ब्रह्मविषयतया ब्रह्मप्रकरणाविच्छेदात् "यस्य" इत्यादिकमपि संहर्तृत्वरूपात्तृत्वप्रतिपादकतया ब्रह्मविषयं स्यादिति पूर्वसूत्रद्वयार्थे प्रत्युत्तरसूत्रद्वयार्थस्य उपजीव्यत्वादित्याहुः।

तन्न, अस्मन्मते पूर्वसूत्रद्वयस्य बृहदारण्यकगतवाक्यविषयत्वेन, उत्तरद्वयस्य च काठकगतवाक्यविषयत्वेनैकप्रकरणस्थविषयत्वाभावात्। किञ्च "ऋतम्" इत्यादिकं "महान्तम्" इत्यस्य "यस्य" इत्यस्य च

मध्ये यदि स्यात्, तदा—

विच्छिन्ना सामिधेनीनां निविद्भिः प्रक्रिया यतः।
न तु काम्यैः पुनः कल्पैः सन्धातुं सा हि शक्यते ॥

इत्युक्तन्यायेन मध्यस्थनिविद्भिस्सामिधेनीप्रकरणस्येव "ऋतं" इत्यनेन ब्रह्माविषयेण ब्रह्मप्रकरणस्य विच्छेद इति शङ्का स्यात्। न त्वेतदस्ति, "ऋतं" इत्यादेः "यस्य" इत्यस्मादपि परत्वात्। तथा च "यस्य" इत्यस्य कथं ब्रह्मप्रकरणाद्विच्छेदाशङ्का। न च "नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यः" इति ब्रह्मपरपूर्ववाक्योक्तस्य दुरवबोधत्वरूपब्रह्मलिङ्गस्य "यस्य" इति वाक्ये "क इत्था वेद यत्र सः" इति प्रत्यभिज्ञानात् तदेकप्रकरणतेति त्वद्रीत्या "प्रकरणात्" इति सूत्रेणोक्तेऽपि, तत्त्यागेन "यस्य" इत्यस्यानन्तर्यरूपेण क्रमेण "ऋतं" इति वाक्येन एकवाक्यतेति शङ्कितुं शक्यम्, लिङ्गादानन्तर्यरूपक्रमदौर्बल्यस्य त्वन्मते एतच्छास्त्रपूर्वभागे पूर्वतन्त्र एव सिद्धत्वेन पुनरिह क्रमप्राबल्यशङ्कानुदयात्। सिद्धान्ते "ऋतं पिबन्तौ" इति ब्रह्मप्रकरणे तच्छेषतया जीवोक्तिवत्, "बुद्धिं तु सारथिं विद्धि" इति बुद्ध्युक्तिवच्च, पूर्वपक्षेऽपि "यस्य ब्रह्म च" इत्यादिब्रह्मप्रकरणे तच्छेषतया बुद्धिजीवोक्तिसंभवाच्च। किञ्च यथाऽदृश्यत्वाद्यधिकरणद्युभ्वाद्यधिकरणयोरेकप्रकरणस्थवाक्यविषयत्वे उपजीव्योपजीवकभावे च सत्यपि भेदः, तथाऽत्र किं न स्यात्। अस्ति हि तत्राप्युपजीव्योपजीवकभावः, "यस्मिन् द्यौः" इत्यादिकस्योत्तरवाक्यस्य परमात्मपरत्वाभावे पूर्वस्य "यत्तदद्रेश्यमग्राह्यम्" इत्याद्यदृश्यत्वादिवाक्यस्य तत्परत्वासिद्धेः। अथ अदृश्यत्वाधिकरणद्युभ्वाद्यधिकरणयोर्वैश्वानराधिकरणव्यवहितत्वात् भिन्नपादनिवेशाच्च नैकाधिकरणतेति चेत्, न, ऐकाधिकरण्ययोग्ययोर्व्यवधानादेरेव अयुक्तत्वात्। नन्वस्पष्टजीवादिलिङ्गकत्वाददृश्यत्वाधिकरणं द्वितीये, स्पष्टजीवादिलिङ्गकत्वात् द्युभ्वाद्यधिकरणं तृतीये निवेशितमिति चेत्, न, अत्राप्यत्तृत्वस्य द्वितीयस्थत्वात् अस्पष्टजीवलिङ्गत्वेन, ऋतशब्दवाच्यकर्मफलभोक्तृत्वस्य स्पष्टजीवलिङ्गत्वेन भिन्नपादनिवेशापातात्। किञ्च औदुम्बराधिकरणेऽपि "यस्य पर्णमयी जुहूर्भवति न स पापꣳ श्लोकꣳ शृणोति" इति वाक्यमुदाहरणम्। पर्णमय्यधिकरणेऽपि "औदुम्बरो यूपो भवति ऊर्ग्वा उदुम्बरः ऊर्क् पशवः ऊर्जैवास्मा ऊर्जं पशूनाप्नोति" इति वाक्यमुदाहरणम्। न च पौनरुक्त्यम्, औदुम्ब-

राधिकरणे वाक्यद्वयगतः साधनप्रतिपादकः पूर्वभाग उदाहरणम्, पर्णमय्यधिकरणे तु साध्यप्रतिपादक उत्तरभागः उदाहरणमिति वार्तिक एवोक्तम्। एवं च यथा तयोः पूर्वोत्तरभागविषयत्वे उपजीव्योपजीवकभावे च सत्यपि भेदः, तथाऽत्र किं न स्यात्। न हि पर्णमय्यधिकरणोक्तेन "न स पापꣳ श्लोकꣳ शृणोति" इत्यादेः कामपदोपबन्धरहितत्वात् न साध्यसमर्पकत्वमित्यनेन विना औदुम्बराधिकरणोक्तं "यस्य पर्णमयी जुहूर्भवति" इत्यादेः विधिविभक्तिरहितत्वात् न साधनसमर्पकत्वमित्येतत्सिध्यति, साध्यस्य साधनं विनाऽयोगेन अपापश्लोकश्रवणादेः साध्यत्वे पर्णमयीत्वादेः बलात् साधनत्वापातात्। एवं च अस्माकं मतेऽपि "प्राणस्तथा" इत्यस्य, "सर्वत्र" इत्यस्य च एकप्रकरणस्थवाक्यविषयत्वे उपजीव्योपजीवकभावे च सत्यपि भिन्नाधिकरणता सिद्धा। "तद्धेतुव्यपदेशाच्च इत्यादौ समन्वेतव्यान्तराभावान्नैकाधिकरणतेति दिक्॥

यच्चोक्तम्—"अत्ता" इत्यत्र साधारणाकारं विहाय असाधारणाकारेण गौणार्थो वर्णनीय इति न्यायो व्युत्पादित इति, तन्न, "प्रोद्गातृणाम्" इत्यत्र षोडशर्त्विक्साधारणाकारं विहाय असाधारणाकारेण भाष्यकारमते उद्गातृप्रस्तोतृप्रतिहर्तृसुब्रह्मण्यानां चतुर्णामेव, वार्तिककारमते अपसुब्रह्मण्यानां त्रयाणामेव लक्षणायास्तृतीये उक्तत्वात्। "मासमग्निहोत्रं जुहोति" इत्यत्राग्निहोत्रशब्दस्य होमत्वादिसाधारणाकारं हित्वा सूर्यदेवताकत्वादिनित्याग्निहोत्रासाधारणाकारेणैव मासाग्निहोत्रे गौणतायाश्च सप्तम उक्तत्वेन पुनरिह तस्यावक्तव्यत्वादिति॥

टीकाक्षरार्थस्तु—तद्यदाविष्णोरन्यस्यैव स्यादिति ॥ पूर्वत्र सम्भवत्सर्वात्तृत्वं लक्षणत्वेनोक्तम्। ब्रह्मणि च अशुभभोक्तृत्वासंभवेऽपि ऋतपातृकत्वरूपं शुभभोक्तृत्वं सिद्धान्तरीत्या सम्भवति। तत्र च पिबतोर्जीवेश्वरत्वमुपेत्य जीवे पातृत्वं मुख्यम् ईश्वरे त्वमुख्यमिति स्वीकारेऽसंभवः, उभयोरपि मुख्यमिति स्वीकारे तु जीवस्यापि शुभभोक्तृत्वेन ईश्वरवत्सर्वात्तृत्वस्यापि प्रसङ्गात् अतिव्याप्तिरित्यर्थः। तथा च द्वयोरपि पातृत्वं मुख्यमिति पूर्वपक्षोऽप्यत्राभिप्रेत इति द्रष्टव्यम्। यद्वा—गुहाप्रविष्टत्वादिब्रह्मलिङ्गसहितस्यापि ऋतपातृत्वस्यासम्भवोऽतिव्याप्तिर्वा यदा, तदा तत्सहचरितस्य पूर्वोक्तात्तृत्वस्यापि असम्भवोऽति-

व्याप्तिर्वा स्यादित्यर्थः। तथा च लक्षणमयुक्तमिति। यद्यपि सर्वसंहर्तृत्वरूपलक्षणं ब्रह्मण्येवेति पूर्वपक्षिणाऽपि स्वीकृतम्। अत एव टीका "कर्मफलभोगं विनाऽपि संहर्तृत्वमात्रेण तदुपपत्तेः" इति। तथाऽपि सिद्धान्त्यभिप्रेतं संहर्तृत्वविशेषात्मकं भक्षयितृत्वरूपं लक्षणमयुक्तमिति भावः। "यस्सेतुः" इति पिबतोरेकवचनेन विशेषणात् इत्यादि। "विशेषणाच्च" इति सूत्रं "यस्सेतुः" इत्यादिभाष्येण एकवचनेन विशेषणात् ब्रह्मशब्देन विशेषणाच्चेति द्विधा व्याख्यातमिति भावः। उपलक्षणं चैतत्, सेतुत्वाक्षरत्वादिना विशेषणात् ब्रह्मणश्च परत्वेन विशेषणादित्यपि व्याख्येयमिति ॥ इति गुहाधिकरणम् ॥ ३ ॥

अथ अन्तराधिकरणम्

॥ ॐ अन्तर उपपत्तेः ॐ ॥

अत्र "य एषोऽन्तरक्षिणि पुरुषो दृश्यते एष आत्मेति होवाच एतदमृतमभयमेतद्ब्रह्म" इत्युक्तस्य चक्षुरन्तस्स्थस्याभयस्याग्नित्वात् "अभयं तितीर्षतां पारं" इति पूर्वोक्ताभयोप्यग्निर्न तु विष्णुरिति पूर्वपक्षोत्थानादनन्तरसङ्गतिः। अत्र चक्षुरन्तस्स्थोऽग्निः विष्णुर्वेति चिन्ता। तदर्थं अन्तस्स्थे श्रुतममृतत्वादिकं किं गौणं किं वा मुख्यमिति। तदर्थं "य एष आदित्ये पुरुषः सोऽहमस्मि" इति अक्ष्यभिन्नादित्यस्थपुरुषे प्रयुक्तोऽहंशब्दः किमग्निपरः किं वा ब्रह्मपर इति। तदर्थं ब्रह्मपरत्वे "अस्मद्विद्या आत्मविद्या च" इत्युक्तो विद्याभेदो न घटते उत घटत इति।

पूर्वपक्षस्तु—चक्षुरन्तस्स्थोऽग्निरेव, "य एष आदित्ये पुरुषो दृश्यते सोऽहमस्मि" इत्यग्निनाऽऽदित्यस्थस्य स्वात्मतयोपदिष्टत्वात्, चक्षुरादित्यदेवतयोश्च "आदित्यश्चक्षुर्भूत्वाऽक्षिणी प्राविशत्" इत्यादिश्रुत्या ऐक्यात्। यद्यपि "अक्षिणी प्राविशत्" इत्यत्र बाधकवशादक्षिशब्दो नादित्यदेवतापरः, किन्तु जडपरः। तथाऽपि "अन्तरक्षिणि" इत्यत्र चक्षुःपर्यायः स देवतापर एव, अभिमान्यधिकरणन्यायेन तस्याक्ष्यभिमानिदेवतायामेव मुख्यत्वात्। "यश्चक्षुषि तिष्ठन् यश्चक्षुषोऽन्तरः" इति श्रुत्यन्तरेऽन्तरपुरुषाधिकरणत्वेनोक्तस्य चक्षुषः इह "अन्तरक्षिणि" इति प्रत्यभिज्ञानाच्च। तत्रोक्तस्य चक्षुषः "यं चक्षुर्न वेद" इति वाक्य-

शेषेण चेतनत्वात्। स्थानादिसूत्रादौ जडस्य स्थानत्वोक्तिस्तु परम्परया स्थानत्वात्। अत एव भाष्ये सन्न्यायरत्नावल्यां च "अक्ष्यादित्ययोरैक्यात्" इत्येवोक्तम्। तत्त्वप्रदीपे च "अक्षीन्द्रियप्रेरकादित्ययोरैक्यात्" इत्येवोक्तम्। "अक्ष्यादित्ययोरेकविधत्वात्" इति टीकाऽपि भाष्याद्यनुसारेण प्रकारभेदनिषेधमुखेन प्रकारैक्यपरा नेया। यद्वा—"अक्षिणी प्राविशत्" इत्यत्रेव "अन्तरक्षिणि" इत्यत्राप्यक्षिशब्दो जडपरः। एवञ्च स्थानादिसूत्रादिस्वारस्यं, "य एष आदित्ये पुरुषो दृश्यते" "य एषोऽन्तरक्षिणि पुरुषो दृश्यते" इति वाक्यद्वयावैयर्थ्यं च। न चैवं अक्ष्यादित्ययोर्भिन्नत्वादादित्यस्थत्वेऽप्यक्षिस्थत्वासिद्धिरिति वाच्यम्, "आदित्यश्चक्षुः" इति श्रुतावादित्यमण्डलस्थचेतनस्य जडाक्षिप्रवेशोक्तया जडाक्ष्यादित्यमण्डलयोरेकचेतनस्थानत्वेनैकविधत्वात्। "य एष आदित्ये पुरुषो दृश्यते" इत्यत्राप्यादित्यपदेन मण्डलमेवोच्यते। "ऐक्यात्" इति भाष्येऽपि जडाक्ष्यादित्ययोरैक्यायोगात् एकविधत्वमेवाभिप्रेतमिति टीकार्थः। यद्यप्यंशाधिकरणे "असावादित्यस्त्रिवृत्त्रिवृदिव वै चक्षुः शुक्लं कृष्णं कनीनिका" इति श्रुत्या त्रिवृत्त्वेन अक्ष्यादित्ययोस्साम्यं वक्ष्यते। तथाऽपि न तदिह विवक्ष्यते, तेनादित्यस्थस्याक्षिस्थत्वासिद्धेः। न च वाच्यं अक्ष्यादित्यस्थयोरेकत्वेऽपि "सोऽहमस्मि' इत्यत्रोपदेष्टा नाग्निः किन्तु विष्णुरिति, "अग्नीन् परिचचार अथ हाग्नयः समूदिरे" इत्यादिना बहुकृत्वोऽग्निश्रुतेः। बहुवचनान्ताग्निश्रुतेश्च। "अथ हैतं गार्हपत्योऽनुशशास" "अथ हैनमन्वहार्यपचनोऽनुशशास" "अथ हैनमाहवनीयोऽनुशशास" इति अग्निविशेषत्वेन प्रसिद्धत्रेताग्निरूपबह्वग्नीनां श्रुतेश्च। स्वीकृता च सिद्धान्तिनाऽपि तत्राग्निगार्हपत्यादिशब्दानामग्निपरता। न च वाच्यमग्नीनामेवोपदेष्टृत्वेऽपि "शास्त्रदृष्ट्या" इति न्यायेन 'अहं' इत्यस्यान्तर्यामिपरतेति "ब्रह्मैवाक्षिस्थत्वेनोपास्य"मिति, "उपवयन्तं भुञ्जाम" इत्यग्नीनामुपासकपालकत्वादिना स्तुतिरूपार्थवादस्य तेषामुपास्यत्वं विनाऽयोगेन तेषामेवाहंशब्दार्थत्वात्। न ह्यन्य उपासकपालकः अन्यश्चोपास्य इति युक्तम्। "सोऽहमस्मि स एवाहमस्मि" इति सावधारणमभ्यासाच्च। अभ्यासो हि अभ्यस्यमानशब्दस्वरसप्रतिपन्नेऽर्थे तात्पर्यार्थः। अग्निरेव चाग्निप्रयुक्ताहंशब्देन स्वरसप्रतिपन्नः। किञ्च "कुशलं नः पर्यचारीद्धन्तास्मै प्रब्रवाम उपवयन्तं भुञ्जामः" इत्यादौ सिद्धान्तेऽपि

बहुकृत्वोऽस्मच्छब्देनाग्नीनामेव निर्देशात् तेषामेवेहाप्यहंशब्दार्थत्वम्। किञ्च "अस्मद्विद्या आत्मविद्या च" इति विद्याशब्दोऽभ्यस्यत इति विद्याभेदार्थं "कं ब्रह्म" इत्यादिका आत्मविद्या, आदित्यस्थादिविद्या त्वग्निविद्येति स्वीकार्यम्। आदित्यस्थ एव चाक्षिस्थ इति पूर्वमेवोक्तमित्यक्षिस्थोऽग्निरेव। तदेतदभिप्रेत्योक्तं न्यायविवरणे "सोऽहमस्मि स एवाहमस्मीत्याद्यभ्यासार्थवादसहितबहुश्रुतिभ्यः" इति। अत्र चोक्तरीत्या त्रिविधा बहुश्रुतिरग्नीनामुपदेष्टृत्वे हेतुः। अर्थवादाभ्यासौ तु उपदेष्टृणामग्नीनामेव "सोऽहमस्मि" इत्यत्रास्मच्छब्दार्थत्वे हेतू। आदिशब्देन च "कुशलं नः पर्यचारीत्" इत्याद्यभ्यासावभिप्रेतौ। यद्वा—टीकोक्तरीत्या न्यायविवरणस्थोऽभ्यासः "यश्चासावादित्ये" इत्यादिसमाख्याबाधे हेतुः। "अपहते पापकृत्याम्" इत्यर्थवादस्तु ब्रह्मपक्षेऽपूर्वतेति शङ्कानिरासे हेतुः। अत्र च टीकायां न्यावविवरणस्याद्या योजना स्फुटेति तामुपेक्ष्य, न्यायविवरणोक्तसाहित्यस्वारस्यार्थं समाख्यातोऽभ्यासः प्रबलः, अपूर्वत्वादप्यर्थवादः' इति न्यायव्युत्पादनार्थं च द्वितीययोजनैवोक्ता। तत्र चात्रत्यादित्यस्थस्याग्नित्वे सिद्धे, तद्बलेन समाख्याश्रुत्युक्तादित्यस्थस्य पूर्वपक्षिणा विष्णुत्वाक्षेपेऽपि ततः प्राग्विष्णौ समाख्याशङ्का युक्ता, तथा "शास्त्रदृष्ट्या" इत्यत्रोक्तस्य ब्रह्मण्यहंशब्दो मुख्य इत्यस्याच्छादनादग्नेरादित्यस्थस्यौपचारिकत्वोक्तिर्युक्ता। अत्र हि मञ्चानां क्रोशनं औपचारिकं इत्यत्र क्रोशनवत्सु पुरुषेषु मञ्चशब्द इव आदित्यस्थत्ववति विष्णावग्निप्रयुक्तोऽहंशब्दः उपचरित इति प्रतीयते, अन्यथा समाख्योक्त्ययोगात्। तथा अत्यलौकिकब्रह्मग्रहणेऽग्निग्रहणादप्यपूर्वताऽतिशयाद्वा, दिवाऽग्नेः प्रभाया अदर्शनेनादित्यप्रवेशस्यानुमानसिद्धत्वाद्वा, विष्णुग्रहणेऽपूर्वताशङ्का च युक्तेति द्रष्टव्यम्। यद्यपि "अपहते पापकृत्यां" इत्यादिफलं, तथापि स्तुतिरूपार्थवादताऽप्यस्तीति वा, वस्तुतः फलवत्त्वं फलं फलोक्तिस्त्वर्थवाद इति वा, "अपहते पापकृत्यां लोकी भवति" इत्यादेः प्रत्येकं फलोक्तित्वेऽपि समुदायस्यानेकफलत्वेनोपासनस्तुतिरूपार्थवादत्वमिति वाऽभिप्रायः। न च "सर्वमायुरेति ज्योक् जीवति" इत्यल्पफलेन स्तुतिर्ब्रह्मपक्षे युक्ता। तस्मादक्षिस्थोऽग्निरेव, अमृतत्वाभयत्वादिकं तु स्वकार्ये ऐश्वर्यमात्रेणाग्नेरिन्द्रत्ववत्, स्वाधमदेवतादिभ्यो मृतिभयादिराहित्येन, वा, उक्तार्थवादसहितबहुश्रुतिबलादात्यन्तिकामृतत्वादियोगेन

वाऽग्नेरेवेति ॥

सिद्धान्तस्तु—अग्नेः "तमेताः पञ्चदेवताः परिह्येनं म्रियन्ते विद्युद्वृष्टिश्चन्द्रमा आदित्योऽग्निः" "भीषास्मादग्निश्च" इत्यादिश्रुतिभिर्मृतिभयादिमत्त्वेन मुख्यामृतत्वादेर्निरवकाशत्वात्, अमुख्यस्य च मुख्यसम्भवे अयोगात्, भाष्ये च ब्रह्मात्मशब्दयोर्निरवकाशतायाः प्रागेवोक्तत्वात्, स्थानादिव्यपदेशसुखविशिष्टाभिधानादीनां निरवकाशतायास्त्वत्रैवोक्तत्वात्, जीवपक्षे अनवस्थादेश्च बाधकत्वात् विष्णुरेव अक्षिस्थः। तदेतदभिप्रेत्योक्तं न्यायविवरणे—"निरवकाशोपपत्तेरेव प्राबल्यम्" इति। न च बह्वग्निश्रुत्यादिबाधः, अग्नीनामेवोपदेष्टृत्वात् "कुशलं नः" इत्यादावस्मच्छब्दोऽग्निपरोऽपि "सोऽहं" इत्यत्र बाधकादन्तर्यामिपरः। अभ्यासोऽपि पूर्वापराविरुद्धेऽर्थे तात्पर्यस्य लिङ्गम्। अग्नेरादित्यस्थत्वं च "अमृतं" इत्याद्युत्तरवाक्यैः "कं ब्रह्म" इत्यादिपूर्ववाक्यैश्च विरुद्धम्।

धर्म्यैक्येऽपि भवत्येव विद्याभेदः प्रकारयोः।
भेदमात्रेणापि यथा दहरप्राणविद्ययोः॥

अस्मद्विद्यात्मविद्ययोश्च ब्रह्मविद्यात्वेऽपि आद्याया अग्न्यन्तर्यामित्वप्रकारकत्वात्, द्वितीयायाश्च सर्वगतत्वप्रकारकत्वात्, ब्रह्मविषयक दहरप्राणवैश्वानरादिविद्यानामिव प्रकारभेदात् पृथगुक्तिरिति॥

सूत्रक्रमस्तु आद्ये सूत्रे विषयवाक्यस्थश्रुतिलिङ्गोक्तिः। अत्र चान्तरुपपदाद्रमतेः "अमन्तात् डः" इति डप्रत्ययान्तेनान्तरशब्देनान्तस्स्थित्वारमणमुच्यते, न त्वन्तःस्थितिमात्रं, तथात्वे हि लाघवाय श्रुत्यनुगमाय च "अन्तस्तद्धर्म" इतिवत् 'अन्तः' इत्येवावक्ष्यत्, न त्वान्तर इति। श्रुतौ चात्मशब्देनादेयं मातीति व्युत्पत्त्या रमणमुच्यते। तदुक्तमनुव्याख्याने—अन्तस्स्थित्वा रमणकृदन्तरस्समुदाहृतः।

रमणं चात्मशब्देनादेयं मातीति चोच्यते॥

इति। द्वितीये तदुत्तरवाक्यस्थलिङ्गोक्तिः। तृतीये प्रकरणोक्तिः। तत्र च "कं ब्रह्म" इति ब्रह्मशब्दोक्तं पूर्णत्वरूपं श्रैष्ठ्यं विशिष्टत्वम्। विग्रहस्तु—सुखेन विशिष्ट इति वा, विशिष्टं च तत् सुखं चेति वा, सुखेषु विशिष्टमिति वा। तत्राऽऽद्ये सुखेन श्रैष्ठ्यं सुखस्य श्रैष्ठ्यं विना नेति सुखस्यापि तत्सिद्धिः। द्वितीये "कडाराः कर्मधारय" इति विशिष्टशब्दस्य परनिपातः। तृतीये "सप्तमी" इति योगविभागात् समासः

एवकारस्तु, तिष्ठतु तावत् "खं ब्रह्म" इति पूर्णज्ञानाभिधानं, तन्निरपेक्षपूर्णसुखाभिधानादेवेति सूचनायेति टीकायामेवोक्तम्। चतुर्थसूत्रे प्रकरणविच्छेदाशङ्काया उपसंहारस्थलिङ्गेनोद्धारः। पञ्चमे परपक्षे बाधकोक्तिरिति॥

परमतत्रयेऽपीदं "अन्तस्तद्धर्म" इत्यनेन गतार्थम्, तत्राऽऽदित्यस्थत्ववदक्षिस्थत्वस्याप्युक्तेः। न च तत्रोद्गीथोपासनस्थं अक्षिवाक्यं विषयः, अत्र तूपकोसलविद्यास्थमक्षिवाक्यमित्येतावतैव अगतार्थत्वम्। श्रूयन्ते च तत्रेवात्राप्यन्यत्रासम्भवन्तोऽमृतत्वादयो ब्रह्मधर्माः, ब्रह्मशब्दश्चात्राधिकः। न चात्र "य एषोऽन्तरक्षिणि पुरुषो दृश्यते" इति प्रसिद्धवदभिधानात् दृश्यत्वोक्तेश्चाधिकाशङ्का, तत्रापि "य एषोऽन्तरक्षिणि पुरुषो दृश्यते" इति श्रुतेः। अत्रोक्तं भामात्यां—तत्राक्षिस्थो जीवविशेष इति पूर्वः पक्षः, अत्र तु च्छायेति। भाष्ये तु सम्भवमात्रेण जीवाद्युक्तिः। तथा च जीवविशेषस्यापि ब्रह्मवत् परोक्षत्वात् दृश्यत्वादिकमयुक्तं, छायायां तु युक्तिमित्यधिकाशङ्केति। तन्न, दृश्यत्वानुपपत्त्या जीवपक्षत्यागे छायायां विषयवाक्यस्थपुरुषत्वामृतत्वादेः, पूर्ववाक्योक्तस्य तज्ज्ञानेन पापालेपस्य च, उत्तरवाक्योक्तस्य संयद्वामत्वादेश्च सर्वथाऽप्ययुक्तया छायापक्षस्य सुतरां त्याज्यत्वात्। छायायां स्तुत्यर्थममृतत्वाद्युक्तिश्चेत्, जीवेऽपि तदर्थमेव दृश्यत्वद्युक्तिरस्तु। तस्मान्न परमते पूर्वपक्षोत्थानम्। अस्माकं मते तु "अन्तस्तद्धर्म" इत्यत्रेन्द्रादिश्रुत्येन्द्रादेरन्तस्स्थत्वमिति प्राप्ते, नेति सिद्धान्तः, अत्र त्वग्नेश्चक्षुरन्तस्स्थत्वमभ्यासार्थवादसहितब्रह्मश्रुतिभ्य इति प्राप्ते, नेति सिद्धान्त इति भेदः। परसिद्धान्तोऽप्ययुक्तः। यतः—

कार्यब्रह्मपरत्वं चेदमृतत्वाद्यसम्भवः।
अकार्यपरता चेत्स्यादर्चिरादेरसम्भवः॥

न हि कार्यब्रह्मणश्चतुर्मुखस्यामृतत्वाभयत्वापरिच्छिन्नसुखत्वादिहेतुर्युक्तः, न वा तत्साध्यं चक्षुरन्तस्स्थत्वं युक्तं, तस्य "यश्चक्षुषि तिष्ठन्" इत्यादिभिरकार्यब्रह्मभूतान्तर्यामिधर्मत्वात्। अकार्यब्रह्मपरत्वे तु श्रुतौ "तेऽर्चिषमेवाभिसम्भवन्ति" इति, सूत्रे च "श्रुतोपनिषत्क" इति अर्चिराद्युक्तिर्न स्यात्, त्वन्मते तस्य कार्यब्रह्ममार्गत्वात्। यच्चोक्तं परममहतो ब्रह्मणोऽत्यल्पं चक्षुरधिष्ठानं नेति शङ्कानिरासार्थं स्थानादिसूत्रमिति, तन्न, "अर्भकौकस्त्वात्" इत्यनेनास्याः परिहृतत्वात्। यच्च तृतीयसूत्रे—

सुखविशिष्टत्वं सुखसम्बद्धत्वम्। तथा च "कं ब्रह्म" इति सुखविशिष्टस्य ब्रह्मणः प्रक्रान्तत्वादक्षिवाक्येऽपि ब्रह्मैवोच्यत इत्यर्थ इत्युक्तम्, तन्न, सुखसम्बन्धस्य जीवेऽपि सत्त्वेन वाक्यशेषोक्तं सुखनिष्ठमपरिच्छिन्नत्वरूपश्रैष्ठ्यमेव सूत्रस्थविशिष्टशब्दार्थ इति वक्तव्यत्वात्। त्वन्मते ब्रह्मणः सुखमात्रत्वेन तत्सम्बन्धाभावाच्च। विशिष्टस्यापि न वाक्यशेषोक्तापरिच्छिन्नसुखसम्बन्धः। यत्तु 'श्रुतोपनिषत्कस्य' श्रुतरहस्यस्य ब्रह्मविदः श्रुत्यन्तरे प्रसिद्धा या अर्चिरादिमार्गरूपागतिः, तस्या इहाभिधानादिति चतुर्थसूत्रव्याख्यानं, तन्न, त्वन्मते अर्चिरादेरुपासकगतित्वेन ब्रह्मविद्गतित्वाभावत्। किञ्च "कगत्यभिधानात्" इति सूत्रे "स एनान् ब्रह्म गमयति" इति श्रुत्युक्तगतेः प्राप्तेः "कं ब्रह्म" इति श्रुतौ कशब्दनिर्दिष्टब्रह्मविषयत्वोक्तौ श्रुत्यनुसरणसिद्धिः, ब्रह्मप्राप्तिसाधनविद्यायाः साक्षाद्ब्रह्मविषयत्वसिद्धिश्च, विद्यातत्साध्यप्राप्त्योरेकविषयत्वनियमात्, न तु मार्गस्यार्चिरादित्वमात्रोक्तौ। व्यर्थश्च "शेषाद्विभाषा" इति वैभाषिकः कप्रत्ययः। सूत्रस्थगतिशब्दश्च न मार्गे स्वरसः। यच्च छायायाः सदा चक्षुष्यवस्थित्यभावात्, जीवस्य च कृत्स्नशरीरेन्द्रियसम्बन्धिनश्चक्षुष्येवावस्थित्यभावात् अमृतत्वादीनां छायादावसम्भवाच्च नेतर इति पञ्चमसूत्रव्याख्यानम्, तन्न, अनवस्थितिशब्दस्य प्रसिद्धार्थत्यागात्। सदाशब्दादेरध्याहार्यत्वाच्च। कृत्स्नसम्बन्धेऽपि जीवस्य ब्रह्मण इवोपासनार्थं चक्षुस्स्थानोक्तिसम्भवाच्च। "उपपत्तेः" इत्यनेनैवान्यत्रामृतत्वाद्यसम्भवस्यार्थादुक्तत्वेन "असम्भवात्" इत्यस्य वैयर्थ्याच्च। एवं सूत्रान्तरेऽप्यनुपपत्तिरूह्या॥

अत्र केषाञ्चिन्मतं परमतान्न विशिष्टमिति तद्दूषणेनैव दूषितम्। कैश्चिदत्र "अत एव च स ब्रह्म" इति सूत्रं ईक्षत्यधिकरणे "प्रतिज्ञाविरोधात्" इतिसूत्रवत् प्रक्षिप्तमिति तदुपेक्ष्यम्। अत्रापि "अनवस्थितेरसम्भवाच्च नेतरः" इति जीवनिषेधात् भेदधीः॥

टीकाक्षरार्थस्तु—अग्नेरेवादित्यरथत्वमुच्यतेऽत एवेति। अग्नेरादित्यरथत्वस्योच्यमानत्वादेवेत्यर्थः। अनेन, "अतोऽक्ष्यादित्ययोरैक्यात्" इति भाष्यस्थोऽतश्शब्दः सन्निहितेन 'ऐक्यात्' इत्यनेन नान्वेति, प्रकृतस्य 'अतः' इत्यनेन परामृष्टस्यादित्यरथत्वस्यैक्ये हेतुत्वायोगात्, किन्तु व्यवहितेन "अत्राप्यग्निरेवोच्यते" इत्यनेन अन्वेतीत्युक्तं भवति। वक्रसङ्गत्याऽधिकरणारम्भ इति। यद्यपि विष्णुज्ञानान्मोक्ष इत्युक्तं,

तदयुक्तं, "तद्यथा" इत्यत्र अक्षिस्थस्याग्नेर्ज्ञानान्मोक्षश्रवणादिति ऋजुसङ्गत्यैवाधिकरणमारभ्य अग्नेरेवाक्षिस्थत्वमिति पूर्वपक्षे आदित्यस्थत्वं हेतूकर्तुं शक्यम्। पूर्वपक्षे तस्य हेतूकरणं च वक्रसङ्गत्याऽधिकरणारम्भेऽपि समम्। तथाऽपि यथा सिद्धान्ते आदित्यदेवताया आदित्यमण्डलस्थत्वेऽपि अमृतत्वादिहेतुभिरिदमक्षिस्थत्वं ब्रह्मण एव, तथा पूर्वपक्षेऽग्नेरादित्यमण्डलस्थत्वेप्यक्षिस्थत्वं ब्रह्मण एवेत्यादित्यस्थत्वस्य विष्णौ समन्वयो न सिध्येत्। आदित्यस्थो विष्णुः, ततश्चार्थादक्षिस्थोऽपि स एवेत्यानन्दमयाधिकरणोक्तमादित्यदेवतास्थत्वादिकमयुक्तं, अग्नेरेवाक्ष्यादित्यदेवतास्थत्वादिति वक्रसङ्गत्याऽधिकरणारम्भे तु पूर्वोक्तस्य विष्णोरादित्यदेवतास्थत्वस्येह पूर्वपक्षे आक्षेपात्तन्निरासस्य च विष्णोरेवाऽऽदित्यस्थत्वमिति सिद्धान्ताभिप्रायं विना असिद्धेः तत्समन्वयः सिध्यतीति भावः। यद्वा—आदित्यस्थत्वस्य पूर्वपक्षे हेतुमात्रत्वेनोक्तौ पूर्वपक्षहेतुरपि सिद्धान्तिना समन्वेतव्य इति नियमाभावान्न तत्समन्वयसिद्धिः। उक्तादित्यस्थत्वाक्षेपमुखेन तु पूर्वपक्षे, सिद्धान्ते तत्समन्वयोऽपि कर्तव्य इति "य एष आदित्ये पुरुषो दृश्यते" इति वाक्यमपि ब्रह्मणि समन्वितं भवतीति भावः। अग्नीनामिति बहुवचनमिति। भाष्ये बहुवचनादिकम् "अथ हैनं गार्हपत्योऽनुशशास य एष आदित्ये पुरुषो दृश्यते सोऽहमस्मि" "अथ हैनमन्वाहार्यपचनोऽनुशशास स एष चन्द्रमसि पुरुषो दृश्यते सोऽहमस्मि" "अथ हैनमाहवनीयोऽनुशशास य एष विद्युति पुरुषो दृश्यते सोऽहमस्मि" इति श्रवणात्, गार्हपत्यादीनां त्रयाणां क्रमेणादित्यादित्रितयस्थत्वम्, तथा च प्रसिद्धगार्हपत्यस्यैवाक्षिस्थत्वमिति प्रदर्शनार्थं, न तु त्रयाणामक्षिस्थत्वप्रदर्शनार्थमित्यर्थः। ह्वयाम्यग्निमित्यादाविवेति। यथा "ह्वयाम्यग्निं प्रथमं स्वस्तये" इत्यत्राग्नेरुपक्रमेऽपि "सवितारमूतये" "हिरण्ययेन सविता रथेन" इत्यादिसवितृश्रुतिलिङ्गादिना तत्प्रकरणं सावित्रम्, अत एवोक्तमनुक्रमणिकायां—"ह्वयाम्येकादश सावित्रम्" इति, तथाऽत्रापि ब्रह्मण उपक्रमेऽपि "अस्मद्विद्या" इत्यग्नेरुक्तत्वात् अग्नीनामेवेदं प्रकरणमित्यर्थः। तत्तत्प्रेरकत्वेनेति। श्रुतौ वामनिभामनिशब्दाभ्यां स्त्रीपुरुषरूपसर्वप्रेरकताया उक्तत्वादिति भावः। उक्तं हि तत्त्वप्रदीपे—"वामं सौन्दर्यं भामं तेजः तत्प्रधानत्वात् स्त्रीपुरुषा वामभामशब्दशब्दिताः, तन्नेता वामनिर्भामनिः" इति। दिव्य-

दृष्टिगोचर इति। ततश्च श्रुतौ "यः एषोऽन्तरक्षिणि पुरुषो दृश्यते" इति दृश्यत्वाद्युक्तिर्युक्तेति भावः॥ ॥ इति अन्तराधिकरणम्॥ ४॥

अथ अन्तर्याम्यधिकरणम्

॥ ॐ अन्तर्याम्यधिदैवादिषु तद्धर्मव्यपदेशात् ॐ ॥

अत्र चक्षुरन्तस्स्थस्य ब्रह्मत्वे हेतूकृतामृतत्वाक्षेपेण पूर्वपक्षोत्थानादनन्तरसङ्गतिरिति भाष्य एवोक्तम्। अत्रान्तर्यामी किं प्रकृत्यादिः किं वा विष्णुरिति चिन्ता। तदर्थं "यस्य पृथिवी शरीरं" इत्यादिनोक्तं पृथिव्यादेरन्तर्यामिणं प्रति शरीरत्वं किं ब्रह्म प्रति न युक्तं उत युक्तमिति। तदर्थं शरीरत्वं किं रूढमुत यौगिकमिति। तदर्थं किं रूढौ बाधकं नास्ति अत अस्तीति। तदर्थं "यं पृथिवी न वेद" इत्यादिनाऽन्तर्यामिण्युक्तं पृथिव्याद्यविदितत्वं किं प्रकृत्यादौ युक्तं उत नेति। तदर्थं "यं पृथिवी" इत्यादौ पृथिव्यादिशब्दः किमचेतनपरः किं वा तदभिमानिचेतनपर इति। अचेतनपरत्वे हि अचेतनाविदितत्वं प्रकृत्यादेरपि सम्भवति, अन्यथा तु न सम्भवतीति॥

पूर्वपक्षस्तु — "एष त आत्माऽन्तर्यामी" इत्युक्तोऽन्तर्यामी प्रकृतिः, अन्तर्यामिणि श्रुतस्य पृथिव्याद्यात्मकत्वरूपस्य पृथिव्यादिशरीरत्वस्य पृथिव्याद्युपादाने प्रकृतौ सम्भवात्, शरीरशब्दस्य 'इदं पूर्वपक्षशरीरं' इत्यादौ स्वरूपेऽपि प्रयोगात्। यद्यपि "यस्य दिशः शरीरं, यस्यात्मा शरीरं" इत्युक्तं दिगादिशरीरत्वं प्रकृतौ न मुख्यं, पृथिव्यादेः प्राकृतत्वेऽपि दिगादेरप्राकृतत्वात्। तथाऽपि गौणं तदस्तु। ब्रह्मणस्तु पृथिव्यादिशरीरत्वमपि न मुख्यम्। न च नित्ये दिगादिके ब्रह्म प्रति शीर्यमाणत्वादिरूपं यौगिकमपि शरीरत्वमस्ति। "यः पृथिव्यां तिष्ठन्" इत्यादिकं तु "व्याप्तं कार्येषु कारणम्" इत्युक्तेः, पटे तन्तव इति प्रतीतेश्च कारणस्यापि कार्यस्थत्वाद्युक्तम्। कार्यकारणयोश्च भिन्नाभिन्नत्वादभेदेन तदात्मकत्वं, भेदेन तत्स्थत्वं चाविरुद्धम्। "पृथिवीं यमयति" इत्यादिनोक्तं च तन्नियम्यत्वं गौणं, कार्यस्य कारणाधीनत्वात्। "आत्मानं यमयति" इत्येतदपि आत्मप्रवृत्तेः शरीरादिद्वारा प्रकृत्यधीनत्वात्। "यमात्मा न वेद" इत्येतदपि "अप्रतर्क्यमविज्ञेयं" इत्यादिना प्रकृतेर्दु-

ज्ञानत्वात्। "द्रष्टा श्रोता" इत्यादिनोक्तं च द्रष्टृत्वादिकं प्राकृतानामिन्द्रियाणां दर्शनादिसाधनत्वेन करणे कर्तृत्वोपचाराद्वाऽभिमानिद्वारा वा प्रकृतौ युक्तम्।

अत्र यदुक्तं उभाभ्यां जीवमात्रमन्तर्यामीत्येव पूर्वः पक्षः। न तु प्रकृतिः, तस्याः द्रष्टृत्वाद्यसम्भवादिति, तन्न, त्वन्मते "तदैक्षत" इति श्रुतस्येक्षणस्य प्रकृतौ गौणत्वेनेक्षत्यधिकरणपूर्वपक्षवत्, द्रष्टृत्वादेर्दर्शनरूपे ब्रह्मणि आरोपितत्वेन वा, मायाविशिनिष्ठत्वेन वा अत्रत्यसिद्धान्तवच्च, पृथिवीशरीरत्वादिप्रकृतिलिङ्गेन प्रधानेऽपि द्रष्टृत्वादेर्गौणत्वेनारोपितत्वेन वा, चेतनविशिष्टनिष्ठत्वेन वा पूर्वपक्षस्य सम्भवात्। अन्यथा "न च स्मार्तं" इति सूत्रे प्रकृतेर्निषेधो न स्यात्। पृथिव्याद्यभिमानिनां जीवानां वैतदन्तर्यामित्वं, तान्प्रति पृथिव्यादेः स्थूलशरीरत्वात्। अत्र भामत्यां "यस्सर्वान् लोकानन्तरो यमयति" इति श्रुतस्य सर्वनियन्तृत्वस्याभिमानिजीवेषु प्रत्येकमसम्भवात् नैवं पूर्वपक्ष इत्युक्तम्। तन्न, स्वाङ्गीकृतजीवमात्रपक्षेऽपि तदसम्भवात्। 'यः' इत्याद्येकवचनस्य समुदायपरत्वं त्वभिमानिपक्षेऽपि समम्। प्रत्युत जीवमात्रपक्ष एवायुक्तः, "यस्य पृथिवी शरीरं" इत्यादिनोक्तस्य पृथिव्याद्येकैकशरीरत्वस्य, "यस्य प्राणाः शरीरं" इत्यादिनोक्तस्य प्राणवाक्चक्षुश्श्रोत्रादिशरीरत्वस्य चायोगात्। तस्मादभिमानिनामेवान्तर्यामित्वं न तु विष्णोः, तस्य पृथिव्याद्यात्मकत्वतद्देहत्वयोरयोगात्। न च तेन शीर्यमाणत्वादिना पृथिव्यादेस्तच्छरीरत्वं, योगाद्रूढेर्बलीयस्त्वात्। "यं पृथिवी न वेद" इत्युक्तं पृथिव्यादिनाऽविदितत्वं च तस्य जडत्वादभिमानिन्यपि युक्तम्। "यं आत्मा न वेद" इति चेतनस्य पृथगुक्तेः पृथिव्यादिशब्दो नाभिमानिचेतनपरः। "यः पृथिव्या अन्तरः" इत्युक्तमन्तरत्वं यदि भिन्नत्वं, यदि वाऽन्तस्स्थत्वं, द्वयमपि पृथिव्यादिशरीरकेऽभिमानिन्यपि युक्तम्। "य आत्मनि तिष्ठन् आत्मानं यमयति" इत्येतदपि तत्त्वाभिमानिनां अस्मदाद्यात्मनियामकत्वात् युक्तम्। "यमात्मा न वेद" इति तु अभिमानिजीवानां दुर्ज्ञानत्वात् युक्तम्। यद्वा—"यः पृथिव्यां" इत्यादादिव "य आत्मनि" इत्यत्रापि आत्माभिमानिजीव एवात्मान्तर्यामित्वेनोच्यत इति॥

सिद्धान्तस्तु—पृथिव्यादेर्जडत्वे स्यादप्रसक्तनिराक्रिया।
चित्त्वे तु तेन कात्स्न्र्येनावेद्यत्वं नेश्वरं विना॥

"यं पृथिवी न वेद" इत्यादौ पृथिव्यादेर्जडत्वे 'यं' इत्यस्य वैयर्थ्यं, "यमात्मा न वेद" इत्यस्यानुपपत्तिश्च। अप्रसक्तप्रतिषेधापातश्च। "नान्तरिक्षे न दिवि" इत्यन्तरिक्षादावप्रसक्तचयननिषेधस्तु "हिरण्यं निधाय चेतव्यम्" इति विधिस्तुत्यर्थः। प्रकृते तु न तथा। तस्मात्पृथिव्यादिः तदभिमानिचेतन एव। तेन च साकल्येनावेद्यत्वं भाष्योक्तश्रुत्यादिभिर्हरेरेव। अन्तरत्वं च—

बाह्यापेक्षां विना यस्तु रमते सोऽन्तरः स्मृतः।
अतिप्रियत्वाच्च हरेरन्तरत्वमुदाहृतम्॥

इति स्मृत्युक्तं, स्वतो नित्यतृप्तात् "प्रेयः पुत्रात्" इत्यादिश्रुत्या परमप्रेयोरूपाच्च ब्रह्मणोऽन्यत्र न युक्तम्। किञ्च श्रुत्यन्तरे "दिव्यो देव एको नारायणः" इत्युपक्रम्य "यस्य पृथिवी शरीरं यः पृथिवीमन्तरे सञ्चरन् यं पृथिवी न वेद" इत्याद्युक्त्वा "एष सर्वभूतान्तरात्माऽपहतपाप्मा दिव्यो देव एको नारायणः" इत्युपसंहारान्नारायण एवान्तर्यामी॥

पृथिव्यादेः शरीरत्वं यौगिकं गौणमेव वा।
रूढस्यानुपपन्नत्वात् अग्नेरिन्द्रत्ववत् भवेत्॥

यथा "इन्द्रो न तस्थौ" इतीन्द्रशब्दो गार्हपत्येऽपि स्वोचितैश्वर्यस्य सद्भावाद्योगेन वा, इन्द्रवद्यज्ञसाधनत्वात् गौण्या वा वृत्त्या वर्तते। उक्तं हि—

स्यादग्नेर्गौणमिन्द्रत्वं यज्ञसम्बन्धकारितम्।
इन्दत्यर्थानुसाराद्वा स्वकार्ये सोऽपि हीश्वरः॥

इति। तथा शरीरशब्दोऽपि पृथिव्यादिषु योगेन वा शरीरवत्तन्नियम्यत्वेन गौण्या वा वृत्त्या वर्तताम्। चेतनानामपि देहद्वारा शीर्णताऽस्त्येव। शरीरत्वस्य गौणत्वं च बृहदारण्यकभाष्ये उक्तम्। तेन पुराणादिषु प्रपञ्चे ब्रह्मकायत्वाद्युक्तिरपि समर्थिता। एवञ्च "य आत्मनि तिष्ठन्" इत्यादिकं च क्लेशेन न नेयमिति। एतदेवाभिप्रेत्योक्तं न्यायविवरणे— "पृथिव्यादिशरीरत्वं च न निरवकाशं, यौगिकशरीरत्वोपपत्तेर्विष्णोरपि" इति।

सूत्रक्रमस्तु—आद्ये स्वपक्षसाधकोक्तिः, द्वितीये प्रधानजीवपक्षयोः साधकाभावोक्तिः, तृतीयसूत्रस्थस्य 'शारीरश्च' इत्यस्यात्रापि सम्बन्धात्, तृतीये जीवपक्षे बाधकोक्तिरिति।

अत्र यद्यपि—आत्मा विज्ञानमिति च सर्वजीवाभिमानवान्।
ब्रह्मैवोक्तः ॥

इति बृहदारण्यकभाष्ये आत्मादिशब्दश्चतुर्मुखपर इत्युक्तम्। तथाऽपि पूर्वपक्षे "य आत्मनि" इत्यादावात्मादिशब्दस्याऽऽत्माभिमानिपरत्वे "यः पृथिव्यां" इत्यादौ पृथिव्यादिशब्दस्यापि तदभिमानिपरत्वापातेन "यः पृथिव्यां" इत्यादेरेव भेदाध्ययनत्वप्रसङ्गात्, पूर्ववादिना पृथिव्यादिशब्दानां जडपरता, आत्मविज्ञानशब्दयोस्तु शारीरपरता वाच्येत्यभिप्रेत्य तं प्रति "य आत्मनि" इत्यादेः शारीरभेदे प्रमाणत्वोक्तिः। यद्वा—जीवाभिमानिनश्चतुर्मुखादपि तन्नियामकत्वादिना भिन्नस्यान्तर्यामिणः किमु वक्तव्यं तदभिमन्यमानजीवेभ्यो भिन्नत्वमित्यभिप्रेत्य तदुक्तिः। यद्वा—"यः पृथिव्यां" इत्यादौ तत्तदभिमानिन एव तत्तदन्तर्यामित्वमिति वदता पूर्ववादिना "य आत्मनि" इत्यत्रापि जीवात्माभिमानिन एव तदन्तर्यामित्वं वाच्यम्। तच्चात्युक्तं, "आत्मा विज्ञानं" इति स्मृत्या अभिमानिप्रायपाठेन, अभिमान्यधिकरणन्यायेन च जीवाभिमानिन एव आत्मशब्दार्थत्वात्, अन्तर्यामिणश्च "य आत्मनि" इत्यादिना ततो भिन्नत्वेनाधीतत्वावित्यभिप्रेत्य तदुक्तिः। "यः पृथिव्यां तिष्ठन्" इत्यादिकं पृथिव्याद्यभिमानिभ्यो भेदेनाध्ययनं तु न्यायतौल्येनोक्तप्रायत्वान्न पृथगुक्तम्। श्रुतौ "यः पृथिव्यां तिष्ठन्" इत्यादेः प्राथम्येऽपि भाष्ये "य आत्मनि तिष्ठन्, यो विज्ञाने तिष्ठन्" इति वाक्ययोरुपादानं तु तयोरैकार्थ्ये, तत्र चेतनपरत्वस्योभयवादिसम्मतत्वं च दर्शयितुम्। यद्यप्यन्तरशब्दस्य बृहदारण्यकभाष्ये बाह्यापेक्षां विना रमणादिरर्थ इत्युक्तम्, अत्रापि च भाष्येऽन्तरत्वं आद्यसूत्रस्थतद्धर्मशब्दस्यार्थ इत्युक्तम्। भेदेनाऽध्ययनं तु "य आत्मनि तिष्ठन् यस्यात्मा शरीरं य आत्मानं यमयत्येष त आत्मा" इत्यादिभेदकाध्ययनात् सिध्यति। न च "एष त आत्मा" इत्यत्राऽऽत्मशब्दः स्वरूपार्थः, 'ते' इति षष्ठ्या औपचारिकत्वापातात्। शरीरशब्दसन्निधानेनात्मशब्दस्य शरीरप्रतिसम्बन्धिपरत्वाच्च। अत एव भाष्ये "य आत्मनि" इत्याद्यप्युदाहृतम्। तथाऽपि टीकायां साक्षादेव भेदाध्ययनसिद्ध्यर्थं "य आत्मनोऽन्तरः" इत्यत्रत्यान्तरशब्दस्य विविक्तत्वमर्थः। बृहदारण्यकभाष्यं तु "य आत्मानमन्तरः" इत्यत्रत्यान्तरशब्दविषयम्। अत एव श्रुतौ न पुनरुक्तिः, "य आत्मनोऽन्तरः, यो विज्ञाना-

द्न्तरः, योऽद्भ्योऽन्तरः" इत्यादौ पञ्चम्युपपत्तिश्च। "यं पृथिवी न वेद यः पृथिव्या अन्तरः" इत्यादिना इत्याद्यसूत्रीयभाष्ये तु प्रतीकमुखेन "पृथिवीमन्तरः" इति वाक्यमुपात्तमित्यभिप्रेत्य "अन्तरो विविक्तः" इत्युक्तम् ॥

अन्ये तु—शरीरादिराहित्यात् ब्रह्मणो न नियन्तृत्वं पटवदिति प्राप्ते, शरीरादिराहित्यमसिद्धं, चैत्रकर्मनिर्मितस्य चैत्रशरीरत्वात् ब्रह्मविषयकाविद्याकल्पितस्य जगतस्तच्छरीरत्वादिति सिद्धान्तः। तदुक्तं भामत्यां—देहेन्द्रियादिनियमे नास्य देहेन्द्रियान्तरम्।

तत्कर्मोपार्जितं तच्चेत्तदविद्यार्जितं जगत् ॥

इतीत्याहुः। तन्न, तदविद्याकल्पितस्य तच्छरीरत्वे ब्रह्मवत् स्वतश्शरीरशून्यशुक्तिस्थाण्वाद्यज्ञानकल्पितस्य रूप्यदेहादेः शुक्तिस्थाण्वादिशरीरत्वापातात्। ब्रह्मणः स्वाविद्याकल्पितेनास्मदादिसंसारेण संसारित्वापाताच्च। जगदार्जनात् प्रागशरीरस्यैव स्रष्टृत्ववत् नियन्तृत्वस्याप्युपपत्तेश्च। न चाशरीरस्यानियन्तृत्वे शङ्किते गौणशरीरोपपादनं युक्तम्। किञ्च शुद्धं न नियन्तृ, अशुद्धं त्वविद्याकल्पितत्वान्नाविद्याविषयः। यच्चोक्तं—देहादिनियन्तुरपि जीवस्य भिन्ननियन्तृनियम्यत्वे तन्नियन्तुरीश्वरस्यापि भिन्ननियन्तृनियम्यत्वेनानवस्थापातात् नियन्तृ ब्रह्म नियम्यजीवाभिन्नमिति, तन्न, अभेदे सुतरां नियन्तृत्वायोगात्। श्रुतिसूत्रयोर्भेदोक्त्ययोगाच्च। काल्पनिकभेदेन नियन्तृत्वादिकं युक्तमिति चेत्, तर्हि यथा देहादिनियन्तुर्जीवस्य व्यावहारिकभेदवानीशो नियन्ता, तथेशस्यापि व्यावहारिकभेदवानन्यो नियन्ता स्यादिति व्यावहारिकनियन्तृपरम्परया अनवस्था स्यात्। अथ "न वैशेष्यात्" इत्युक्तन्यायेन ईशस्य स्वातन्त्र्यादिविशेषान्न नियन्त्रन्तरं, तर्ह्यनवस्थापरिहारो नाभेदेन, किन्तु स्वातन्त्र्येणेति सत्यभेद एवास्तु। किञ्चानवस्थातो बिभ्यता शरीरजीवयोरैक्यं स्वीकार्यम्। प्रमाणविरोधस्तु जीवपरयोरैक्येऽपि "भेदेनैनमधीयते" इति सूत्र एवोक्तः। किञ्चैवं सति स्वकार्यं प्रति कारणस्यापि पृथिव्यादिकस्य ब्रह्मकार्यत्वे ब्रह्मणोऽप्यन्यकार्यत्वमित्यनवस्थापरिहाराय पृथिवीब्रह्मणोरभेदः स्यात्। प्रमाणविरोधस्तु जीवपरयोरैक्येऽपि सम इत्युक्तम्। यच्चोक्तं—एकस्मिन् शरीरे प्रत्यग्द्वयं नेति, तन्न, मां प्रति दृष्टान्ताभावात्। ग्रहाद्याविष्टशरीरेऽहमर्थरूपप्रत्यग्द्वयदर्शनाच्च। "हन्ता साच्छरीरादुत्क्रामाम

तद्यस्मिन्न उत्क्रान्ते" "हन्तेदं पुनश्शरीरं प्रविशाम तद्यस्मिन् नः प्रपन्न" इत्यादावविकस्मिन् शरीरे चक्षुराद्यभिमान्यनेकाहमर्थश्रवणाच्च। बाधकाभावाच्च। अन्तर्याम्युक्त्यनन्तरं "नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा" इति द्रष्ट्रन्तरनिषेधो बाधक इति त्वन्यत्र निरस्तम्। अत्र यदुक्तं विवरणे—"यो विज्ञाने तिष्ठन्" इत्यादौ ब्रह्मणो जीवावच्छेदेषु नियन्तृत्वेनावस्थानं श्रूयते। तच्च यद्यप्यवच्छेदपक्षे न युक्तं, घटावच्छिन्नाकाशप्रदेशे बाह्याकाशस्यादर्शनेन द्विगुणीकृत्य वृत्त्यनुपपत्तेः, जीवप्रदेशे ब्रह्मणोऽवस्थानायोगात्। तथाऽपि प्रतिबिम्बपक्षे युक्तं, जलगतस्वाभाविकाकाशे सत्येव प्रतिबिम्बकाशदर्शनेन द्विगुणीकृत्य वृत्त्युपपत्तेरिति, तत्र ब्रूमः—

घटाकाशे यथा बाह्याकाशं नैवोपलभ्यते।
तथैव प्रतिबिम्बेऽपि बिम्बाकाशं न दृश्यते॥

यथा घटस्यान्तः आकाशमात्रेऽवच्छिन्नाकाशे च सत्यपि बाह्याकाशं नास्ति, तथा जलस्यान्तराकाशमात्रे प्रतिबिम्बाकाशे च सत्यपि बिम्बाकाशं नास्त्येव। ननु तथाऽपि जलस्यान्तरुक्तमाकाशद्वयं जलावच्छिन्नाकाशं चेति त्रयमस्ति, घटस्यान्तस्तूक्ताकाशद्वयमेवेति वैषम्यमिति चेन्न, यस्याकाशादेर्जलेनावच्छेदः तत्र प्रतिबिम्बनं च तत्र त्रितयसद्भावेऽपि, यस्य प्रतिबिम्बनमात्रं दर्पणादौ मुखादेः, तत्र त्रितयाभावेन प्रतिबिम्बपक्षपातायोगात्। ननु तर्हि ब्रह्मणोऽविद्ययाऽवच्छेदस्तत्र प्रतिबिम्बनं चेति द्वयमप्यस्त्विति चेन्न, यत्र द्वयं, तत्र यद्यपि जलान्तर्जलावच्छिन्नाकाशे सत्येव पुनराकाशमात्रं प्रतिबिम्बाकाशं चास्ति, तथाऽपि जलान्तर्बाह्याकाशस्य बिम्बाकाशस्य चाभावेन तत्स्थानीयस्य ब्रह्मणो जीवप्रदेशे नियन्तृत्वेनावस्थानायोगात्। आकाशमात्रस्थानीयस्य चिन्मात्रस्य त्वन्मते अनियन्तृत्वात्। तस्मादवच्छेदप्रतिबिम्बनयोर्विकल्पे समुच्चये वा ब्रह्मणोन्तर्यामित्वायोगः। किञ्चावच्छेदोपाधौ घटादौ अवच्छिन्नाकाशव्यतिरेकेणाकाशव्यक्त्यन्तरं, प्रतिबिम्बनोपाधौ दर्पणादौ च प्रतिबिम्बव्यतिरेकेण मुखव्यक्त्यन्तरं नास्तीत्यन्यत्रोक्तम्। यच्चोक्तमुभाभ्यां—आद्यसूत्रे अधिदैवादिषु योऽन्तर्यामी स परमात्मेत्यन्वय इति, तन्न, तथात्वे 'अधिदैवादिषु' इत्यस्य वैयर्थ्यात्। विषयवाक्यसूचनस्यान्तर्यामिपदेनैव सिद्धेः। अन्यथा "अन्तस्तद्धर्म" इत्यादावादित्यादिष्वन्तरिति साध्यं निर्दिश्येत। तस्मादधिदैवादिप्रकरणेषु तद्धर्मव्यपदेशादिति यथाश्रुत

एवान्वयः। वरं हि वैयर्थ्यादपि लक्षणा। एवं हि न केवलं तद्धर्मव्यपदेशमात्रं, किन्तु तस्याभ्यासोऽप्यस्तीति सूचितम्। यच्च द्वितीयसूत्रे तद्धर्माभिलापो नाम प्रधानधर्मविरुद्धधर्माभिलाप इत्युक्तं, तन्न, आद्यसूत्रस्थेन "तद्धर्मव्यपदेशात्" इत्यनेन पुनरुक्तेः। ब्रह्मधर्मो हि प्रधानधर्मविरुद्ध एव। तस्मात्त्रिगुणत्वादिधर्माभिलापाभावादित्येवार्थः। चिश्च- "भेदव्यपदेशात्" "भेदव्यपदेशाच्चान्यः" "सम्भोगप्राप्तिरिति चेन्न वैशेष्यात्" इत्यादिकमतीतं, "शारीरश्चोभयेऽपि हि भेदेनैनमधीयते" इति वर्तमानं, "विशेषणभेदव्यपदेशाभ्यां च नेतरौ" "भेदव्यपदेशात्" इत्यादि चाऽऽगामिभेदप्रतिपादकं,

अद्वैतिभिर्व्याक्रियते कथमद्वैतदूषकम्।
सूत्रजातं स्वसिद्धान्ततया लज्जां विनैव तु॥
यदि मिथ्यार्थवादीनि सूत्राणीत्येव कीर्तनम्।
सूत्रव्याख्या, तर्हि वेदबोध्यमिथ्यात्वबोधकः॥
बौद्धागमोऽपि वेदस्य व्याख्यारूपः प्रसज्यते।
बौद्धोऽपि ब्रह्मसूत्राणि व्याख्यायान्ते भवानिव॥
मिथ्यैषोऽर्थः किन्तु तत्त्वं शून्यमेवेति कीर्तयेत्।
असद्वेत्यादिवचनं तस्य स्यात्तत्त्ववेदकम्॥
अपौरुषेयभावेन प्रयुक्ता च प्रमाणता।
व्यावहारिकमात्रेण नार्थेन परितुष्यति॥
असकृच्छ्रुतिभिः सूत्रैर्भेदे यत्नेन साधिते।
मिथ्यार्थतां कथं ब्रूयात् सूत्राणां भाष्यकृत्स्वयम्॥
सौगता वेदबाह्या हि वेदाप्रामाण्यवादिनः।
अवैदिका इति ज्ञात्वा वैदिकैः परिवर्जिताः॥
वेदान् प्रविश्य वेदानामप्रामाण्यं प्रसाधयन्।
मायी तु यत्नतस्त्याज्यो वैदिकैर्हितशत्रुवत्॥

टीकाक्षरार्थस्तु स्पष्टः॥

॥ इति अन्तर्याम्यधिकरणम्॥ ५॥

अथ अदृश्यत्वाधिकरणम्

॥ ॐ अदृश्यत्वादिगुणको धर्मोक्तेः ॐ ॥

अत्रान्तर्यामिणो ब्रह्मत्वे हेतूक्तस्य "यं पृथिवी न वेद" इत्युक्तस्यादृश्यत्वस्याक्षेपेण पूर्वपक्षोत्थानादनन्तरसङ्गतिः। अदृश्यत्वादिगुणकमक्षरं किं प्रकृत्यादि किं वा विष्णुरिति चिन्ता। तदर्थं ब्रह्मणोऽक्षरत्वे "अक्षरात्परतः परः" इति वाक्यशेषोक्तं अक्षरस्य परत्वावधित्वं न सम्भवति उत सम्भवतीति। तदर्थं परत्वावधिभूतमक्षरमदृश्यत्वादिगुणकाक्षरादनन्यत् उतान्यदिति। अनन्यत्वे परत्वावधित्वस्य ब्रह्मण्ययोगात् न तस्याक्षरत्वं युक्तं, अन्यत्वे तु युक्तम्॥

पूर्वपक्षस्तु—जडप्रकृतेरेवादृश्यत्वादि, अदृश्यत्वादिगुणकेऽक्षरे पृथिव्यादिदृष्टान्तपूर्वकं "तथाऽक्षरात्सम्भवतीह विश्वम्" इति विश्वोपादानत्वोक्तेः। न च कारणत्वमात्रेऽयं दृष्टान्तः, तस्य "सम्भवतीह विश्वम्" इत्यनेनैव सिद्ध्या दृष्टान्तवैयर्थ्यात्। अबाधेऽन्तरङ्गस्योपादानत्वस्य त्यागायोगाच्च। चित्प्रकृतेर्वाऽदृश्यत्वादिकं, तत्राक्षरशब्दस्य "कूटस्थोऽक्षर उच्यते" इत्यादिस्मृतिसिद्धत्वात्। न चाक्षराधिकरणन्यायेन ब्रह्मणि स सावकाश इति वाच्यं, विश्वोपादानत्वस्य तत्र असम्भवात् चित्प्रकृतौ तु विश्वोपादानाभिमानित्वेन तत्सम्भवात्। चतुर्मुखो वाऽदृश्यत्वादिगुणकः, "स ब्रह्मविद्यां" इति ब्रह्मशब्दात्। न च विष्णौ स मुख्य इति वाच्यं, पूर्वत्र "ब्रह्मा देवानां प्रथमः सम्बभूव" इति, उत्तरत्र च—

तस्मादेतद् ब्रह्म नाम रूपमन्नं च जायते।

इति जायमानत्वलिङ्गेन चतुर्मुखपरेण ब्रह्मशब्देन सन्दष्टस्य "स ब्रह्मविद्यां" इति ब्रह्मशब्दस्य अन्यपरत्वायोगात्। रुद्रो वाऽदृश्यत्वादिगुणकः, "कर्तारमीशं" इति ईशशब्दात्। न च "शब्दादेव प्रमितः" इति वक्ष्यमाणन्यायेन स विष्णुपर इति वाच्यं रुद्रे प्रसिद्धसर्वज्ञशब्दात्। न चासौ यौगिकत्वेन प्रकृताक्षरस्य विशेषणं, न तु रुद्राख्यविशेष्यपर इति वाच्यं, रूढेर्बलवत्त्वात्। "सर्ववित्" इत्यनेन पुनरुक्तेश्च। तस्मादुक्तबाधकात् "अक्षरात्परतः परः" इति निकृष्टत्वेन श्रुतत्वाच्चाक्षरं न ब्रह्म। न च "तथाऽक्षरात्" इत्यादावेवाक्षरशब्दो ब्रह्मपरः, "अक्षरात्

परतः परः" इत्यत्र तु प्रकृतिपर इति वाच्यं, प्रकृतहानाप्रकृतस्वीकारापातात्। पूर्वपक्षे त्विदं निकृष्टत्वं चित्प्रकृतिपक्षे 'अक्षरात्परतः परः' इति पञ्चम्योस्सामानाधिकरण्येन, पक्षान्तरे तु वैयधिकरण्येन युक्तम्। न चाब्रह्मपक्षे परविद्याविषयत्वं बाधकं, "परा चैवापरा च तत्रापरा ऋग्वेदो यजुर्वेदः" इत्यपरविद्यात्वेनोक्तऋगादिविषये शास्त्रयोनौ ब्रह्मण्येव तत्प्रतियोगिभूतपरविद्याविषयत्वासम्भवात्। "अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यते" इति श्रुत्या प्रकृतेरेव तत्सम्भवाच्च॥

सिद्धान्तस्तु—परविद्याविषयत्वं तावद्भाष्योक्तश्रुत्यादिभिर्विष्णोरेव। युक्तं च ऋगादिवेद्यस्यापि विष्णोः परविद्याविषयत्वं, यतः,

प्रवृत्तं च निवृत्तं च यथैकं कर्म कथ्यते।
उपाधिभेदाद्द्विधाऽपि तथैवैका पराऽपरा॥

यथैकमेव कर्म निष्कामज्ञानपूर्वकत्वोपाधिना निवृत्तं, सकामत्वाद्युपाधिना च प्रवृत्तम्,

निष्कामं ज्ञानपूर्वं च निवृत्तमिति चोच्यते।

इत्यादिस्मृतेः, यथा चैकमेवान्नमुपाधिभेदात् पथ्यमपथ्यं च, तथा ऋगादिरूपैकैव विद्या सन्नयायैः प्रमितब्रह्मविषयकशक्तितात्पर्योपाधिना परा, मोक्षसाधनप्रमाहेतुत्वात्, अन्यथा त्वपरा, तदहेतुत्वात्। तदुक्तम्—

ऋगाद्या अपरा विद्या यदा विष्णोर्न वाचकाः।
ता एव परमा विद्या यदा विष्णोस्तु वाचकाः॥

इति। यत्त्वन्यैरुक्तं परशब्द ऋगादिविशेषरूपोपनिषत्परः, तत्सन्निधानाच्च अपरशब्दो गोबलीवर्दन्यायेनोपनिषदितरऋगादिपर इति, तन्न, "सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति" "वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यः" इत्यादिश्रुतिस्मृतिभिर्ब्रह्मणः सर्ववेदवेद्यत्वात्। उपनिषत्स्वपि ज्ञेयशुद्धब्रह्माविषयाणां उपासनादिवाक्यानां बहूनां, मन्त्रेष्वपि ज्योतिरधिकरणोक्तन्यायेन ब्रह्मपरभागस्य च दर्शनाच्च। 'रूपं द्विविधं नीलमनीलं च' इतिवत्, "द्वे विद्ये वेदितव्ये परा चैवापरा च" इत्यत्र परापरशब्दयोर्विरुद्धार्थत्वप्रतीतेश्च। न हि नीलपदमनीलविशेषपरं भवति। यत्तु कैश्चिदुक्तं—परोक्षज्ञानमपरविद्या, भक्तिरूपमपरोक्षज्ञानं तु परविद्येति, तन्न, श्रुतौ ऋगादीनामपरविद्यात्वेनोक्तत्वात् "यया तदक्षरमधिगम्यते" इति,

येनाक्षरं पुरुषं वेद सत्यं प्रोवाच तां तत्त्वतो ब्रह्मविद्याम्।

इति च ज्ञानकरणस्यैव परविद्यात्वेनोक्तत्वाच्चेह विद्याशब्दस्य ज्ञानार्थत्वायोगात्। न च 'अधिगम्यते' इत्यस्य प्राप्यत इत्यर्थः, अधिपूर्वस्य गमेर्ज्ञाने प्रसिद्धेः। यद्यपि 'व्रजयजोर्भावे क्यप्" इत्यनेन सूत्रेण भावे क्यप्प्रत्ययो विहितः। तथाऽपि "संज्ञायांसमजनिषद्निपतमनविद" इति सूत्रे वृत्तौ "भाव इति न स्वर्यते" इत्युक्तत्वात्, समजन्ति, तस्यामिति समज्या, निषीदन्ति तस्यामिति निषद्येति समज्यादिशब्दानां भावार्थत्वाभावस्योक्तत्वाच्च क्यबन्तोऽपि विद्याशब्दो वेदनकरणेऽपि मुख्य एव— आगमोत्थं विवेकाच्च द्विधा ज्ञानं तथोच्यते॥

इति पराशरवचनं तु आगमोत्थत्वविवेकोत्थत्वाभ्यां ज्ञानस्य द्वैविध्यमाह, न त्वत्रत्यपरापरशब्दयोः परोक्षापरोक्षज्ञानार्थताम्। ऊर्णनाभ्यादिरपि निमित्तमेवेत्यन्यत्रोक्तम्। "स ब्रह्मविद्यां" इत्यत्र च ब्रह्मशब्दो न चतुर्मुखपरः, सर्वविद्याप्रतिष्ठां येनाक्षरं पुरुषं वेद सत्यम्" इति परविद्याविषयत्वादिब्रह्मलिङ्गात्। यच्चोक्तं सर्वज्ञपदं रुद्राख्यविशेष्यपरमिति, तन्न, तस्य चतुर्मुखजन्यतया तज्जनकत्वायोगात्। किन्तु प्रकृतस्याक्षरस्य सर्वज्ञत्वविशेषणपरम्। अत एव सूत्रे विशेषणपदम्। 'सर्ववित्' इत्यनेन पौनरुक्त्यं च टीकायामेव त्रेधा परिहृतम्। यद्यपि सर्वज्ञत्वविशेषणं चित्प्रकृतिचतुर्मुखरुद्राणां अक्षरत्वनिषेधेऽपि हेतूकर्तुं शक्यं, विष्णोरन्यस्य मुख्यसार्वज्ञ्याभावात्। तथाऽपि चित्प्रकृत्यादीनामक्षरत्वे विश्वकर्तृत्वेन सर्वज्ञत्वस्यापि शक्यशङ्कत्वात्, श्रुतेरमुख्यसार्वज्ञ्यविषयत्वसम्भवाच्च जडप्रकृतिमात्रनिषेधे भाष्ये हेतूकृतम्। यद्यपि च भेदव्यपदेशः चित्प्रकृतिनिषेधेऽपि हेतूकर्तुं शक्यः, "अक्षरात्परतः परः" इति चित्प्रकृतितोऽपि भेदव्यपदेशात्। तथाऽपि नाक्षरस्याक्षरात्परतः परत्वं, विरोधादिति शङ्कोदयादक्षरभेदोक्तिं विना चित्प्रकृतितो भेदव्यपदेशो न सिद्ध्यतीति चतुर्मुखरुद्रमात्रनिषेधे भाष्ये हेतूकृतः। यद्यपि चात्र सौत्र इतरशब्दो जडप्रकृतिचतुर्मुखरुद्रपरः, तथाऽपि चतुर्मुखरुद्रयोश्चेतनत्वेनैकीकृतत्वात् द्विवचनं युक्तम्। "अक्षरत्रयमीरितम्" इति भाष्योक्तस्मृत्या चाक्षरव्यक्तीनां भेदव्यपदेशात्,

पाण्डवस्यार्जुनस्येव कार्तवीर्यार्जुनादिव।
ब्रह्माक्षरस्य परता स्यादब्रह्माक्षराद्ध्रुवम्॥

तदुक्तं न्यायविवरणे—"अक्षरात्परतः परस्याप्यक्षरान्तरत्ववचनात्" इति।

प्रकृताप्रकृतत्यागस्वीकारौ बाधके सति ।
दोषाय नैवैतस्यैव रेवतीष्विति वाक्यवत् ॥

यथा "एतस्यैव रेवतीषु वारवन्तीयमग्निष्टोमसाम कृत्वा पशुकामो ह्येतेन यजेत" इत्यत्र यजेः प्रकृतिवाचिन्येतच्छब्दे सत्यपि प्रकृताग्निष्टुदाख्ययागत्यागः अप्रकृतियागान्तरस्वीकारश्च दोषाय नैव भवतः, प्रकृतपरत्वे वाक्यभेदात्, तथा "अक्षरात्परतः" इत्यस्य प्रकृतादृश्यत्वादिगुणकाक्षरपरतायाः बाधितत्वात्त्यागः, अप्रकृतप्रकृत्याख्याक्षरस्वीकारश्च। अत्र सूत्रक्रमस्तद्विषयवाक्यक्रमादिति ॥

अन्ये तु—अचेतनं विश्वमचेतनस्य प्रधानस्यैव विकारः, न तु चेतनस्य ब्रह्मणः, वैरूप्यात्। तस्मात् "तथाऽक्षरात्सम्भवतीह विश्वम्" इत्यत्र प्रधानमेव हेतुतयोच्युत इति प्राप्ते, विश्वं न ब्रह्मविकारः, किन्तु तद्विवर्तः सर्प इव रज्ज्वाः, अधिष्ठानाध्यस्यमानयोश्च न सारूप्यनियमः। तदुक्तं भामत्यां—

विवर्तस्तु प्रपञ्चोऽयं ब्रह्मणोऽपरिणामिनः ।
अनादिवासनोद्भूतो न सारूप्यमपेक्षते ॥

इति। तस्माददृश्यत्वादिगुणकं शुद्धं ज्ञेयं ब्रह्मैवेति सिद्धान्त इत्याहुः। तन्न, निर्विशेषपरत्वेऽस्य पादासङ्गतेः। त्वन्मते ब्रह्मविवर्तताया आरम्भणाधिकरणादिषु सिद्धत्वेन विकाराश्रयणेनेह पूर्वपक्षानुदयाच्च। विवर्तपरत्वे श्रुतौ रज्जुसर्पादिदृष्टान्तरस्यैव वक्तव्यतयोर्णनाभ्यादिदृष्टान्तोक्त्ययोगाच्च। श्रुतेर्विवर्तपरत्वेऽप्रामाण्यापातस्यान्यत्रोक्तत्वाच्च। "यद्भूतयोनिं" इति योनिपदाद्ययोगाच्च। न हि रज्जुस्सर्पस्य योनिरुच्यते, न वा सर्पः ततस्सम्भवतीति। किञ्च त्वद्रीत्या "धर्मोक्तेः" इति सौत्रपदोपात्तैः "यस्सर्वज्ञः" इत्यादिवाक्यशेषोक्तैः सार्वज्ञ्यादिकैः, तथा "सूर्यद्वारेण ते विरजाः प्रयान्ति" इति सूर्यद्वारेण गम्यत्वादिकैश्च धर्मैः विशिष्टं कथं विश्वविवर्ताधिष्ठानं मुमुक्षुज्ञेयं शुद्धं ब्रह्म स्यात्। यच्चोक्तं द्वितीयसूत्रे "दिव्यो ह्यमूर्तः" इति दिव्यत्वादिविशेषणं जीवाद्भेदकमिति, तन्न, वस्तुतो निर्विशेषे अदृश्ये आरोपितविशेषणस्य तत्साध्यभेदस्य चाविरोधेऽपि मुमुक्षोर्भेदभ्रमनिरासायाभेदस्यैव वक्तव्यत्वेन भेदभेदकयोरुक्त्ययोगात्। विशिष्टरूपजीवाभेदभ्रमनिरासाय तदुक्तिरिति चेन्न, एकभ्रमनिरासाय भेदभेदकविषयभ्रमद्वयोत्पादनायोगात्। शुद्धबोधनेन भ्रमद्वय-

निरासे च विशिष्टाभेदभ्रमस्यापि "अदृश्यत्वादिगुणकः" इति प्रतिज्ञयैव लक्षणया शुद्धबोधिन्या निरासेन द्वितीयादिसूत्रवैयर्थ्यम्। यच्चोक्तं— तृतीयसूत्रे "पुरुष एवेदं विश्वं" इति सार्वात्म्यं रूपशब्दार्थ इति, तन्न, अस्मदुक्तरुग्मवर्ण इव सार्वात्म्ये रूपशब्दाप्रयोगात्। अत्रापि परपक्षे "अदृश्यत्वादिगुणकः" इति गुणोक्तेः, "विशेषणभेदव्यपदेशाभ्यां" इति जीवादिभ्यो भेदोक्तेश्च निर्गुणत्वाद्वैतप्रतिकूलता स्फुटैव।

केचित्तु—अदृश्यत्वादिगुणकत्वं प्रधानस्य, अक्षरात्परतः परत्वं तु जीवस्येति प्राप्ते, द्वयमपि परमात्मन इति सिद्धान्त इत्याहुः। तन्न,

दिव्यो ह्यमूर्तः पुरुषः स बाह्याभ्यन्तरो ह्यजः।
अप्राणो ह्यमनाश्शुभ्रो अक्षरात्परतः परः॥

इति अमूर्तत्वव्यामत्वाप्राणत्वादिविशिष्टत्वेन श्रुतेऽक्षरात्परतः परे जीवत्वशङ्कानुदयादिति॥

टीकाक्षरार्थस्तु—पृथिव्यादिदृष्टान्तेनेति। श्रुतौ ऊर्णनाभिदृष्टान्तस्य प्राथम्येऽपि तत्र 'सृजते' इत्यनेन कर्तृत्वप्रतीतेः 'पृथिव्यादि' इत्युक्तम्। सामानाधिकरण्येनेति। चित्प्रकृतेरुत्तमादुत्तमस्याभावेन 'अक्षरात्परतः' इति पञ्चम्योर्वैयधिकरण्यायोगादिति भावः। उक्तार्थे हेतुतयेति। "तपसा चीयते" इत्यत्रालोचनार्थेन तपश्शब्देनाज्ञानप्रतीतौ तन्निरासाय "यस्य ज्ञानमयं तपः" इत्यनेनोक्ते पूर्णज्ञानत्वे हेतुतया सार्वज्ञ्योक्तेरित्यर्थः। सूत्रखण्डस्यार्थान्तरमाहेति। सूत्रे विशेषणशब्दस्य न केवलं सर्वज्ञत्वविशेषणादित्येवार्थः, किन्तु अक्षरात्परतः परत्वविशेषणादित्यर्थः। एवं भेदशब्दस्य हिरण्यगर्भाद्रुद्राद्वा भेदमात्रं नार्थः, किन्त्वक्षरव्यक्तीनां भेदोऽपि। तथा चाक्षराणां भेदव्यपदेशादक्षरात्परतःपरत्वमक्षरस्यैव विशेषणमित्यपि सूत्रयोजनेति भाष्यार्थ इत्यर्थः। 'इत्युक्त्वा प्रतीयते' इति भाष्ये क्रिययोस्समानकर्तृकत्वाभावेऽपि क्त्वाप्रत्ययः,

यदोर्वंशं नरः श्रुत्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते।

इतिवद्द्रष्टव्यः॥

॥ इति अदृश्यत्वाधिकरणम्॥ ६॥

अथ वैश्वानराधिकरणम्

॥ ॐ वैश्वानरः साधारणशब्दविशेषात् ॐ ॥

अत्र यद्यपि वैश्वानरनाम्नः सूत्र एवाग्निविष्णोः साधारण्यस्योक्ततयोभयत्रप्रसिद्धता, तथाप्यन्यत्रप्रसिद्धपाचकत्वादिबहुलिङ्गसमन्वयस्यापि अत्रोक्तेर्बहुग्रहस्य च न्याय्यत्वात् प्रथमातिक्रमे कारणाभावाच्च पादसङ्गतिरित्येके। इतरे तु—अन्यत्रप्रसिद्धलिङ्गांशेन द्वितीयपादसम्बन्धात् उभयत्रप्रसिद्धनामांशेन च तृतीयपादसम्बन्धादुभयानुग्रहाय पादद्वयमध्येऽस्य निवेश इत्याहुः। तन्न, "अन्यत्रप्रसिद्धवैश्वानरनाम्नः" इति टीकाविरोधात्। सूत्रोपात्तवैश्वानरशब्दस्यैवान्यत्रप्रसिद्धिसम्भवे उक्तकल्पनद्वयायोगाच्च। तस्मादित्थं पादसङ्गतिः—वैश्वानरशब्दस्य श्रुत्यन्तरेऽग्नौ प्रयोगाद्वा, विषयवाक्येऽग्निशब्दसामानाधिकरण्याद्वाऽन्यत्रप्रसिद्धता नाभिप्रेता, येन "स्थूलभुग्वैश्वानरः प्रथमः पादः" इति श्रुत्यन्तरे विष्णावपि प्रयोगाद्वा, "आत्मानं वैश्वानरं" इति विषयवाक्ये "गौणश्चेन्नात्मशब्दात्" इत्यत्र विष्णवसाधारणतयोक्तात्मशब्दसामानाधिकरण्याद्वोभयत्रप्रसिद्धता स्यात्। किन्तु लोकतः। अत एव टीकायां "लोकतोऽन्यत्रप्रसिद्ध" इत्युक्तम्। सूत्रोक्तं साधारण्यं तु अन्यत्र प्रसिद्धेर्विष्णुलिङ्गानां च निरवकाशत्वेन तुल्यबलतया, न तु वैश्वानरशब्दस्योभयत्र प्रसिद्ध्येत्यन्यत्रप्रसिद्ध्यविघातेनैव टीकायां दर्शितम्। अत्रानुव्याख्याने "श्रुतिलिङ्गाधिका परा" इति वैश्वानरशब्दस्य नामत्वोक्तेर्लोकेऽग्नौ रूढत्वाच्च टीकायां नामतोक्ता। "विश्वजीवान्तरत्वाद्यैर्लिङ्गैः" इति सङ्क्षेपभाष्यकारीया लिङ्गत्वोक्तिस्तु सिद्धान्ते ब्रह्मणि यौगिकत्वाभिप्राया। अनन्तरसङ्गतिस्तु, गताधिकरणोक्तसर्वगतत्वाक्षेपेण पूर्वपक्षोत्थानादिति भाष्य एवोक्ता। अत्र वैश्वानरः किमग्न्यादिः किं वा ब्रह्मेति चिन्ता। तदर्थं अग्निवैश्वानरादिशब्दानां ब्रह्मणि मुख्यत्वेऽग्न्यादिशब्दानां प्रसिद्धाग्न्यादौ लौकिकव्यवहारः, तत्तत्सूक्तानां तत्तद्विद्यानां च ब्रह्मपरत्वे वैदिकसूक्तव्यवस्था, विद्याव्यवस्था च न युक्ता उत युक्तेति।

पूर्वपक्षस्तु—"आत्मानं वैश्वानरमुपास्ते" "अयमग्निर्वैश्वानरः" इत्यादौ श्रुतो वैश्वानरोऽग्निर्देवता वा भूतं वा, वैश्वानरश्रुतेस्तत्र प्रसिद्धेः। न च "अहं वैश्वानरः" इति स्मृतिसमाख्यानात्पुरुषसूक्तसमाख्यानात्

"को न आत्मा किं ब्रह्म" इति प्रकरणात् "सर्वे पाप्मानः प्रदूयन्ते" इति स्वज्ञानेन सर्वपाप्मप्रदाहसर्वगत्वादिलिङ्गाच्च वैश्वानरो ब्रह्मेति वाच्यं, समाख्याप्रकरणलिङ्गानां श्रुतितो दुर्बलत्वात्। बहुत्वप्रयुक्तप्राबल्यादपि स्वभावप्राबल्यस्य बलवत्त्वाच्च। उक्तं हि—

द्विविधं बलवत्त्वं च बहुत्वाच्च स्वभावतः।
तयोस्स्वभावो बलवान् उपजीव्यादिकश्च सः॥

इति। न चान्तराद्यधिकरणन्यायेन वैश्वानराग्न्यादिश्रुतिः ब्रह्मणि मुख्येति सावकाशा, लिङ्गं तु निरवकाशमिति वाच्यं, तथात्वे श्रुतेरन्यत्र प्रसिद्ध्ययोगात्। न च "जगद्वाचित्वात्" इति वक्ष्यमाणन्यायेन लौकिकैरन्यत्रैव शब्दव्यवहारात् प्रसिद्ध्युपपत्तिरिति वाच्यं, ब्रह्मणि मुख्यत्वे अन्यत्र प्रसिद्धव्यवहारस्यैवायोगात्। यदि च "शरीररूपकविन्यस्तगृहीतेः" इति वक्ष्यमाणन्यायेन मुख्यार्थभूतब्रह्मसम्बन्धादन्यत्र प्रयोगः, तर्हि गङ्गादिशब्दानां तीरादाविव अन्यत्र लक्षणादिः स्यात्। तथा च ब्रह्मणि मुख्यानामिन्द्रादिशब्दानां अग्न्यादौ, अग्न्यादिशब्दानां चेन्द्रादौ प्रयोगस्स्यात्। न हि तीरपुरुषमाणवकचित्रलिखितसिंहादौ गङ्गामश्वाग्निसिंहशब्दा एव प्रयुज्यते, न तु रूढ्या योगेन वा गङ्गादिवाचिपदान्तराणीति नियमोऽस्ति। अन्यथाऽग्न्यादौ वह्न्यादिशब्दस्याप्यप्रयोगः स्यात्। न च "समाकर्षात्" इति वक्ष्यमाणन्यायेन वाचकत्वाविशेषेऽपि राज्ञि भृत्ये च जयिशब्दस्येव, अग्न्यादिशब्दानां ब्रह्मणि मुख्यत्वमन्यत्रामुख्यत्वं चेति युक्तं, 'भृत्यो जयी' इत्यत्र हि भृत्यशब्दस्य भृत्ये मुख्यत्वात्तदन्वयाय जयिशब्दस्यामुख्यता। ब्रह्मणोऽन्यत्र तु कश्चिदपि शब्दो न मुख्योऽस्ति, यदन्वयाय शब्दान्तरस्यामुख्यता। एतेन ज्ञानादिव्यवहारायान्यत्र प्रयोग इति परास्तम्। अग्निव्यवहारस्याग्निशब्देनैव सिद्धेर्वह्न्यादिशब्दाप्रयोगापातात्। अत एव पाचकत्वाद्यग्निलिङ्गानामश्रुतेश्च न ब्रह्मणि मुख्यता, अन्यत्राप्रयोगापातात्। किञ्चेन्द्राग्न्यादिशब्दानां ब्रह्मण्येव मुख्यत्वे सूक्तव्यवस्था, विद्याव्यवस्था च न स्यात्, अमुख्यवृत्त्या तद्व्यवस्थाया निरस्तत्वात्। टीकादौ वैश्वानरश्रुतेस्साधारण्योक्तिस्तु श्रुतित्वप्रयुक्ते विशेषे सत्येव श्रुतिलिङ्गयोर्निरवकाशत्वप्रयुक्तसाधारण्यमभिप्रेत्य। टीकायां लिङ्गस्य निरवकाशत्वोक्तिरपि स्वतोऽवकाशाभावाभिप्राया, अन्यथा 'सर्वगतत्वं च न तस्य' इति टीकाविरोधात्। "न तु लिङ्गेन विष्णुपरतानिश्चयः" इति

टीकायामपि 'किन्तु प्रसिद्ध्याऽग्न्यादिपरत्वनिश्चयः' इति शेषः। यद्वा—टीकादिस्वारस्याय विष्णुपरत्वानध्यवसायेन पूर्वपक्षोऽस्तु। एवञ्च पक्षद्वयेऽप्यतीतसर्वाधिकरणाक्षेपः। अत एवास्य पादद्वयान्त्यता इति॥

सिद्धान्तस्तु—

अज्ञास्त्वज्ञानतः शब्दानन्यत्रैव प्रयुञ्जते।
ज्ञानिनोऽपि च हानादिव्यवहारप्रसिद्धये॥

अज्ञानिन इव ज्ञानिनोऽप्यन्यत्र हानादिव्यवहारस्यापेक्षितत्वात्, तस्य च शब्दप्रयोगाधीनत्वात्, ब्रह्मण्यमुख्यस्यान्यत्र मुख्यस्य च शब्दस्याभावादन्यगतिकतयाऽन्यत्रापि प्रयुञ्जते, जातिश्शब्दार्थ इति मते जातौ मुख्यानपि शब्दान् हानादिव्यवहाराय व्यक्ताविव। अग्न्यादाविन्द्रादिशब्दप्रयोगे च व्यवहारव्यवस्था न स्यात्। न चाग्न्यादौ वह्न्यादिशब्दानामिवेन्द्रादिशब्दानामपि शक्तिरभिधानादिसिद्धा। 'अग्निर्दुःखी' "अग्निर्वै देवानामवमः" इत्यादौ च तद्गतत्वेन विवक्षितदुःखित्वाद्यनुपपत्तेः भृत्ये जयिशब्दस्येवाग्निशब्दस्यान्यत्रामुख्यता। अन्यथा अलौकिकमग्न्यादिस्वरूपमेव न सिध्येदिति कथं तत्र प्रयोगाभावापादनम्। सूक्तादिव्यवस्थायां तु अग्न्यादिसूक्तादिभिर्ब्रह्मोपासनायामग्न्यादावेव ब्रह्मणोऽभिव्यक्तिर्वा, अग्न्यादिसूक्ताद्युपासकैरग्न्यादावेव ब्रह्मणोऽनुस्मरणीयत्वं वा, तदुपासकानामग्न्यादिस्थब्रह्मप्राप्तिर्वा निमित्तम्। यद्यपि ऋग्भाष्ये—

पृथग्रूपाणि विष्णोस्तु देवतान्तरगाणि च।
अग्न्यादिसूक्तवाच्यानि नाम्ना सूक्तभिदा भवेत्॥

इत्यग्न्यादिशब्दप्रयोगः सूक्तव्यवस्थापक उक्तः। एवञ्च यथा सामशब्दस्तद्विशेषबृहद्रथन्तरादिशब्दाश्च ऋगाश्रितगीतिविशेष एव मुख्याः तदाश्रयनानाऋक्षु त्वमुख्याः, तथैव द्वितीये उक्तत्वात्, सप्तमे उपपादितत्वात्, नवमे स्मारितत्वाच्च, एवमिन्द्राग्न्यादिशब्दास्तत्तत्सूक्तानि चेन्द्राग्न्यादिगतब्रह्मरूपेष्वेव मुख्यानि, अतीतानागतानेकेन्द्रादिषु त्वमुख्यानीत्येव व्यवस्था सिद्ध्यति। अन्यथा परमतेऽपि सौरसावित्रादेरेकदेवताकत्वात् 'इदं सौरं इदं सावित्रं' इति व्यवस्था न स्यात्। तथाऽपीह सूत्रे आग्नेयादिसूक्तोपासकैरग्न्यादिगतत्वेनानुस्मर्तव्यमित्य-

नुष्ठानविशेषोपयोगिव्यवस्थापकमुक्तम् । उक्तं चानुक्रमणिकायामपि सर्वसूक्तानां परमात्मदेवताकत्वं "एकैव वा महानात्मा देवता" इति । एतेन यागव्यवस्थाऽपि सिद्धा,

अहं हि सर्वयज्ञानां भोक्ता च प्रभुरेव च ।

इत्यादिना सर्वयागानां विष्णुदेवताकत्वेऽपि आग्नेयादियागेषु अग्न्यादिगतस्यैव भगवतः अग्न्यादिशब्दैरेवोद्देष्टव्यत्वादिना यागव्यवस्थोपपत्तेः। अग्नीषोमीत्यादीनां द्विदेवताकत्वं च अधिष्ठानद्वित्वेन वा, अधिष्ठितभगवद्रूपद्वित्वेन वेति द्रष्टव्यम् ॥

अत्र चाद्यसूत्रे स्वपक्षे श्रुतिरूपस्य साधकस्योक्तिः । द्वितीये समाख्यारूपस्य। अत्रेतिशब्दस्याऽऽद्यसूत्रानुषक्तेन 'विष्णुर्वैश्वानरः' इत्यनेनान्वयः। तथा च 'विष्णुर्वैश्वानरः' इति गीतायां स्मर्यमाणं विष्णोर्वैश्वानरत्वं अत्रापि स एव वैश्वानर इत्यस्यानुमापकमिति सूत्राक्षरार्थः। तृतीये वैश्वानरशब्दमात्रविषयासाधारणबाधकोद्धारः। "तथा चेतोऽर्पणनिगदात्" इत्यत्र ब्रह्मणि प्रसिद्धशब्दत्यागेन गायत्र्यादिशब्दप्रयोगे प्रयोजनं नेत्याशङ्का निरस्ता, अत्र त्वग्न्यादिशब्दानां पाचकत्वादिलिङ्गानां च ब्रह्मणि निरवकाशत्वाशङ्का निरस्यत इति भेदः। चतुर्थे परमतनिरासः । पञ्चमे प्रस्तुते वैश्वानरशब्दसमन्वये समाप्ते सर्वशब्दविषयसाधारणबाधकोद्धाराय लौकिकस्य वैदिकस्य चान्यत्र व्यवहारस्य गत्युक्तिः। वाच्यार्थधीव्यवहितं लक्षणादिकं विना साक्षान्मुख्यवृत्त्या ब्रह्मणः शब्दार्थत्वेऽपि व्यवहाराविरोध इति चास्याक्षरार्थः। षष्ठादिषु चतुर्षु साधारणबाधकोद्धाराय वैदिक्याः सूक्तादिव्यवस्थायाः गत्युक्तिः। यद्यप्यनुस्मृत्यनन्तरमभिव्यक्तिरभिव्यक्त्यनन्तरं सम्पत्तिः, तथाऽप्यभिव्यक्त्यनन्तरमपि सम्पत्तेः प्राक् अनुस्मृतिरपेक्षितेति दर्शयितुं अनुस्मृतेर्मध्ये उक्तिरिति सूत्रक्रमः। न च "साक्षात्" इत्यादिसूत्रपञ्चकं समन्वयानुपपत्तिसमाधिरूपत्वादध्यायान्ते स्यादिति शङ्क्यं, चतुर्थपादे पदवर्णस्वरादिसमन्वयस्यापि वक्ष्यमाणत्वात्तदवस्थायां च सूक्तादिभावस्यैवाभावेन तदनुपपत्तिशङ्कानुदयात्, तथाऽग्न्यादिसूक्तादिस्थपदादिसमन्वयनिष्ठानां पुंसामग्न्यादावेव ब्रह्मणोऽभिव्यक्त्यादेरभावेन परिहारासङ्गतेः, तथोभयत्रप्रसिद्धसमन्वयोक्त्यनन्तरं, ब्रह्मणि मुख्यत्वेऽन्यत्र प्रयोगो न स्यात् इत्याशङ्काया अन्यत्र मुख्यत्वे ब्रह्मणि

स न स्यादिति प्रतिशङ्काप्रतिरुद्धत्वेनानुदयाच्च अत्रैव युक्तत्वादिति ॥

अन्ये तु—"अयमग्निर्वैश्वानरः" इत्यादिप्रयोगात् जाठरभूताग्निदेवतारूपत्रयसाधारणस्य वैश्वानरशब्दस्य, जीवेश्वरसाधारणस्यात्मशब्दस्य च "मूर्धैव सुतेजाः" इति द्युमूर्धत्वादिना विशेषणादित्याद्यसूत्रार्थ इत्याहुः। तन्न, "सोऽयमात्मा चतुष्पात्, स्थूलभुग्वैश्वानरः" इत्यात्मन्यपि वैश्वानरशब्ददर्शनेन त्रितयसाधारण्योक्त्ययोगात्। जाठराग्नेरपि भूतजातित्वेन पृथगुक्त्ययोगाच्च। भाष्योक्तश्रुत्यादिभिरात्मशब्दस्य ब्रह्मण्येव मुख्यतया जीवसाधारण्याभावाच्च। स्वीकृतं च त्वयाऽपि "द्युभ्वाद्यायतनं" इत्यत्रात्मशब्दस्य ब्रह्मासाधारण्यम। अन्यथा "तमेवैकं जानथ आत्मानं" इत्यात्मशब्दस्य जीवशब्दत्वेन सूत्रे 'अतच्छब्दात्' इति हेतुना जीवनिरासस्य, 'स्वशब्दात्' इत्यनेनोक्तात्मशब्देन ब्रह्मत्वसाधनस्य चायोगात् ॥

केचित्तु—जाठरभूताग्निदेवतेश्वररूपचतुष्टयसाधारणस्य वैश्वानरशब्दस्य, मुमुक्षुभिरौपमन्यवप्रभृतिभिर्जिज्ञास्यमानत्वादिभिर्ब्रह्मलिङ्गैर्विशेषणादित्यर्थ इत्याहुः। तन्न, जाठरस्य पृथगुक्त्ययोगस्योक्तत्वात्। "आत्मानं वैश्वानरं" इति साक्षाद्वैश्वानरविशेषणात्मश्रुतिग्रहणसम्भवे प्राकरणिकलिङ्गरूपविशेषणग्रहणायोगाच्च ॥

यच्चोक्तमन्यैः—

यस्याग्निरास्यं द्यौर्मूर्धा खं नाभिश्चरणौ क्षितिः।
सूर्यश्चक्षुर्दिशः श्रोत्रं .... ॥

इत्यादिनेश्वरे स्मर्यमाणं त्रैलोक्यात्मकं रूपं मूलभूतां श्रुतिमनुमापयत्, समानविषयां "मूर्धैव सुतेजाः" इत्यादिवैश्वानरविद्यामनुमापयत्, वैश्वानरस्येश्वरत्वे लिङ्गमिति द्वितीयसूत्रार्थ इति, तन्न, "चक्षुषी चन्द्रसूर्यौ दिशः श्रोत्रे" इत्यादिश्रुत्यन्तरस्यापि उक्तस्मृतिमूलत्वसम्भवेन वैश्वानरविद्यायास्तन्मूलत्वाप्रसिद्धेः। "अहं वैश्वानरः" इति साक्षादीश्वरस्य वैश्वानरत्वबोधकस्मृतौ सत्यां बकबन्धप्रयासायोगाच्च ॥

केचित्तु – द्युप्रभृतिपृथिव्यन्तं रूपं श्रुतिस्मृतिष्वीश्वरेऽभिज्ञातमिह प्रत्यभिज्ञायमानं वैश्वानरस्येश्वरत्वेऽनुमानं लिङ्गमित्यर्थ इत्याहुः। तन्न, स्मर्यमाणशब्दस्य प्रत्यभिज्ञायमानार्थत्वे स्वारस्यभङ्गात्। "अहं वैश्वानरः" इत्यादिषूक्तस्येह "आत्मानं वैश्वानरं" इतिश्रुतिप्रत्यभिज्ञासम्भवे

लिङ्गप्रत्यभिज्ञोक्तययोगाच्च ॥

यच्चोक्तमन्यैः—"मनो ब्रह्मेत्युपासीत" इत्यादिवज्जाठरे वैश्वानरे ईश्वरदृष्ट्युपदेशो वा, "मनोमयः प्राणशरीरः" इत्यादिवद्वैश्वानरोपाधेरीश्वरस्य द्रष्टव्यत्वेनोपदेशो वा तृतीयसूत्रस्थतथादृष्ट्युपदेशशब्दार्थ इति, तन्न न तावदाद्यः, वैश्वानरस्य मनोवत् प्रतीकत्वे मनश्शब्दस्येव वैश्वानरशब्दस्यापि ब्रह्मणि समन्वयोक्त्ययोगात् । वैश्वानरज्ञानेन सर्वपाप्मप्रदाहश्रवणायोगाच्च। अत एव न द्वितीयः। न हि सोपाधिकस्योपासनेन ज्ञानेन वा सर्वपाप्मदाहः। यच्चोक्तं—पुरुषविधशब्देन द्युमूर्धत्वादिकमुच्यत इति, तन्न, त्वन्मते 'विशेषात्' इत्यत्रापि द्युमूर्धत्वादेरुक्तत्वेन पुनरुक्तेः। यच्चोक्तं-विनैव जाठराग्नेः प्रतीकोपाधिकल्पनाभ्यां साक्षात्केवलस्य ब्रह्मणः उपासनास्वीकारेऽप्यविरोधः। केवलेऽप्यग्निवैश्वानरशब्दावग्रणीत्वादिगुणयोगेन वर्तेते इति, तन्न, साक्षाच्छब्दस्य कैवल्यार्थतायाः क्लिष्टत्वात् । अतीतानामाकाशादिशब्दानामागामिनामक्षरादिशब्दानामपि यौगिकत्वापत्त्याऽस्माकं मत इव समन्वयाध्यायस्य तत्तच्छब्दप्रवृत्तिनिमित्तगुणपूर्त्यर्थत्वापाताच्च। यच्चोक्तं—ब्रह्मपक्षे प्रादेशमात्रश्रुतिरयुक्तेति शङ्कानिरासार्थं "अभिव्यक्तेः" इत्यादिसूत्राणीति, तन्न, "अर्भकौस्त्वान्नेति चेत्" इत्यनेन, अत्रापि "तथा दृष्ट्युपदेशात्" इत्यनेन चास्याः परिहृतत्वादिति दिक् ॥ अत्रापि परपक्षेऽपि वैश्वानरस्य जीवत्वं निषिध्य ब्रह्मेत्युक्तेस्तद्भेदार्थतैव ॥

केचित्तु—कथमपरिच्छिन्नस्य प्रादेशमात्रत्वमिति शङ्कानिरासकं "अभिव्यक्तेः" इति सूत्रम्। उपासनार्थं प्रादेशमात्रत्वेनाभिव्यक्तेरिति च तस्यार्थः। मूर्धप्रभृत्यवयवैः पुरुषविधत्वोक्तिः किमर्थेति शङ्कानिरासकं "अनुस्मृतेः" इति सूत्रम् । पुरुषविधत्वेनानुस्मृत्यर्थं तदुक्तिरिति च तस्यार्थः। कथमुरःप्रभृतीनां वेद्यादित्वोक्तिरिति शङ्कानिरासकं "सम्पत्तेः" इति सूत्रम्। प्राणाहुतेरग्निहोत्रत्वसम्पादनाय उरःप्रभृतीनां वेद्यादित्वोक्तिरिति च तस्यार्थ इत्याहुः। तन्न, अभिव्यक्त्यादिसूत्राणां भिन्नविषयत्वादाश्मरथ्यादिपदसूचितविकल्पो न स्यात्। प्रतिसूत्रं साध्याध्याहारश्च स्यात् ॥

टीकाक्षरार्थस्तु—गतिसाधनत्वादरतिः पाद इति। लोके गमनेना-

रतिदर्शनात् रतिविरुद्धगतिसाधनत्वात्पादोऽरतिशब्दार्थ इत्यर्थः। वाक्यान्तरस्याविरोधेनेत्यादि। भाष्योदाहृतश्रुतौ "सर्वलिङ्गः सर्वगुणः" इत्यादौ श्रुतस्य सर्वशब्दस्य दुःखित्वादिजीवलिङ्गं नार्थः, निरवद्यत्वादिविरुद्धत्वादित्यर्थः। अपिपदेनोभयसमुच्चयसिद्धेरित्यादि। सूत्रे 'पुरुषविधं' इत्यनेनैवोच्यमानायाः श्रुतिसमाख्यायाः द्वितीयसूत्रोक्तस्मृतिसमाख्यया, असम्भवशब्दोक्तप्रकरणेन च समुच्चयस्यापिशब्देनैव सिद्धेश्चशब्दः शङ्कानिवृत्त्यर्थः सन् भाष्योक्तस्यैव सूचक इत्यर्थः। प्रागुक्तैवानुपपत्तिरिति। वैदिकस्याग्न्यादिसूक्तादिव्यवहारस्याग्न्यादिप्रतिपादकत्वाद्विनिमित्तत्वेन मुख्यत्वाङ्गीकारे "सर्वनामा" इत्यादिश्रुतिविरोधादिरूपप्रागुक्तानुपपत्तिरेव व्यवहारस्याभिव्यक्त्यादिनिमित्तकत्वेनोपचरितत्वाङ्गीकारे हेतुरित्यर्थः। भाष्योदाहृतश्रुतौ 'अरं' इत्यस्य सम्यगित्यर्थ इति तत्त्वप्रदीप एवोक्तमिति॥

॥ इति वैश्वानराधिकरणम्॥ ७॥

इति श्रीमद्ब्रह्मण्यतीर्थपूज्यपादानां शिष्येण व्यासयतिना
विरचितायां श्रीमद्भाष्यटीकाया विवृतौ
तात्पर्यचन्द्रिकायां प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पादः॥

॥ श्रीः ॥

श्रीमद्ब्रह्मण्यतीर्थपूज्यपादशिष्यश्रीमद्व्यासमुनिविरचिता

तात्पर्यचन्द्रिका

प्रथमाध्यायस्य तृतीयः पादः

॥ श्री गुरुभ्यो नमः हरिः ॐ ॥

श्रीमद्धनुमद्भीममध्वान्तर्गतरामकृष्णवेदव्यासात्मकलक्ष्मीहयग्रीवाय नमः ॥

अथ द्युभ्वाद्यधिकरणम्

॥ ॐ द्युभ्वाद्यायतनं स्वशब्दात् ॐ ॥

अत्र—मा भूदन्यैकगतता ब्रह्मैकगततापि वा।
किन्तूभयगतत्वं स्यादिति शङ्का निरस्यते ॥

पादद्वयापादितोभयप्रसिद्धीनां, स्वतःसिद्धोभयप्रसिद्धीनां चोभयपरत्वमेव, न तु ब्रह्मैकपरतेति शङ्काऽत्र निरस्यते। स्पष्टयिष्यते चैतत् "कम्पनात्" इत्यत्र। तदुक्तमनुव्याख्याने—

आहोभयगतत्वं च स्यादतो लिङ्गशब्दयोः।
इति संशयनुत्त्यर्थमुभयत्र प्रतीतितः ॥
शब्दानां वर्तमानानां सलिङ्गानां विशेषतः।
समन्वयो हरावेव यन्नैवान्यत्र मुख्यतः ॥ इति।

अत्रानुव्याख्याने—

लिङ्गं साधारणं शब्दौ स्थानं लिङ्गमनुग्रहः।
पुनः शब्दा लिङ्गशब्दौ विचार्या द्विस्थिता इह ॥

इति एतत्पादीयाधिकरणार्थः सङ्गृहीतः। अत्र "द्युभ्वादि" इत्यत्र सर्वाधारत्वलिङ्गं, भूमाक्षराधिकरणयोर्भूमाक्षरनामनी, "ईक्षति" इत्यत्र सृष्टिस्थानं, "दहर" इत्यत्र हृत्पद्मस्थत्वलिङ्गं, "अनुकृतेः" इत्यत्रानुकूल्येन गृह्यमाणत्वलिङ्गं, पुनरपि "शब्दात्" "कम्पनात्" "ज्योतिः" "आकाशः" इति चतुर्ष्वधिकरणेषु क्रमेण ईशानवज्रज्योतिराकाशशब्दाः, "सुषुप्ति" इत्यत्र स्वप्नादिद्रष्टृत्वलिङ्गं, "पत्यादि" इत्यत्र

ब्राह्मणशब्दश्च विचार्यन्त इत्यर्थः। अत्र च लिङ्गवचनविपरिणामेन सर्वविशेषणेन साधारणशब्देन सर्वेषामुभयत्र प्रसिद्धिः, 'द्विस्थिताः' इत्यनेन तु पूर्वोत्तरपक्षहेतुमत्तोक्तेति भेदः। देवताधिकरणापशूद्राधिकरणयोस्तु समन्वयाध्याये प्रासङ्गिकत्वात्तदर्थो न सङ्गृहीतः। तदुक्तं अनुव्याख्याने—

अधिकारश्च तद्धानिः प्रसङ्गादेव चिन्तितौ॥ इति।

नन्वन्यत्रप्रसिद्धशरीरित्वसाहित्यादन्तर्यामित्वमिव द्युभ्वाद्यायतनत्वमप्यन्यत्रप्रसिद्धजायमानत्वादिसाहित्यादन्यत्रप्रसिद्धं युक्तम्। न च वाच्यं लिङ्गपादीयन्यायैर्जायमानत्वलिङ्गस्यापि विष्णौ सम्भवेन अन्यत्र प्रसिद्धिर्नेति, तथात्वे तेन पूर्वपक्षोक्त्ययोगादिति चेत्, उच्यते, अन्यत्रप्रसिद्धसाहचर्येण परतोऽन्यत्र प्रसिद्धत्ववत् न्यायविवरणोदाहृताभ्यः "रुद्रो वै लोकायतनं, लोकाश्च लोकिनश्च विष्णावेवौताश्च" इत्यादिसमाख्याश्रुतिभ्य उभयत्रप्रसिद्धसाहचर्यं विना स्वत उभयत्र प्रसिद्धत्वस्यापि सत्त्वात् तेन रूपेण पादसङ्गतिः। अन्यथा रूपद्वयवतः क्वापि विचारो न स्यात्। अथवा—अन्यत्र प्रसिद्धेरन्यत्रप्रसिद्धान्यसाहित्यसापेक्षत्वात् उभयत्र प्रसिद्धेस्तु तन्निरपेक्षत्वात् निरपेक्षादरात् पादसङ्गतिः। अर्भकौकस्त्वादिरूपं सर्वगतत्वादिकं तु ब्रह्मणि पूर्वपक्षे कयाऽपि श्रुत्या नोच्यत इति, न तस्य स्वत उभयत्र प्रसिद्धता। यद्वा—समाख्याश्रुत्यादितौल्याभावोऽप्यन्यत्रप्रसिद्धलक्षणान्तर्गतः। स चेह नास्ति, अन्तर्यामित्वादौ त्वस्ति। ततश्च द्युभ्वाद्यायतनत्वमुभयत्रप्रसिद्धमेव। यद्वा—सर्वगतत्वादीनि इन्द्राकाशादिशब्दवत् स्वरूपेणैवान्यत्रप्रसिद्धानि, न त्वन्यत्रप्रसिद्धतत्तत्साहचर्यात्, येन द्युभ्वाद्यायतनत्वादिकमपि तत्तत्साहचर्यात्तथा स्यात्। तथा हि—पूर्णे अभोक्तरि कर्महीने च ब्रह्मणि अर्भकौकस्त्वादिरूपं सर्वगतत्वं, अत्तृत्वं, कर्मफलभोक्तृत्वं चायुक्तम्। तथा अनित्यक्रियारूपमन्तरत्वमन्तर्यामित्वं चाक्रिये ब्रह्मणि सदा न युक्तम्। तथा अदृश्यत्वाद्यभावधर्मत्वं भावरूपे ब्रह्मण्ययुक्तम्, "एवं धर्मान् पृथक्" इति श्रुत्या ब्रह्मणि धर्मधर्मिभेदनिषेधात्। अत एवानुव्याख्याने, तत्र सिद्धान्ते क्रियाया नित्यत्वं भावस्याप्यभावात्मकत्वं च साधितम्। एवं च सर्वगतत्वादीनि ब्रह्मण्ययुक्तत्वादेवान्यत्रप्रसिद्धानि। वैश्वानरशब्दस्त्वग्निपर्यायतयाऽन्यत्रप्रसिद्धः।

टीकायां सर्वगतत्वादीनां आदित्यादिश्रुतिसाहचर्यादन्यत्रप्रसिद्धयुक्तिस्तु, अन्यमात्रे प्रसिद्धेः स्वतस्सिद्धत्वेऽपि आदित्यादिरूपान्यविशेषाभिप्राया। एवमुत्तरत्रापि यथासम्भवं पादसङ्गतिरूह्या। पूर्वपादान्त्योत्तरपादाद्ययोश्चाधिकरणयोर्नावान्तरसङ्गत्यपेक्षेत्युक्तम्। यद्वा पूर्वत्रेवात्राप्यात्मशब्देन सिद्धान्तादातिदेशिकी अवान्तरसङ्गतिः॥

अत्र "यस्मिन् द्यौः" इत्यादिनोक्तं द्युभ्वाद्यायतनत्वं किं रुद्रादेः किं वा विष्णोरिति चिन्ता। तदर्थमात्मशब्दादयः किं गौणाः किं वा मुख्या इति। तदर्थं तेषां मुख्यत्वे बाधकमस्ति उत नेति। तदर्थं जायमानत्वं किं विष्णोर्न युक्तमुत युक्तमिति। तदर्थं किं शरीरग्रहणादिकमेव जननं किं वा प्रादुर्भावोऽपीति॥

पूर्वपक्षस्तु—द्युभ्वाद्यायतनं रुद्रः, प्रधानं वायुः, जीवो वा, "रुद्रो वाव लोकाधारः, प्राणानां ग्रन्थिरसि रुद्रः" "भूतं च भवच्च भविष्यच्चेत्याचक्षते। आकाश एव तदोतं च प्रोतं च" "वायुना वै गौतम सूत्रेणायं च लोकः परश्च लोकः सर्वाणि च भूतानि सन्दृब्धानि" इत्यादिसमाख्यानात्। जायमानत्वरूपजीवलिङ्गाच्च। न च "लोकाश्च लोकिनश्च विष्णावेवौताश्च प्रोताश्च" इति विष्णावपि समाख्याऽस्तीति वाच्यं, रुद्रसमाख्यायां "प्राणानां ग्रन्थिरसि रुद्रः" "प्राणेश्वरः कृत्तिवासाः पिनाकी" "रुद्रो वाव लोकाधारः" इति बहुरुद्रश्रुतिलिङ्गसद्भावात्। एतदेवाभिप्रेत्योक्तं अनुव्याख्याने—"बाहुल्यं लिङ्गशब्दानां" इति। "विष्णोर्द्युभ्वाद्यायतनत्वप्रसिद्धावपि" इत्यादिटीकायां विष्णुसमाख्याबाधार्थं जायमानत्वलिङ्गोक्तिस्तु विष्णुसमाख्यातो रुद्रसमाख्याया बलवत्त्वेऽपि, वाय्वादिसमाख्यायाः प्राबल्याभावात्। ननु तथाऽपि "द्वे विद्ये वेदितव्ये" इति विष्णुप्रकरणेन "अमृतस्यैष सेतुः" इति मुक्तोपसृप्यत्वविष्णुलिङ्गेन च रुद्रादिसमाख्याया बाधः। मुक्तोपसृप्यत्वादेश्च विष्णुलिङ्गत्वं "तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशात्" "अस्मिन्नस्य च तद्योगं शास्ति" इत्यादिसूत्रसिद्धम्। लिङ्गप्रकरणे च समाख्यातो बलवती। न च समाख्या निरवकाशा, अन्तरधिकरणन्यायेन रुद्रादिशब्दानां, "शास्त्रदृष्ट्या" इति न्यायेन पिनाकित्वादिलिङ्गानां च विष्णौ सावकाशत्वात्। न च "स एषोऽन्तश्चरते बहुधा जायमानः" इति जायमानत्वादिलिङ्गविरोधः, "तमेवैकं जानथ आत्मानं" इत्यात्म-

श्रुत्या तद्बाधात्। आत्मशब्दस्य विष्णवेकनिष्ठत्वं च "गौणश्चेन्नात्मशब्दात्" "साधारणशब्दविशेषात्" इतिसूत्रसिद्धम्। जायमानत्वस्य ब्रह्मणि सावकाशत्वं च,

क्रियाप्रवर्तकत्वेन प्रादुर्भावो हरेर्जनिः।

इति अनुव्याख्याने आनन्दमयाधिकरणे उक्तत्वात् तत्र, "कारणत्वेन चाकाशादिषु" इत्यत्र च सिद्धमिति। उच्यते— अनुव्याख्याने उक्तिरत्रत्यसिद्धान्तसिद्धजन्यत्वाभिप्राया, न त्वेतत्पूर्वपक्षदशायां जायमानत्वस्य, सावकाशता। "कारणत्वेन" इत्यत्र तु एकस्यैव कार्यकारणभावविरोधशङ्कायाः परिहारः, न त्वत्रेवाजन्यस्य जन्मविरोधशङ्कायाः। अत एव तत्र टीका—"स्वस्यैव कार्यकारणभावो विरुद्धः" इति, अनुव्याख्यानं च—"विरोधः कार्यतद्वतोः" इति। जननमरणयोश्च सामानाधिकरण्यप्रसिद्धेः, देहत्यागलक्षणमरणस्य चेतन एव सम्भवात्। "यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्ति" इति जीवनादियोगिनि चेतने जननश्रवणाच्च। अनादेरपि जीवादेः शरीरग्रहणादिरूपं वा पराधीनविशेषावाप्तिरूपं वा जननमस्ति, ब्रह्मणस्तु तदपि नेति द्वितीयाध्याये वक्ष्यते। "अजायमानो बहुधा विजायते" इति वाक्यं तु जीवविषयम्, स्वरूपेणाजननात्, देहद्वारा च जननात्। तस्मात् निरवकाशेन भाष्योक्तेन जायमानत्वलिङ्गेन द्युभ्वाद्यायतनं रुद्रादिरेव। अनुव्याख्यानन्यायविवरणयोरुक्ता समाख्याऽपि निरवकाशैव, तत्र विष्णुलिङ्गानामश्रवणेन रुद्रादिशब्दानां अन्तरधिकरणादिन्यायाविषयत्वात्। एवं पूर्वपक्षान्तरमपि टीकोक्तरीत्योपपाद्यम्। आत्मशब्दादिकं तु निरवकाशजायमानत्वलिङ्गानुसारेण जीवादौ कथञ्चिन्नेयमिति॥

सिद्धान्तस्तु—

अचेतनजनेरन्या चेतनस्य जनिर्यथा।
तथोभयजनेरन्या ब्रह्मणोऽपि जनिर्मता॥

"अजायमानो बहुधा विजायते" इति ब्रह्मणोऽपि जनेः प्रमितत्वात्, प्रसिद्धाच्चेतनजननादन्यैव प्रादुर्भावरूपा ब्रह्मणो जनिरस्तु,

किन्तु निर्दोषचैतन्यसुखां नित्यां स्वकां तनुम्।
प्रकाशयति सैवेयं जनिर्विष्णोर्न चापरा॥

इत्यादिस्मृतेः । "अजायमानः" इत्यादिवाक्यं च ब्रह्मपरमेव, "तमेवं विद्वानमृत इह भवति" इत्यादितल्लिङ्गात् । पुरुषसूक्तस्थत्वाच्च । एवञ्चात्मश्रुत्याद्यनुसारात् जायमानत्वलिङ्गमेव गौणं नेयं, न तु विपरीतम् । समाख्याऽपि सावकाशा, भाष्योक्तश्रुतिस्मृतिभिः रुद्रादिशब्दानां विष्णावेव मुख्यत्वात् । मुक्तोपसृप्यत्वादिकं तु निरवकाशमिति भाष्य एवोक्तम् ।

अत्र चाऽऽद्ये सूत्रे विषयवाक्येनातिसन्निहितश्रुतिरूपस्वपक्षसाधकोक्तिः । 'स्वशब्दात्' इत्येतच्च स्वेतिशब्दः स्वशब्द इति विग्रहाश्रयणेन विषयवाक्ये स्वशब्दाभावात्तत्पर्यायात्मशब्दपरम्, यथा "सभाराजामनुष्यपूर्वा" इत्यत्र राजशब्दस्तत्पर्यायेश्वरादिशब्दपरः । एतदेवाभिप्रेय विष्णुतत्त्वनिर्णये भगवत्पादैः, अत्रापि टीकाकारैः "स्वशब्दपर्यायात्मशब्दात्" इत्युक्तम् । "आत्मशब्दात्" इत्युक्तौ तु यद्यप्यार्जवं, प्रतिपत्तिलाघवं च शब्दलाघवाद्धरम् । तथाऽपि तस्य विष्णावसाधारण्यं न ज्ञापितं स्यात्, तस्य शब्दस्तच्छब्द इति विग्रहं विवक्षित्वा 'तच्छब्दात्' इत्युक्तौ तु शब्दविशेषो नोपात्तः स्यात् । अत उभयार्थं 'स्वशब्दात्' इत्युक्तम् । एवमुक्ते हि उक्तिवक्रत्ववैयर्थ्याय स्वस्य विष्णोरेव शब्दः स्वशब्द इत्यपि विग्रहस्य विवक्षणीयत्वादसाधारण्यं ज्ञापितं भवति । एतदेवाभिप्रेत्योक्तं तत्त्वप्रदीपे— "विष्णोः स्वरूपस्यैव साक्षाद्वाचको ह्यात्मशब्दः" इति । षष्ठीसमासमात्रविवक्षा चेत्, 'तद्धर्मोपदेशात्' 'तल्लिङ्गात्' इत्यादाविव अत्रापि तच्छब्दः प्रयुज्येत । अथवा—यथा लोके अन्यत्रप्रसिद्धोऽपि स्वशब्दो विष्णोस्सकाशात् सम्भूते चतुर्मुखे स्वभूरिति प्रयोगादिवशाद्विष्णौ मुख्यः, तथा लोकेऽन्यत्र प्रसिद्धोऽप्यात्मशब्दश्चतुर्मुखे आत्मभूरिति प्रयोगात्,

आत्मेति मुख्यतो विष्णुस्तदन्ये तूपचारतः ।
तथैव स्व इति प्रोक्तस्तस्माद्ब्रह्माऽऽत्मभूस्स्वभूः ॥

इत्यादिवचनाच्च विष्णौ मुख्य इत्यभिप्रेत्य 'स्वशब्दात्' इत्युक्तम् । द्वितीये विषयवाक्यात् किञ्चिद्व्यवहितलिङ्गरूपसाधकोक्तिः । अत्र च टीकोक्तरीत्या जायमानत्वलिङ्गेनाऽऽत्मश्रुतेर्गौणत्वमस्त्विति शङ्कानिरासात्, ततः प्राक् स्वातन्त्र्येण हेत्वन्तरपरत्वाभावाच्चशब्दाभावः ।

इहोपसृप्यत्वं श्रौतसेतुशब्दात् प्राप्यान्तररहितत्वे सति प्राप्यत्वं न त्वर्चिरादिवत्प्राप्यत्वमात्रम्। अत एव भाष्ये "अमृतस्यैष सेतुः" इति वाक्यमेवोदाहृतं, न तु "परात्परं पुरुषमुपैति" इति वाक्यमिति न कश्चिद्दोषः। तृतीये तु परपक्षे साधकाभावोक्तिः। तत्र चानुमीयत इत्यनुमानमित्यनुमानशब्देन वा, अनुमानशब्दात् शैषिकेऽणि कृते आनुमानशब्देन वा अनुमानप्रधानपाशुपतसाङ्ख्याद्यागमसिद्धं रुद्र-प्रधानाद्युच्यते। अनेन च परपक्षे साधकाभावं वदता जायमानादि-शब्दानामपि जीवशब्दत्वं नास्ति, ब्रह्मण्यपि सम्भवादिति सूचनात् स्वपक्षे बाधकमप्युद्धृतम्। एवं रुद्रसमाख्यास्थानां रुद्रपिनाक्यादि-शब्दानामपि रुद्रादिशब्दत्वं नास्ति मुख्यतः। तथा विष्णुसमाख्या-स्थानां विष्ण्वादिशब्दानामपि रुद्रादिशब्दत्वं नास्ति,

न तु नारायणादीनां नाम्नामन्यत्र सम्भवः।
अन्यनाम्नां गतिर्विष्णुः ... ॥

इत्यादिभाष्योदाहृतस्मृतेः। तथा च रुद्रादिसमाख्या सावकाशा, विष्णुसमाख्या तु निरवकाशेत्यपि सूचितम्। एवञ्चानुव्याख्याने "बाहुल्यं लिङ्गशब्दानां" इत्यादिना "पूर्वपक्षेषु युक्तयः" इत्यन्तेन पूर्वपक्षयुक्तिमुक्त्वा,

ता एव बलवत्यस्तु गत्यन्तरविवर्जिताः।
सिद्धान्तयुक्तयो ज्ञेयाः ॥

इति यस्सिद्धान्तन्याय उक्तः, सोऽपि सूत्रारूढः। अत्र च प्रसज्य-प्रतिषेधार्थस्य नञः क्रियासापेक्षत्वेन असामर्थ्येऽपि 'असूर्यम्पश्याः राजदाराः' 'अश्राद्धभोजी ब्राह्मणः' इत्यादौ समासोऽस्तीति "अकर्तरि च कारके संज्ञायाम्" इत्यत्र ज्ञापितत्वाद्वा, निर्मक्षिकमित्यादाविव "अर्था-भावेऽव्ययीभाव" इत्यव्ययीभावसमासाश्रयणाद्वा 'अतच्छब्दात्' इति पदं भाष्ये 'तच्छब्दाभावा'दिति व्याख्यातम्। अव्ययीभावत्वेऽ-प्यम्न भवति, "अपञ्चम्याः" इत्युक्तेः। एवं "अतद्धर्माभिलापात्" इत्यादावपि द्रष्टव्यम्। चतुर्थे अद्वैतिना जीवस्येव साङ्ख्यादिना प्रधानादेर्ब्रह्माभेदानङ्गीकारात्, "अन्यमीशं" इत्यादिभेदव्यपदेशस्य प्रधानादिविषयत्वाभावाच्च "भेदव्यपदेशात्" इत्युत्तरहेतोर्जीवपक्ष-मात्रनिरासकत्वाद्योगविभाग उत्तरार्थः। तत्र चशब्दो न केवलं टीकोक्त-

रीत्या पूर्वोक्तहेतूनां नञश्चानुकर्षणार्थः, किन्तु वायुसमुच्चयार्थोऽपीति द्रष्टव्यम् । पञ्चमे जीवब्रह्माभेदेनोभयाबाधसम्भवे नैकस्यापि बाधो युक्त इति शङ्किते तन्निरासाच्चशब्दाभावः, स्वपक्षसाधकस्वशब्दादिहेतुविप्रकर्षश्च। अत्र च "अन्यमीशं" इत्युक्तेनान्यत्वेन 'पश्यति' इति प्रकृतो जीवः पदिन्यायेन प्रतियोगित्वेन संबध्यत इत्यभिप्रेत्येयं श्रुतिर्जीवेशभेदे प्रमाणीकृता । "विशेषणभेदव्यपदेशाभ्यां" इत्यत्र तु 'अयमन्यो मार्गः' इत्युक्ते प्रसिद्धमार्गादन्यत्ववत् 'अन्यमीशं' इत्युक्ते प्रसिद्धेशाद्रुद्रादन्यत्वप्रतीतेः इयं श्रुतिः व्याख्यानान्तरमभिप्रेत्य रुद्रादन्यत्वे प्रमाणीकृतेत्यविरोधः । एवं षष्ठेऽपि भेदव्यपदेशस्यान्यविषयत्वशङ्कानिरासाच्चशब्दाभावः । सप्तमे तु न केवलं व्यपदेशात् श्रुतेर्भेदः, किन्तु लिङ्गादपीति कथनाच्चशब्दः । श्रुतावदनस्य प्राथम्येऽपि स्थितेरीश्वरसम्बन्धित्वेनाभ्यर्हितत्वादल्पाक्षरत्वाच्च सूत्रे तस्याः प्राथम्यम् । न च वाच्यं "द्वा सुपर्णा" इति मन्त्रोक्ते स्थित्यदने बुद्धिजीवगते, न तु जीवेशगते, "तावेतौ सत्त्वक्षेत्रज्ञौ" इति पैङ्गिरहस्यब्राह्मणेनास्य मन्त्रस्य सत्त्वक्षेत्रज्ञशब्दार्थत्वेन बुद्धिजीवविषयत्वेन व्याख्यातत्वादिति, ब्राह्मणे सत्त्वशब्दस्य "ऊनं न सत्त्वेष्वधिको बबाधे" इति प्रयोगात्, "सत्त्वमस्त्री तु जन्तुषु" इति नामानुशासनात्, "सत्त्वं जीव इति प्रोक्तः" इति स्मृतेश्च जीवपरत्वात् । क्षेत्रज्ञशब्दस्य च,

प्रकृतेश्च विकाराणां द्रष्टारमगुणान्वितम् ।
क्षेत्रज्ञमाहुर्जीवं तु कर्तारं गुणसंयुतम् ॥

इति मोक्षधर्मादिवचनैर्ब्रह्मपरत्वात् । अन्यथा "द्वा सुपर्णा" इत्यस्मादुत्तरं

समाने वृक्षे पुरुषो निमग्नोऽनीशया शोचति मुह्यमानः ।

इत्यादिकमयुक्तम् । न हि बुद्धौ पुरुषशब्दो मुह्यमानत्ववीतशोकत्वादिकं च युक्तम् ॥

अन्ये तु—"अमृतस्यैष सेतुः" इति द्युभ्वाद्यायतनममृतसम्बन्धित्वेन सेतुत्वेन च श्रूयते । न च ब्रह्मणोऽन्यदमृतमस्ति, येन ब्रह्म तत्सम्बन्धि स्यात् । सेतुश्च पारवान्, ब्रह्म त्वपारम् । तस्मान्न द्युभ्वाद्यायतनं ब्रह्म, किन्तु रुद्रवायुप्रधानजीवादिरेवेति प्राप्ते, प्रधानादेरपि जलविधारकत्वादेरभावेन न रूढं सेतुत्वम् । यौगिकं तु भावप्रधानामृतशब्दार्थमोक्षधारकत्वात् ब्रह्मणोऽप्यस्ति । यद्वा—श्रुता-

वेतच्छब्दो न ब्रह्मपरः, किन्तु "तमेवैकं जानथ" इति विधेयत्वेन शब्दतः प्रधानतया प्रस्तुतज्ञानपरः। तस्य अमृतत्वसाधनत्वात् गौणं तत्सेतुत्वमिति सिद्धान्त इत्याहुः। तन्न, ब्रह्मण्यत्यन्तायुक्तेन जायमानत्वलिङ्गेनैव पूर्वपक्षौचित्यात्। ब्रह्मणोऽन्यदमृतं नेति पूर्वपक्षेऽपि जीवादावमृतसेतुत्वस्य दुर्वचत्वाच्च। सिद्धान्ते जायमानत्वलिङ्गस्य गत्यनुक्तेश्च। सत्यस्य मोक्षस्याद्वैतिमते ब्रह्ममात्रत्वेन ब्रह्मणस्तद्वारकत्वायोगाच्च। मुक्तिः पञ्चमप्रकारेति मतेऽप्यविद्या जीवाश्रितेति पक्षे तद्ध्वंसस्यापि तदाश्रितत्वात्, चिन्मात्राश्रितेति पक्षेऽपि मोक्षस्य बन्धाश्रयजीवाश्रितत्वात्, बन्धस्यापि चिन्मात्राश्रितत्वे च श्यामत्वादिवत् संसारस्य प्रतिबिम्बनिष्ठत्वोक्त्ययोगात्। यच्चोक्तं श्रुतावेतच्छब्दो ज्ञानपर इत्यादि, तन्न, "एष सेतुर्विधृतिः" इति श्रुत्यन्तरे सेतुत्वेन प्रसिद्धब्रह्मण एवेह प्रत्यभिज्ञानात्। अस्यामेव श्रुतौ "स एषोऽन्तश्चरते" इति,

दिव्ये ब्रह्मपुरे ह्येष व्योम्न्यात्मा सम्प्रतिष्ठितः॥

इत्युत्तरवाक्यस्थस्यैतच्छब्दस्य ब्रह्मपरत्वदर्शनाच्च। सिद्धरूपाभिधायिनः पुँल्लिङ्गस्यैतच्छब्दस्य पुँल्लिङ्गेन तच्छब्देनाऽऽत्मशब्देन चाव्यवधानेन प्रकृतसिद्धरूपात्मपरत्वसम्भवेऽपि तद्विपरीतज्ञानपरत्वायोगाच्च। किञ्चाद्यसूत्रे द्युभ्वाद्यायतनत्वं नाम परमते निर्विशेषस्य तद्भ्रमाधिष्ठानत्वम्। तथा च श्रुतावोतशब्दः सूत्रे चाऽऽयतनशब्दश्च अयुक्तः। न हि शुक्तौ रूप्यमोतामित्युच्यते। यच्चोक्तं 'स्वशब्दात्' इत्यनेन आत्मशब्दादित्युच्यते, स हि ब्रह्मणः शब्द, इति, तन्न, आत्मशब्दवाच्यत्वस्य निर्विशेषे अभावात्। तल्लक्ष्यत्वस्य च प्रधानादावपि सम्भवात्। सविशेषस्य चैतत्पादाप्रतिपाद्यत्वात्। यच्चोक्तं रागद्वेषादिमुक्तैर्ज्ञेयत्वव्यपदेशादिति वा, "अन्या वाचो विमुञ्चथ" इति वाग्विमोकपूर्वकं "तमेवैकं जानथ" इति ज्ञेयत्वव्यपदेशात् इति वा, "तथा विद्वान्नामरूपाद्विमुक्तः परात्परं पुरुषमुपैति" इति मुक्तैः प्राप्यत्वव्यपदेशादिति वा द्वितीयसूत्रार्थ इति, तन्न, निरुपपदस्य मुक्तशब्दस्य संसारान्मुक्ते प्रसिद्धत्वेन तत्त्यागायोगात्। उपपूर्वस्य सृपेस्समीपप्राप्त्यर्थत्वेन ज्ञानार्थत्वायोगाच्च। त्वन्मते ब्रह्मणो मुक्ताभेदेन तत्प्राप्यत्वाभावाच्च। सगुणमोक्षोक्तौ च पादासङ्गतिः। सौत्रमुक्तशब्दस्य श्रौतस्य

"नामरूपाद्विमुक्तः" इत्यस्यास्वारस्यं च। तृतीयसूत्रे अतच्छब्दो नाम तद्वाचकशब्दाभावश्चेन्निर्विशेषेऽपि समः, तल्लक्षकशब्दाभावस्तु प्रधानादौ अप्यसिद्ध इत्युक्तम्। चतुर्थे "यस्सर्वज्ञः" इत्यतच्छब्दाद्यदि जीवनिषेधः, तर्हि निर्विशेषब्रह्मनिषेधोऽपि स्यात्, सार्वज्ञ्यस्य सविशेषनिष्ठत्वात्। पञ्चमे भेदव्यपदेशो नाम "तमेवैकं जानथ" इति कर्मकर्तृव्यपदेश इत्यप्ययुक्तं, "अन्यमीशं" इति साक्षाद्भेदव्यपदेशे सति भेदकव्यपदेशग्रहणायोगात्। एवं सूत्रान्तरेऽप्यनुपपत्तिरूह्या। अत्रापि परमतेऽपि "भेदव्यपदेशात्" इत्यनेन जीवब्रह्मभेदोक्तेः, "मुक्तोपसृप्यव्यपदेशात्" इत्यनेन मुक्तावपि भेदोक्तेश्चाभेदप्रतिकूलता व्यक्ता॥

केचित्तु—"गौणश्चेन्नात्मशब्दात्" इत्यत्रात्मशब्दस्याचिद्व्यावर्तकताया उक्तत्वादात्मशब्दोक्ते द्युभ्वाद्यायतने प्रधानत्वशङ्कानुदयात् जीवत्वेनैव पूर्वपक्ष इत्याहुः। तन्न, रुद्रादिव्यावर्तकताया अनुक्तत्वेन जीवत्वेनैवेत्यवधारणायोगात्। "नानुमानं" इति सूत्रे प्रधाननिरासायोगाच्च। "अस्मिन्नस्य च तद्योगं शास्ति" इत्यादौ मुक्तोपसृप्यत्वस्यापि जीवव्यावर्तकताया उक्तत्वेन मुक्तोपसृप्यत्वेनोक्ते तस्मिन् जीवत्वशङ्काया अप्यनुदयाच्च। जायमानत्वादिनिरवकाशलिङ्गैर्मुक्तोपसृप्यत्वस्य गौणत्वे तैरेवात्मशब्दोऽपि "प्रकाशात्मा प्रदीपः" इत्यादाविवान्यार्थोऽस्तु। प्रत्युतास्मदादिजीवेऽनुभवविरुद्धं द्युभ्वाद्यायतनत्वं, प्रधाने तु सर्वोपादाने तद्युक्तम्। किञ्चाद्यसूत्रे "स्वशब्दात्" इत्यस्य ब्रह्मासाधारणशब्दादित्यर्थ इति त्वयोक्तत्वात् "स्वशब्दात्" इत्यनेनैव "अमृतस्यैष सेतुः" "यस्सर्वज्ञः" इत्यादेरिव मुक्तोपसृप्यत्वादिशब्दस्यापि ग्रहणसम्भवात् मुक्तोपसृप्यत्वादिसूत्रवैयर्थ्यम्। ननु "अदृश्यत्वादि" इत्यत्र "यत्तदद्रेश्यं" इत्यादेर्ब्रह्मपरताया उक्तत्वात् तत्प्रकरणस्थस्य "यस्मिन्द्यौः" इत्यादेरपि सा सिद्धेतीदमधिकरणं अनारभ्यमिति चेत्, अत्र परैरुक्तं, "यस्मिन्" इत्यादिकं "यत्तदद्रेश्यं" इत्येतत्प्रकरणे नास्तीति कृत्वाचिन्तयेदमारब्धम्। न च तथात्वे "प्रकरणात्" इति सूत्रायोगः, तस्य कृत्वाचिन्तात्वोद्घाटनार्थत्वादिति। तन्न, कृत्वाचिन्तात्वस्यागतिकगतित्वात्। जायमानत्वादिलिङ्गैःप्रकरणस्याब्रह्मपरत्वेनैव वा, प्रकरणादुत्कर्षेण वा पूर्वपक्षसंभवाच्च॥

केचित्तु—लिङ्गैः प्रकरणविच्छेदाशङ्कायां तन्निरासायेदमित्याहुः। तन्न, भाष्यटीकोक्तरीत्या "यत्तदद्रेश्यं" इत्यादेरपि जीवविषयत्वमित्येकवाक्यत्वेनैव पूर्वपक्षसम्भवे प्रकरणविच्छेदायोगात्। न हि जीवस्य द्युभ्वाद्यायतनत्वं शङ्कमानेनाद्दश्यत्वादिकं शङ्कितुमशक्यम्। त्वयाऽपि हि "सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात्" इत्यत्रैकवाक्यत्वाय "मनोमयः" इत्यादिवत् "सर्वं खल्विदं ब्रह्म" इत्याद्यपि जीवविषयमित्येव पूर्वपक्षितमिति ॥

टीकाक्षरार्थस्तु—"आरभ्याधीतत्वात्" इत्यनेनान्यप्रकरणाधीतत्वं न विवक्षितं, येनान्यप्रकरणाधीतस्याप्रकरणित्वनियमात् विरुद्धो हेतुः स्यात्, किन्तु स्वस्यैवोपक्रम्य पठितत्वम्। इतरत् स्पष्टम् ॥

"अतो न मिथ्याभेदपरत्वम्" इति "नानुमानं" इति सूत्रस्य अनुमानं भेदमिथ्यात्वे न मानं भेदस्य सत्यत्वप्रतिपादकशब्दात्, अनुमानमूलभूतस्य भेदमिथ्यात्वप्रतिपादकशब्दस्याभावाच्चेति वर्णकान्तरं सूचितमिति द्रष्टव्यम् ॥ ॥ इति द्युभ्वाद्यधिकरणम् ॥ १ ॥

अथ भूमाधिकरणम्

॥ ॐ भूमा सम्प्रसादादध्युपदेशात् ॐ ॥

अत्र यद्यपि भूमशब्दो बहुशब्दात् "बहोर्लोपो भू च बहोः" इति भावे निष्पन्नः, बहुत्वसङ्ख्या च लोकतोऽन्यत्र प्रसिद्धा। तथाऽपि बहुशब्दस्य "बहुषु बहुवचनम्" इत्यादौ सङ्ख्यायामिव 'बह्वन्नं' इत्यादौ वैपुल्येऽपि प्रयोगात्, अत्रैव च श्रुतौ "यो वै भूमा तदमृतं यदल्पं तन्मर्त्यम्" इति बहुत्वसङ्ख्यायुक्तस्याल्पस्य भूमप्रतियोगित्वेनोपादानात्, नामादिभ्योऽधिकसङ्ख्याहीने च वागादौ "वाग्वा व नाम्नो भूयसी" "आकाशो वा व तेजसो भूयान्" इत्यादौ बहुशब्दान्निष्पन्नभूयःशब्दप्रयोगात्, प्राणो भूमेति पूर्वपक्षेऽपि सङ्ख्यार्थत्वाभावाच्च वैपुल्यार्थत्वात्, गुणादिना च वैपुल्यस्य ब्रह्मण्यपि सम्भवात्, इहैव च श्रुतौ भूमशब्दस्य "यो वै भूमा तदमृतं" "यो वै भूमा तत्सुखं" "स एवाधस्तात् स उपरिष्टात्" इत्यादौ धर्मिणि प्रयोगात्, पूर्वपक्षेऽपि च धर्मिपरत्वात्, टीकानुव्याख्यानयोश्च नामत्वोक्त्या धर्मिणि

रूढेरभिप्रेतत्वात्, व्याकरणस्य च साधुत्वान्वाख्यानपरत्वात् भूमशब्दस्य विपुलरूपधर्मिपरतैव, न त्वनेकपरता, न वा बहुत्वानेकत्ववैपुल्यरूपधर्मपरतेति न स्वतोऽन्यत्रप्रसिद्धता। नाप्यन्यत्रप्रसिद्धप्राणश्रुतिसाहित्यादन्यत्रप्रसिद्धत्वं, तस्याः "अत एव प्राणः" इत्यत्रोक्तब्रह्मपरतामुपेत्योत्क्रमणादिलिङ्गादेवेह पूर्वपक्षकरणात्। उत्क्रमणादिलिङ्गसाहित्यादन्यत्रप्रसिद्धता तु पूर्ववन्निरसनीया। उभयत्रप्रसिद्धत्वं तु—"प्राणो वा आशाया भूयान् विष्णुर्वै देवेभ्यो भूयान् तस्माद्भूयान्नाम" इत्यादेर्भूमशब्दोऽज्ञानां साधारणः" इति न्यायविवरण एवोक्तम्। ननु "प्राणो वा" इत्युपक्रमात् "विष्णुर्वा" इति समाख्यायाः दुर्बलत्वात् कथं ततः साधारण्यमिति चेत्, न, समाख्यायाः साभ्यासत्वात् सोपपत्तिकत्वाच्चादौर्बल्यात्। अत एव न्यायविवरणे समाख्यायामभ्यासोपपत्ती उक्ते। यद्वा—उपक्रमसमाख्ययोर्बलाबलाज्ञानदशायां साधारण्यम्। अत एव न्यायविवरणे 'अज्ञानां' इत्युक्तम्। यद्वा – विष्णौ प्राणशब्दसमन्वयस्योक्तत्वेनोपक्रमस्य सम्भाविताबकाशत्वात्, समाख्यास्थविष्णुशब्दस्य च प्राणे तदनुक्तेः, तयोस्तुल्यबलत्वम्। "अज्ञानां" इत्युक्तिस्तु सिद्धान्तन्यायानुसन्धानाभिप्राया। यद्यपि विष्णुपक्ष इव प्राणपक्षेऽपि "प्राणो वाव सर्वेभ्यो भूयान्" इति समाख्याऽस्ति, तथाऽपि तस्या उपासकेषु प्राणस्य भूयस्त्वपरत्वेन सर्वेभ्यो भूयस्त्वपरत्वाभावात्, प्राणप्रापके उपक्रमे सति समाख्यायां अनादरणीयत्वाच्च न तया साधारण्यमुक्तम्। द्युभ्वाद्यधिकरणे तु रुद्रादिप्रापकोपक्रमाभावात् समाख्यया तदुक्तिः। यद्यपि "सर्वत्र प्रसिद्ध" इत्यादावपि "तस्यैतस्यासावादित्यो रसः" इत्युपक्रमे आदित्यश्रुतिरस्ति, तथाऽपि ब्रह्मणस्सर्वभूतगतत्वरूपाल्पौकस्त्वस्य पूर्वपक्षिणा क्वाप्यनङ्गीकारेण ब्रह्मणि समाख्याया अभावात्तस्यान्यत्रप्रसिद्धता। इह तु समाख्याश्रुतौ विष्णोर्भूयस्त्वेऽपि, न विषयवाक्ये स भूमेति पूर्वः पक्षः। अत एवात्र टीकायां "न च विष्णोरपि भूमत्वस्य श्रुत्यन्तरे प्रसिद्धत्वादत्र वाच्यत्वमिति वाच्यं, उपक्रमात्समाख्याया दुर्बलत्वात्" इति ग्रन्थे समाख्या विष्णुपरेत्यङ्गीकृत्य पूर्वपक्षितम्। टीकायां "वायोरेव भूमत्वात्" इत्यवधारणं तु विषयवाक्ये वायोरेव भूमत्वाभिप्रायम्, अत्र प्राणश्रुतिर्विष्णुपरा चेत्तत्रापि विष्णुश्रुतिः प्राण-

परा स्यादित्यभिप्रायं वा। टीकोक्तआनन्दमयाक्षेपस्तु, समाख्याश्रुतौ विष्णोर्भूयस्त्वेऽपि पूर्णानन्दत्वस्य "यो वै भूमा तत्सुखं भूमैव सुखं नाल्पे सुखमस्ति" इति भूमरूपवायोरन्यत्र निषेधादानन्दमयश्रुतेश्च वायुपरत्वे तद्योगाद्युक्तः। तस्मात् भूमशब्दस्य साधारण्याद्युक्ता पादसङ्गतिः। अवान्तरसङ्गतिस्तु—"स एवाधस्तात् स उपरिष्टात् एवं विजानन्नात्मरतिरात्मक्रीडः यो वै भूमा तदमृतम्" इत्यादिना भूम्न्युक्तस्य सर्वगतत्वादेः,

ब्रह्मैवेदममृतं पुरस्ताद्ब्रह्म पश्चाद्ब्रह्म दक्षिणतश्चोत्तरेण।
अधश्चोर्ध्वं च प्रसृत आत्मक्रीड आत्मरतिः॥

इत्यादिना द्युभ्वाद्यायतने श्रवणात् भूम्नोऽन्यत्वे द्युभ्वाद्यायतनमप्यन्यत् स्यात् इति पूर्वाक्षेपेण पूर्वपक्षोत्थानादाक्षेपिकी। टीकायां तु समन्वेतव्यभूमशब्दसन्निहितत्वात् पूर्णानन्दत्वस्य तदाक्षितम्।

अत्र "यो वै भूमा तत्सुखं" इत्युक्तो भूमा किं मुख्यवायुरुत विष्णुरिति चिन्ता। तदर्थं "तत्सुखं" इत्युक्तं पूर्णसुखत्वं किं वायोरुत विष्णोरिति। तदर्थं भूम्नो ब्रह्मत्वे प्राणात् भूयस्त्वानुक्तिरयुक्ता उत युक्तेति। तदर्थं "प्राणो वा आशाया भूयान्" इत्युक्तः प्राणः किं मुख्यवायुः उत ब्रह्मेति। प्राणस्य मुख्यवायुत्वे हि वायुतो ब्रह्मणो भूयस्त्वं वक्तव्यमिति तदनुक्तिरयुक्ता, ब्रह्मत्वे तु स्वस्मात्स्वस्य भूयस्त्वस्यावक्तव्यत्वेन तदनुक्तिः युक्ता। तदर्थं "उत्क्रान्तप्राणान्" इति प्राणे श्रुतमुत्क्रमणं किं ब्रह्मणि न युक्तमुत युक्तमिति॥

पूर्वपक्षस्तु—भूमा मुख्यवायुरेव, "प्राणो वा आशाया भूयान्" इति प्राणशब्देनोपक्रमात्। भूम्नो ब्रह्मत्वं हि द्वेधा भवेत्, प्राणो वायुरेव भूमा तु ब्रह्मेति प्राणभूम्नोर्भेदेन वा, प्राणो भूमा च ब्रह्मैवेति तयोरभेदेन वा। नाद्यः, प्राणादुत्तममनुक्त्वा भूम्न आम्नानात्। यदि हि नामादिभ्यो वागादिवत् प्राणात् भूमाऽन्यः स्यात्तदा "अस्ति भगवो नाम्नो भूयः" इत्यादिप्रश्नवत् "वाग्वाव नाम्नो भूयसी" इत्यादि प्रतिवचनवच्च, "अस्ति भगवः प्राणाद्भूयः" इति प्रश्नः, "भूमा वाव प्राणाद्भूयान्" इति प्रतिवचनं च स्यात्, भूम्नः सर्वोत्तमत्वार्थमेव नामवागादितारतम्यस्य प्रक्रान्तत्वात्। न च यदर्थमन्यत्प्रक्रान्तं तदनुक्तिर्युक्ता। अत एव टीकायां "तारतम्यमाशावसानमुक्त्वा" इत्युक्तम्।

तदुक्तं न्यायविवरणे—"प्राणो वा आशाया भूयान्" इत्युक्त्वा प्राणाद्भूयसोऽनुक्तिः" इति। विष्णुसमाख्या तु प्राणोपक्रमात् दुर्बला। न द्वितीयः, "अत एव प्राणः" इत्युक्तरीत्या प्राणशब्दस्य ब्रह्मपरत्वसम्भवेऽपि इह "उत्क्रान्तप्राणान्" इति प्राणे उत्क्रमणश्रवणात्, तस्य च पूर्णे ब्रह्मण्ययोगात्। तदुक्तं भाष्ये "उत्क्रान्तप्राणानित्यादिलिङ्गात्" इति। वायोर्भूमत्वे तु तद्युक्तम्। न हि देशतः पूर्णत्वं भूमत्वं, "वाग्वाव नाम्नो भूयसी, वाग्वाव ऋग्वेदं विज्ञापयति यजुर्वेदं स यदा मनसा मनस्यति मन्त्रानधीयीयेत्यथाधीते" इत्यादिषु वाङ्मनस्सङ्कल्पादिवाक्येषु पूर्वत्र सर्वत्र भूयस्त्वस्य गुणज्यैष्ठ्यरूपतया "भूमा" इत्यत्रापि तस्यैव वक्तव्यत्वात्। अत एव टीकायां "प्राणस्योत्तमत्वं" इत्युत्तमशब्दः। आनन्दमये उक्तमानन्दमयस्य पूर्णत्वं च न देशतः, किन्तु नीलतमत्वविद्वत्तमत्वादिवत् सर्वस्मात् सजातीयादुत्कृष्टत्वम्, अन्यथा "ते ये शतं मानुषा आनन्दाः स एको मनुष्यगन्धर्वाणामानन्दः" इत्याद्ययोगात्। न हि मानुषाद्यानन्देभ्यो मनुष्यगन्धर्वानन्दाः देशतः शतगुणिताः। एवंविधपूर्णानन्दत्वं च अणोरपि वायोर्युक्तमिति युक्तः टीकोक्त आनन्दमयाक्षेपः। न च भूम्नः "स एवाधस्तात् स उपरिष्टात् स पश्चात्" इति वाक्यशेषस्थसर्वगतत्वविरोधेनोत्क्रमणं गौणमिति युक्तं, श्रौतोत्क्रमणविरोधेन "अधस्तादुपरिष्टात्" इत्याद्यनेकपदसमभिव्याहाररूपवाक्यगम्यसर्वगतत्वस्यैव गौणत्वात्। ब्रह्मणस्तु सर्वगतत्वं श्रुत्यन्तरादिसिद्धम्। एवञ्च पूर्णानन्दत्वादिरूपं सिद्धान्ते हेतूकृतं सम्प्रसादादिकं पूर्वपक्षिणा वायौ शङ्क्यत इति न भूम्नो ब्रह्मता। न च वाच्यं "अन्यभावव्यावृत्तेः" इत्यत्र ब्रह्मणो महत्त्वेऽपि अणुत्वं वक्ष्यते। अणुत्वमेव च क्रियावत्त्वे तन्त्रं, न तु महत्त्वाभावविशिष्टं, न वा महत्त्वाभावः, गौरवादिति, महत्त्वमेवाक्रियत्वे तन्त्रं, न तु अणुत्वाभावविशिष्टं, न वा अणुत्वाभाव इत्यपि सम्भवात्। "सर्वत्र प्रसिद्ध" इत्यत्र तु सर्वगतस्यापि व्योमदृष्टान्तेनैकदेशगतत्वमुक्तं, न तु सक्रियत्वम्। "ज्योतिर्दर्शनात्" इत्यत्र तु "स समानस्सन् उभौ लोकावनुसञ्चरति" इत्युक्तं यत्कर्मवशेनोभयलोकसञ्चरणं, तत् कर्मातीतस्य ब्रह्मणो न युक्तमिति शङ्का, नेदं सञ्चरणं कर्मवशात् किन्तु स्वेच्छयेति परिहारश्च, न तु पूर्णस्य क्रियानुपपत्त्या शङ्कातत्परिहारौ। अत एव तत्र पूर्वपक्षे

टीका—"जीवस्य हि कर्मवशात् उभयलोकसञ्चरणं युक्तम्" इति, सिद्धान्ते न्यायविवरणं च—"लोकसञ्चरणं तु जीवमादाय तस्यैवादुःखेन स्वातन्त्र्यात्" इति। न च "शास्त्रदृष्ट्या" इति न्यायेनान्तर्यामिगता क्रिया, "एष म आत्माऽन्तर्हृदये ज्यायान् पृथिव्याः" इत्यादिश्रुत्या तस्यापि सर्वगतत्वात्। यदि च सर्वगतस्यापि क्रिया, तदा "उत्क्रान्तिगत्यागतीनाम्" इत्यत्र जीवस्य सक्रियत्वेन अणुत्वोक्तिरयुक्ता स्यादिति॥

सिद्धान्तस्तु—"यो वै भूमा तत्सुखं" इति भूम्नः पूर्णसुखतोक्ता। सा च "विश्वशम्भुवं" इत्यादिभाष्योक्तश्रुत्यादिभिर्विष्णवेकनिष्ठा। न हि द्वयोस्सर्वोत्कृष्टानन्दत्वं, विरोधात्। "तत्सुखं" इत्यत्रामुख्यभूतापूर्णसुखोक्तौ तु मुख्यामुख्यन्यायबाधः। "नाल्पे सुखं" इति निषेधायोगश्च, जडे सुखस्याप्रसक्तेः, चेतने च सुखमात्रनिषेधे बाधात्। पूर्णसुखनिषेधस्तु चेतने न बाधितः। किञ्चायं चरमकक्ष्यापन्नो भूमा सर्वोत्तमः, प्राणभूम्नोरभेदपक्षे "वाग्वाव नाम्नो भूयसी" इत्यादाविव प्रतियोगिविशेषानुपादानात्। भेदपक्षे प्राणादप्युत्तमत्वात्। "नाल्पे सुखं" इति निरुपपदाल्पस्य प्रतियोगित्वेनोपादानाच्च, असर्वोत्तमस्य कस्माच्चिदल्पत्वेन निरुपपदाल्पस्य तत्प्रतियोगित्वायोगात्। तच्च "विश्वतः परमां" इत्यादिभाष्योक्तश्रुत्यादिभिर्विष्णवेकनिष्ठम्। न च द्वयोस्सर्वोत्तमत्वं, विरोधात्। तस्माद्भूमा विष्णुः। न च भेदपक्षे प्राणाद्भूयसोऽनुक्तिर्बाधिका, पूर्वपक्षेऽपि प्राणस्य विष्णुतो भूयस्त्वानुक्तेर्बाधकत्वात्। विष्णोरधमत्वे हि नामादिदेवेभ्य इव प्राणस्य विष्णुतोऽपि भूयस्त्वं प्रश्नोत्तराभ्यामुच्येत। तदुक्तं न्यायविवरणे—"प्राणस्य विष्णोस्सकाशात् भूयस्त्वानुक्तिः" इति। न चैवमनुक्तयोस्साम्यं, "एवं विजानन्नतिवादी" इति प्राणज्ञानिनोऽतिवादित्वमुक्त्वा "एष तु वा अतिवदति यः सत्येनातिवदति" इति सत्याख्यभूमज्ञानिनस्तुशब्देन विशेषोक्तया भूम्नः प्राणादप्यतिशयस्योक्ततया "अस्ति भगवः प्राणाद्भूयः" इति प्रश्नादेरध्याहार्यत्वेनानुक्तेरन्यथाऽप्युपपत्तेः। अत एव "गत्यन्तरविवर्जिताः" इत्यनुव्याख्याने सिद्धान्तीयानुक्तेर्निरवकाशत्वमुक्तम्। एतच्च "व्यतिहारो विशिंषन्ति" इत्यत्र सूत्रकृदेव वक्ष्यति। न चैवमिह पूर्वपक्षानुदयः, "व्यतिहारः" इत्यत्रोक्तोऽध्याहारो न युक्तः, तुशब्दस्य "विज्ञानं त्वेव विजिज्ञासितव्यं" इति सत्यानन्तर-

मुक्तेषु विज्ञानादिष्विवाभेदेऽप्युपपत्तेः। विज्ञानादीनां च सत्याभेदः "सैव हि सत्यादयः" इत्यधिकरणसिद्ध इति प्राप्ते, श्रुत्यन्तरे प्राणादेकस्यैवाधिकस्योक्तेः "एष तु" इत्यत्र तुशब्दोऽध्याहारकल्पकः, "विज्ञानं तु" इत्यादौ तु सत्याख्ये ब्रह्मण्येव धर्मान्तराभिप्रायत्वान्न तत्कल्पक इति सिद्धान्तस्येहाभिप्रेतत्वात्। अत एव प्राणाद्भूम्नो भूयस्त्वोक्तिरूपा सिद्धान्तयुक्तिरधिकरणान्तरव्युत्पाद्यत्वात् इहानुव्याख्याने "अनुक्तिश्च" इति चशब्देनोक्ता, प्राणस्य विष्णुतो भूयस्त्वानुक्तिस्तु "अनुक्तिः" इति स्वशब्देनोक्ता। तदुक्तं न्यायविवरणे—"प्राणस्य विष्णोस्सकाशात् भूयस्त्वानुक्तिः, चशब्देन "एष तु वा अतिवदति यस्सत्येनातिवदति इति प्राणाद्विष्णोर्भूयस्त्वोक्तिश्च" इति। प्राणस्य विष्णोस्सकाशाद्भूयस्त्वानुक्तिस्त्वनन्यथासिद्धा, प्रश्नाद्यध्याहारकल्पकाभावात्। नन्वत्र "प्राणो वा आशायाः" इत्यत्र प्राणो विष्णुरित्युपेत्य भाष्ये सिद्धान्तितं न्यायविवरणे तु मुख्यवायुरित्युपेत्य। तद्विरुद्धम्। न चार्थद्वयस्य वैकल्पिकत्वादेवाविरोधः, प्राणस्य विष्णुत्वपक्षे एष तु वा अतिवदति इति तुशब्दायोगात्। आशाशब्दोक्तसरस्वतीतो मुख्यवायोरुत्तमत्वमनुक्त्वा विष्णोरेव तदुक्त्ययोगाच्च। न च प्राणस्य मुख्यवायुत्वेऽपि श्रीतत्त्वस्य तदुत्तमत्वमनुक्त्वा विष्णोस्तदुक्तिरयुक्तेति वाच्यं,

नामादयस्तु बद्धत्वान्मोचकत्वात्परोऽपि च।
उभयोरप्यभावेन यथाऽव्यक्तं न तूदितम्॥

इति वचनेनैव तदनुक्तेर्गत्युक्तेः। "इयदामननात्" इत्याद्यधिकरणैः छान्दोग्यभाष्येण च विरोधाच्च। तत्र नित्यबद्धायुपरताया उक्तत्वादिति चेत्, न, वायुपरत्वेऽपि "आत्मन आकाशस्सम्भूतः" इत्यादावाकाशादिशब्दानामिवान्तर्यामिपरत्वस्यापि सम्भवेन भाष्ये तदुक्तेः। तदुक्तिश्च पूर्वपक्षवन्न केवलं वायुपरत्वमिति स्वरूपकीर्तनार्थं वा, प्राणान्तर्यामित्वेनैव प्राणाद्भूयस्त्वं लब्धमिति परिहारान्तरोक्त्यर्थं वा, "सम्भूतः" इत्यत्र च भवनवदिहोत्क्रमणस्यापि वक्तव्यत्वेन प्रसङ्गादुत्क्रमणलिङ्गसमन्वयार्थं वेति द्रष्टव्यम्। अत एव टीकायां "प्राणशब्देनापि विष्णोरुक्तत्वात्", "अस्तु वाऽयं प्राणो वायुः" इति ग्रन्थाभ्यां भाष्यन्यायविवरणोक्तपक्षौ विरोधमुद्भाव्य निरसितुमापाततो वैकल्पिकत्वेनोक्त्वा "न चैतदर्थद्वयं विरुद्धं" इत्यनेन ग्रन्थेन तयोस्समुच्चयेन

अविरोध एव स्थापितः। तत्त्वप्रदीपे तु—"अभ्युपगमवादत्वात्" इत्यादिनाऽयं प्राणो विष्णुरित्यभ्युपेत्यवादेन भाष्यं प्रवृत्तमित्युक्तम्। तत्र भाष्यन्यायविवरणयोः पक्षभेदेन व्यवस्थितत्वात् भाष्ये पूर्वपक्षे उत्क्रमणलिङ्गोक्तिः, सिद्धान्ते ब्रह्मण्युत्क्रमणसमर्थनं च स्वरसम्। युक्तं च ब्रह्मण्युत्क्रमणं,

जात्यादेस्सर्वगतस्यापि प्रतिव्यक्ति समाप्तिवत्।
सर्वगस्यापीश्वरस्य क्रियाया अपि सम्भवात्॥

यथा सर्वगतान्तरे अदृष्टमपि जातिरूपसर्वगते एकैकत्र समाप्तिः, एकैकव्यक्तिदर्शनेऽपि जातिप्रतीतेः, यथा चासम्भावितमपि सर्वगतेषु गगनादिषु सर्वगतदिगाद्यसम्बद्धत्वं अजसंयोगाभावपक्षे, तथा सर्वगतान्तरे अदृष्टमपि क्रियावत्त्वं ब्रह्मण्यस्तु, "तमुत्क्रामन्तं प्राणोऽनूत्क्रामति" "स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च"

ज्ञानं नित्यं क्रिया नित्या बलं शक्तिः परात्मनः।

इत्यादिश्रुतेः। क्रियाया औपाधिकत्वं तु "सर्वप्रसिद्ध" इत्यत्रोक्तेनाणुत्वस्यौपाधिकत्वनिरासकन्यायेन निरसनीयम्। किञ्च क्रियावत्त्वेऽणुत्वमेव तन्त्रं, न तु महत्त्वाभावादि, गौरवात्। गुणजात्यादौ क्रियापाताच्च। अत एव न महत्त्वमक्रियत्वे तन्त्रं, गुणादौ महत्त्वाभावेऽप्यक्रियत्वदर्शनात्। भावरूपायां क्रियायां पूर्वं धीस्थायां पूर्वं धीस्थं यदणुत्वरूपं प्रयोजकं, तदभावादेवाक्रियत्वोपपत्तौ तत्प्रयोजकान्तरस्यानन्वेषणीयत्वाच्च। यदि च विभुद्रव्ये पूर्वदेशाद्विभागादिरूपफलाभावेन क्रिया न स्यात्, तर्हि सुखदुःखेच्छासंस्कारादिरूपफलाभावेनेश्वरे ज्ञानमपि न स्यात्। ज्ञानं नित्यत्वाल्लोकविलक्षणं चेत्, क्रियाऽपि तथाऽस्तु। यद्वा—पूर्वदेशसंयोगानभिव्यक्तिरुत्तरदेशसंयोगाभिव्यक्तिश्च क्रियाभिव्यक्तिफलमस्तु। अथवाऽणुत्वमहत्त्वयोः सदा सत्त्वेऽपि यदा महत्त्वस्य व्यक्त्यात्मकता, अणुत्वस्य तु शक्त्यात्मकता, तदा क्रियाया अपि शक्त्यात्मनैवावस्थानात्, ब्रह्मणः स्वतस्सिद्धः सर्वैस्सह संयोग एवं, न कस्मादपि विभागः। यदा तु महत्त्वस्य शक्त्यात्मकता, अणुत्वस्य व्यक्त्यात्मकता, तदा क्रियाया अपि व्यक्त्यात्मकत्वात्, पूर्वदेशविभागादिकमस्तु। एकस्मिन् रूपेऽणुत्वव्यक्तावपि रूपान्तरे महत्त्वव्यक्तिरविरुद्धा, रूपाणामभेदेऽपि सविशेषत्वात्।

अचिन्त्यशक्तित्वाच्चेशस्येति दिक्। जीवस्याणुत्वे तु सर्वथा पूर्वदेशविभागादिहेतुभूता क्रिया हेतुः, न क्रियामात्रमिति वक्ष्यते ॥

अत्र सूत्रे, सम्यक्प्रसीदत्यनेनेति व्युत्पत्त्या सम्प्रसादः पूर्णसुखं, सुखे प्रसादशब्दस्तु ईश्वरस्य सुखं चेद्दुःखमपि स्यादिति न शङ्क्यं, पूर्णानन्दकार्येण सम्यक्प्रसादेन दुःखाभावनिश्चयात्, ज्ञानवत् सुखस्यापि दुःखाविनाभावाभावाच्चेति दर्शयितुं प्रयुक्तः। अत्र विषयवाक्यक्रमात् सूत्रक्रमः ॥

अन्ये तु—जडरूपः पञ्चवृत्तिर्वायुरेव भूमेति प्राप्ते, निर्विशेषंब्रह्मैव भूमेति सिद्धान्त इत्याहुः। तन्न, पञ्चवृत्तौ "तरति शोकमात्मवित्" इत्युपक्रमस्थात्मशब्दादेः "भूमैव सुखं" इत्युक्तसुखत्वस्य चायोगेन पूर्वपक्षस्यातिच्छत्वात्। प्राणशब्दश्च "ते ह प्राणा अहंश्रेयसि व्यूदिरे अहं श्रेयानस्म्यहं श्रेयानस्मीति" इति "तान् वरिष्ठः प्राण उवाच" इत्यादौ तदभिमानिदेवतायामेव प्रसिद्धः। सिद्धान्तोऽप्ययुक्तः, उक्तरीत्योपक्रमानुगुणस्य गुणज्यैष्ठ्यरूपस्योत्तमत्वस्य निर्गुणेऽयोगात्। कल्पितज्यैष्ठ्यस्य च "भूमा त्वेव विजिज्ञासितव्यः" "भूमानं भगवो विजिज्ञासे" इत्युक्तं चरमकक्ष्यात्वेन मुमुक्षुजिज्ञास्यत्वमयुक्तम्। किञ्च "सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति" इति यद्भूमज्ञानफलं श्रुतं, तदप्ययुक्तम्, निर्विशेषज्ञानस्य हि सर्वलोकानां कामस्य च निवृत्तिः फलं, न तु तत्र कामचारः॥ यच्चोक्तं—सम्यक् प्रसीदत्यस्मिन्निति व्युत्पत्त्या सुषुप्त्यवस्थावाचिना सम्प्रसादशब्देन तत्र जाग्रत्प्राणो लक्ष्यते। तथा च प्राणादूर्ध्वमुपदेशादित्याद्यसूत्रार्थ इति, तन्न, अस्मद्रीत्या सुखे सम्प्रसादशब्दस्य योगसम्भवे, प्राणे योगमुखलक्षणाया अयोगात्। "सम्प्रसादात्" इत्यस्य च "धर्मोपपत्तेश्च" इत्युत्तरसूत्रस्थचशब्दानुषङ्गेण पूर्णसुखत्वरूपहेत्वन्तरपरत्वसम्भवे "अध्युपदेशात्" इत्यनेनोक्तनिरवधिकोत्तमत्वं प्रत्यवधित्वेन सङ्कोचकत्वायोगाच्च। किञ्च न तावदयं भूम्नः प्राणत्वाभावे हेतुः तत्त्वज्ञानार्थे वादप्रक्रियया प्रवृत्तेषु सूत्रेषु प्रथमाकाङ्क्षितस्य अध्याहारनिरपेक्षस्य च स्वपक्षहेतुत्वस्य सम्भवे तद्विपरीतस्य पूर्वपक्षनिरासहेतुत्वस्यायोगात्। स्वपक्षसाधनहेतुत्वं हि परपक्षनिरासहेतुत्ववन्नाध्याहारापेक्षम्, समन्वयसूत्रस्थस्य तच्छब्दस्याध्यायपरिसमाप्त्यनुषङ्गेण भूमा तत् ब्रह्मेत्यन्वयात्। अत एव "आनन्दमयः"

इत्यादिषु स्वपक्षसाधकसूत्रेषु पक्षहेत्वोरेवोक्तिः। "नेतरोऽनुपपत्तेः" इत्यादिपरपक्षनिराससूत्रेषु तु साध्यस्यापि। नापि भूम्नो ब्रह्मत्वे हेतुः, प्राणदूर्ध्वमुपदेशस्यानन्दमयप्रकरणे मनोमयादिषु सत्त्वात्। भूमप्रकरणे च प्राणोपदेशादूर्ध्वं "सत्यं त्वेव विजिज्ञासितव्यं" इति सत्यशब्दार्थस्य ब्रह्मण इव "विज्ञानं त्वेव विजिज्ञासितव्यं" "मतिस्त्वेव विजिज्ञासितव्या" "श्रद्धा त्वेव विजिज्ञासितव्या" इत्यादेरुक्तत्वेन विज्ञानमतिश्रद्धाकृतिनिष्ठादिष्वपि सत्त्वात्। त्वन्मते मनोमयादीनां विज्ञानादीनां चाब्रह्मत्वात्। यच्चोक्तं "यत्र नान्यत्पश्यति" इत्यादिनोक्तव्यवहाराभावरूपनिर्विशेषब्रह्मधर्मात् भूमा ब्रह्मैवेति द्वितीयसूत्रार्थ इति, तन्न, तत्र "एवं पश्यन्नेवं मन्वान एवं विजानन् सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति" इति दर्शनादिव्यवहारस्याप्युक्तेः। "नान्यत्पश्यति" इति अन्यदर्शनरूपविशेषनिषेधेन भूमद्रष्टृत्वस्याभ्यनुज्ञानाच्च। अन्यदर्शनादेरेव निषेधेनान्यस्यानुमतत्वाच्च। अत्रापि "धर्मोपपत्तेः" इत्युक्तेर्निर्धर्मकत्वमतप्रतिकूलता व्यक्तैव॥

केचित्तु – भूमा प्राण इत्येव पूर्वः पक्षः। प्राणशब्दस्तु प्राणसहचारिणि जीवे लाक्षणिकः, "प्राणो ह पिता" इत्यादिना प्राणे पितृत्वादिव्यपदेशात्। "पितृहा वै त्वमसि" इत्यादिना सप्राणस्य शरीरस्य हिंस्यत्वव्यपदेशाच्च। न हि केवलजडस्य पितृत्वादिकं हिंस्यत्वं च युक्तमित्याहुः। तन्न, प्राणशब्दस्य प्रसिद्ध्यनुसारेण प्राणाभिमानिदेवतावाचित्वेऽपि "अथ यद्यप्येनानुत्क्रान्तप्राणान्" इत्यादिनोपपादितस्य पितृत्वादेः सम्भवेन लक्षणायोगात्। "अथ यद्यप्येनानुत्क्रान्तप्राणान्" इति प्रकृतानामाचार्यादिजीवानामुत्क्रान्तप्राणात्वस्योक्तत्वेन प्राणस्य जीवमात्रत्वायोगाच्च। न हि स्वयं स्वस्मादुत्क्रान्तो भवति। अत एव "एष सम्प्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय" इति श्रुतेः सम्प्रसादो जीवः, तस्मादध्युपदेशादिति केषाञ्चित्सूत्राक्षरार्थोऽपि निरस्तः। तथात्वे श्रुतौ प्राणशब्दस्य जीवे लक्षणापत्तेः। जीवसामान्यादध्युपदेशमात्रेण ब्रह्मत्वासिद्धेश्च। त्वद्रीत्या श्रद्धादिषु व्यभिचाराच्च। "सम्प्रसादोऽस्मात्" इति श्रुतौ शरीरात् समुत्थानलिङ्गेन सम्प्रसादशब्दस्याल्पसुखयुक्तजीवे कथञ्चित् यौगिकत्वेऽपि सूत्रेऽल्पसुखयुक्तजीवपरत्वे हेत्वभावाच्च। "नामाभिमानिनी चोषा" इत्यादिस्मृत्या

नामादीनामपि जीवविशेषत्वाच्चेति ॥

टीकाक्षरार्थस्तु स्पष्टः। यद्यपि श्रुतौ "विश्वतः परमं" इति द्राविडपाठः। तथाऽपि "विश्वतः परमां" इति आन्ध्रपाठो भाष्ये उदाहृतः॥ ॥ इति भूमाधिकरणम् ॥ २ ॥

अथ अक्षराधिकरणम्

॥ ॐ अक्षरमम्बरान्तधृतेः ॐ ॥

यद्यप्यक्षरशब्दो वर्णेषु लोकतः प्रसिद्धः, तथाऽपि न तस्यान्यत्रप्रसिद्धता। न हि सा ब्रह्मणोऽन्यत्र यत्र क्वचन प्रसिद्धता किन्तु पूर्वपक्ष्याभिप्रेतेऽन्यत्र। उभयत्रप्रसिद्धत्वं तु "विष्णोश्चेतनप्रकृतेश्चाविनाशित्वसाम्यादक्षरशब्दः साधारणः" इति न्यायविवरण एवोक्तम्। प्रयोगसाधारण्येनोभयत्रप्रसिद्धता तु नोक्ता, पूर्वपक्षिणं प्रति सम्प्रतिपन्नप्रयोगाभावात्। वर्णादिसाधारणेन तेन ब्रह्मचित्प्रकृतिरूपार्थद्वयमात्रासाधारण्यासिद्धेश्च। प्रवृत्तिनिमित्तोपजीविस्थलान्तरस्थप्रयोगानुसन्धाननिरपेक्षे समन्वेतव्यशब्दप्रवृत्तिनिमित्तसाधारण्यप्रयुक्ते उभयत्रप्रसिद्धत्वे सम्भवति तत्सापेक्षस्य तस्यानादरणीयत्वाच्च। अत्र चाक्षरशब्दो योगमात्रस्यातिप्रसक्तत्वात् पङ्कजादिशब्दवद्योगरूढः। तत्र रूढ्यंशसाधारण्यस्य "अक्षरत्रयमीरितम्" इति अदृश्यत्वाधिकरणभाष्योदाहृतस्मृत्यैव सिद्धेर्योगांशसाधारण्यमात्रं "अविनाशित्वसाम्यात्" इति न्यायविवरणे उक्तम्। अत एव टीकायां—"द्रष्टृत्वादिश्रवणाज्जडप्रकृतेरोङ्कारस्य च न सन्देहनिविष्टत्वम्" इत्युक्तम्। अन्यथा हि नित्यमात्रस्य न सन्देहनिविष्टत्वमित्यवक्ष्यत्। जडप्रकृत्यादिसाधारण्येनाक्षरशब्दस्योभयत्रप्रसिद्धत्वाभावस्तु टीकायां न शङ्कितः, अन्यसाधारण्येऽपि संशयकोटिसाधारण्यमात्रेण तत्सिद्धेः। अथवा—स्वरूपध्वंस इव शरीरवियोगेऽपि नाशशब्दप्रयोगात्,

द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च।
क्षरस्सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते ॥

इति स्मृतौ च जीवस्य क्षरत्वमुक्त्वा चित्प्रकृतेरक्षरशब्दवाच्यत्वोक्तेः,

"लक्ष्मीरक्षरदेहत्वादक्षरा" इत्यादिश्रुतौ शरीराक्षरणस्य निमित्तत्वोक्तेश्चाव्यभिचरिते शरीरक्षरणाभावरूपाक्षरणविशेषे केवलयौगिकोऽक्षरशब्दः, प्राभाकरमते अचिरनिर्मथनरूपनिर्मथनविशेषे निर्मन्थ्यशब्दवत्। न चैवं पङ्कजादेरपि केवलयौगिकत्वापातः, तत्र पद्मत्वजातेरपि प्रतीतेः। पङ्कजननविशेषस्य निमित्तत्वे मानाभावाच्च। कुमुदादिव्यावृत्तस्य पद्मे पङ्कजननविशेषस्याभावाच्च। अत्र त्वनेकाक्षरानुगतजातिभेदस्याप्रतीतेः। अक्षरणविशेषस्य निमित्तत्वे स्मृतेरुक्तत्वाच्च। इतरव्यावृत्तस्य क्षरणरहितशरीरयोगरूपस्य विशेषस्य सत्त्वाच्च। वर्णादौ तु रूढः, वर्णत्वादिजातिभेदप्रतीतेः। इह च द्रष्टृत्वादिना रूढार्थबाधाद्यौगिकोऽक्षरशब्दो द्वयमात्रसाधारणः। इदमेव च ब्रह्मचित्प्रकृतिरूपार्थद्वयमात्रसाधारणशरीराक्षरणं न्यायविवरणे अविनाशित्वपदेन विवक्षितम्। वक्तव्यं हि द्वयमात्रसाधारण्यम्, न्यायविवरणे पूर्वत्र द्युभ्वाद्यायतनत्वादौ संशयकोटिमात्रसाधारण्योक्तेः, तथोत्तरत्र सच्छब्दस्य स्वतस्सर्वसाधारणस्यापि कारणत्वमुखेन द्वयमात्रसाधारण्योक्तेः। तथा—

आहोभयगतत्वं च स्यादतो लिङ्गशब्दयोः।

इत्यनुव्याख्याने सिद्धान्ते निरसनीयत्वेन यत्साधारण्यं प्रसक्तं तस्यैवोभयत्रप्रसिद्धत्वेनोक्तत्वाच्च। इन्द्रादिशब्देषु तु रूढ्यादिनैव पूर्वपक्षितत्वात् नैश्वर्यादिप्रवृत्तिनिमित्तसाधारण्यमिति नातिप्रसङ्गः। केचित्तु न्यायविवरणे अविनाशित्वं प्रवृत्तिनिमित्तमिति नाभिप्रेतं, किन्तु सर्वाधाराकाशाधाराक्षरत्वं अनित्यदेहस्य न युक्तमिति नित्यदेहस्यैव तद्वाच्यम्। तच्च ब्रह्मचित्प्रकृतिमात्रसाधारणम्। एवञ्च यथोक्तराधिकरणे स्वरूपेण सर्वसाधारणोऽपि सच्छब्दः कारणत्वमुखेन ब्रह्मजडप्रकृतिमात्रसाधारणः, एवमक्षरशब्दः स्वरूपेण वर्णादिसाधारणोऽपि नित्यदेहत्वमुखेन ब्रह्मचित्प्रकृतिमात्रसाधारण इत्यभिप्रेतमित्याहुः। टीकायां नामत्वोक्तिस्तु मध्यमाक्षरादौ यौगिकत्वपक्षे वर्णेषु रूढत्वात्, योगरूढत्वपक्षे तु योगरूढानां नामलिङ्गात्मकत्वपक्षे मध्यमाक्षरादावपि नामत्वस्यापि सत्त्वात्, केवलनामत्वपक्षे तु नामत्वस्यैव सत्त्वात्। एवञ्च न्यायविवरणे "अविनाशित्वसाम्यात्" इति यौगिकत्वोक्त्या लिङ्गत्वस्याभिप्रेतत्वात्, अनुव्याख्याने च "लिङ्गं साधारणं शब्दौ" इति शब्दपदेन नामत्वोक्तेः तयोर्विरोध इति निरस्तम्। अत्र चाद्येऽधि-

करणेजडप्रकृतेर्जीवमात्रादेश्च द्युभ्वाद्यायतनत्वनिरासः, द्वितीये सर्वजीवश्रेष्ठस्य मुख्यप्राणस्य भूमत्वनिरासः, इह तु ततोऽपि श्रेष्ठस्य श्रीतत्त्वस्याक्षरत्वनिरास इति वा, आद्ये उभयत्र प्रसिद्धिबहिरङ्गसमाख्याभ्यां, द्वितीये बहिरङ्गसमाख्याविषयवाक्यस्थान्तरङ्गोपक्रमाभ्यां, इह तु ततोऽप्यन्तरङ्गसमन्वेतव्यशब्दप्रवृत्तिनिमित्तसाधारण्यादिति वा, आद्ये भिन्नप्रकरणस्थजायमानत्वाजननयोर्विरोधपरिहारः। द्वितीये एकप्रकरणस्थोत्क्रमणसर्वगतत्वयोर्विरोधपरिहारः, इह तु एकवाक्यस्थास्थूलानण्वादिशब्दार्थमहत्त्वाणुत्वयोर्विरोधपरिहार इति वा, इहाणुत्वमहत्त्वयोर्भावयोः अत्तृत्वानशनयोर्भावाभावयोः स्थौल्याद्यभावानामणुत्वाद्यभावानां चेत्यनेकविरोधपरिहारः, न तु पूर्वत्रेवैकैकविरोधपरिहार इति वाऽवान्तरसङ्गतिः।

अत्र "स होवाच एतद्वै तदक्षरं गार्गि ब्राह्मणा अभिवदन्ति अस्थूलं" इत्यादिनोक्तमक्षरं किं चित्प्रकृतिः किं वा ब्रह्मेति चिन्ता। तदर्थं "एतस्मिन् खल्वक्षरे गार्ग्याकाश ओतश्च" इति वाक्योक्ताऽम्बरान्तधृतिः किं चित्प्रकृतेर्युक्ता उत न युक्तेति। तदर्थमत्राकाशशब्दः किं मध्यमाक्षरेतरपरः किं वा मध्यमाक्षरपर इति। तदर्थं "न तदश्नाति किञ्चन" इत्युक्तमनशनं किं ब्रह्मणो न युक्तं उत युक्तमिति। यद्याद्यः, तदा ब्रह्मपक्षे अनशनस्यैव बाधकत्वेनाकाशशब्दस्येतरपरत्वादितरधृतेश्च मध्यमाक्षरेऽपि सम्भवात् ब्रह्मत्वसाधकाभावात् मध्यमाक्षरमेवेहाक्षरम्। यदि तु द्वितीयः, तदा बाधकाभावेनाकाशो मध्यमाक्षरमेवेति तदाश्रयत्वस्यैव ब्रह्मत्वसाधकत्वादक्षरं ब्रह्मैव॥

पूर्वपक्षस्तु—इदमक्षरं श्रीतत्त्वमेव, विष्णोरप्यविनाशित्वेनाक्षरत्वसम्भवेऽपि, लोकप्रयोगस्य च श्रीतत्त्वेऽप्यभावेऽपि, "ये त्वक्षरमनिर्देश्यं" इत्यादौ श्रीतत्त्वेऽक्षरशब्दवत् क्षराक्षरातीतत्वेन प्रसिद्धे विष्णौ तदभावात्, "यया तदक्षरमधिगम्यते" इत्यादेरपि पूर्वपक्षे चित्प्रकृतिपरत्वात्। अत एवैतस्यादृश्यत्वादिगुणकस्याक्षरस्यान्यत्वे पूर्वोक्तमप्यदृश्यत्वादिगुणकमक्षरमपि अन्यत्स्यादित्यदृश्यत्वाधिकरणमाक्षिप्तं भाष्यादौ। अन्यथा "एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि द्यावापृथिव्यौ विधृते तिष्ठतः" इति द्यावापृथिव्याश्रयत्वेन श्रुतस्याक्षरस्यान्यत्वे द्युभ्वाद्यायतनमप्यन्यत्स्यादिति सन्निहितं द्युभ्वाद्यधिकरणमाक्षिप्येत।

प्रवृत्तिनिमित्तसाधारण्यप्रयुक्ता चोभयत्र प्रसिद्धिर्न पूर्वपक्षदशायां प्रयोगमपेक्षते। अत एव भाष्ये "श्रीतत्त्वस्य" इति वक्तव्ये पूर्वपक्षे हेतुं दर्शयितुं "अक्षरस्य" इत्युक्तम्। अस्तु वा "अक्षरत्रयमीरितम्" इति वचनादन्यत्राक्षरशब्दो ब्रह्मणि। अत एवोत्तमाक्षरेऽक्षरशब्दमङ्गीकृत्य तद्व्यावृत्त्यर्थं भाष्ये मध्यमशब्दः। तथापीहाक्षरं न ब्रह्म, "सूर्याचन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठतः" इति, "एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि द्यावापृथिव्यौ विधृते तिष्ठतः" इति चाक्षरे श्रुतस्य चन्द्रसूर्याद्याधारत्वस्य "अहं सोममाहनसं बिभर्मि" इत्यादिना श्रीतत्त्व इव द्युभ्वाद्यधिकरणन्यायेन ब्रह्मण्यपि सम्भवेऽपि, "अदृष्टं द्रष्टृश्रुतं श्रोतृ" इत्यक्षरे श्रुतस्यादृश्यत्वादेश्च "ये त्वक्षरमनिर्देश्यं" इत्यादिना श्रीतत्त्व इवादृश्यत्वाद्यधिकरणन्यायेन ब्रह्मण्यपि सम्भवेऽपि, "न तदश्नाति किञ्चन इत्यक्षरे श्रुतस्यानत्तृत्वस्य "अत्ता चराचर" इत्यत्र सर्वात्तृत्वेनोक्ते ब्रह्मण्यसम्भवात्। न चैतदशुभानशनपरं, 'किञ्चन' इत्युक्तेः। मध्यमाक्षरस्य तु "आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत् नान्यत्किञ्चन मिषत्" इति श्रुतौ स्वतन्त्रोन्मेषाभावेनानुन्मेषोक्तिवत् स्वतन्त्राशनाभावेन वा, ब्रह्मवत् संहर्तृत्वाभावेन वा "अत्ता" इत्यत्र संहाररूपतयोक्तस्याशनस्याभावो युक्तः। तदुक्तं न्यायविवरणे—"अत्तेत्युक्त्वा "नतदश्नाति किञ्चन" इति विरुद्धता" इति। अत एवादृश्यत्वचन्द्राद्याधारत्वादिलिङ्गानां ब्रह्मणि सम्भवमुपेत्य पूर्वपक्षस्य प्रवृत्तत्वादेव भाष्ये "तस्यापि सम्भवात्" इत्यपिशब्दः, "अदृश्यत्वादिलिङ्गानां मध्यमाक्षरेऽपि सम्भवात्" इति टीका च। अस्मिन् पक्षेऽदृश्यत्वाद्यधिकरणाक्षेपस्तु विष्णोरेवादृश्यत्वादीत्यवधारणस्याक्षेपादिति ज्ञेयम्। अत एव चात्र टीकायां "अदृश्यत्वादिकं चान्यस्य प्रसज्यते" इत्युक्तं, न त्वन्यस्यैवेति। अत एवाम्बरान्तधृतिप्रशासनादिकमपि मध्यमाक्षरस्यैवेवि॥

सिद्धान्तस्तु—अक्षरं ब्रह्मैव, चतुर्विधविनाशरहिते तत्रैवाक्षरशब्दप्रवृत्तिनिमित्तपौष्कल्यात्। "तस्मादक्षरं तस्मादक्षरमित्याचक्षते एतमेव सन्तं" "अक्षरं ब्रह्म परमं" इत्यादिश्रुतिस्मृतिषु तस्य तत्र प्रयोगाच्च। अत एव तत्रोत्तमाक्षरत्वप्रसिद्धिः। किञ्चेहाकाशं, "यद्भूतं" इत्यादिना "आकाश एव तदोतं च प्रोतं च" इत्यन्तेन

सर्वचेतनपोषकतया, "एतस्मिन् खल्वक्षरे गार्ग्याकाश ओतश्च प्रोतश्च" इत्यनेनान्याश्रितत्वेन चोच्यते। न च तत् चित्प्रकृतितोऽन्यत्र युक्तम्। न चात्रौतत्वादिकं उपादेयत्वमाधेयत्वं वा, न तु पोष्यत्वं, तच्च सर्वस्य जडप्रकृतिं प्रति सम्भवतीति शङ्क्यं, "एतस्मिन् खल्वक्षरे गार्ग्याकाश ओतश्च" इत्याकाशाश्रयत्वेनोच्यमानाक्षरस्य द्रष्टृत्वादिना चेतनत्वेनोपादानत्वायोगात्। "कस्मिन्नु खलु इन्द्रलोका ओताश्च प्रोताश्च" इति "प्रजापतिलोकेषु गार्गि" इत्यादावाधेयत्वस्याप्यभावाच्च। नह्यधस्तन इन्द्रलोक उपरितने प्रजापतिलोके आहितः। एकप्रकरणस्थस्यौतादिशब्दस्य नानार्थत्वं चायुक्तम्। यस्मात् "रुद्रं समाश्रिता देवाः" "राज्ञि राज्यं समाहितम्" इत्यादाविव पौष्यत्वादिकमेवौतत्वम्। न चाचेतनस्य पोष्यत्वं युक्तमिति भूतादिपदमपि देहद्वारा भूतत्वादियुक्तचेतनपरमेवेत्याकाशं चित्प्रकृतिरेव। ततश्च तदाश्रयोऽक्षरं ब्रह्मैव, न चित्प्रकृतिः, स्वाश्रयत्वस्य विरुद्धत्वात्। तदुक्तं न्यायविवरणे—"सर्वाधारप्रकृत्याधारत्वं विष्णोरन्यस्य विरुद्धम्" इति। उक्तं च वृहदारण्यकभाष्ये—

दीतिराकाशशब्दोक्ता श्रीर्हि सर्वाश्रया मता।
तदाश्रयः परो विष्णुः सोऽस्थूलादिगुणो मतः॥

इति। एवञ्च "मयि सर्वमिदं प्रोतं" इत्यादिस्मृतिरप्यनुगृहीता भवति। न चाकाशपदस्य प्रसिद्ध्यनुसरणे भूताकाशपरता, आकाशाधिकरणानुसरणे च ब्रह्मपरता, न तु जडाजडपरत्वमिति, पूर्वपक्षः सिद्धान्तश्चायुक्त इति वाच्यं, "आकाशस्तल्लिङ्गात्" इत्यत्र प्रसिद्धित्यागेन लिङ्गानुसार्यर्थपरत्वस्योक्ततया लिङ्गानुसारिप्रकृतिपरतायाया अपि तन्न्यायसिद्धत्वात्। किञ्च "अक्षरस्य प्रशासने" इत्यत्र प्रशब्दार्थोऽसङ्कुचितविषयत्वानन्यायत्तत्वादिरूपप्रकर्षो भाष्योक्तश्रुत्यादिभिर्न ब्रह्मणोऽन्यत्र युक्तः। किञ्च "अस्थूलमनणु" इत्यादिना न स्थौल्यादिमात्रस्य निषेधः, निस्स्वभावत्वापातात्, श्रुत्यन्तरविरोधाच्च। प्राकृतस्य स्थौल्यादेर्निषेधोऽपि चित्प्रकृतावीश्वर इव न निरपेक्षः। न च "यस्य पर्णमयी जुहूर्भवति" इत्यादौ प्रकृतिगतनिरपेक्षजुह्वा इवात्रापि निरपेक्षास्थूलत्वादेर्ग्रहणसम्भवे सापेक्षं ग्राह्यम्। किञ्च भाष्योक्तश्रुत्यादिभिरस्थूलत्वादि विष्णावेव प्रसिद्धम्। न च प्रसिद्धसम्भवेऽप्यप्रसिद्धं

ग्राह्यम्। ब्रह्मणः परस्परविरुद्धस्थौल्याणुत्वोभयराहित्यं च श्रुतत्वात् न विरुद्धम्।

दर्वीहोमा यथैवान्ये प्रकृतेर्विकृतेरपि।
ईश्वरोऽपि तथैवान्यो महतोऽप्यणुतोऽपि हि॥

युक्तं हि दर्वीहोमानां परस्परविरुद्धप्रकृतिविकृतित्वोभयराहित्यवत्, वाय्वादिस्पर्शस्योष्णशीतबहिर्भाववदपाकजरूपस्याबादेः पाकजनीलानीलरूपराहित्यवच्चाप्राकृतस्य ब्रह्मणः प्राकृतपरिमाणद्वयराहित्यम्। अथवा — अनुव्याख्यानसुधोक्तरीत्याऽस्थूलादिपदैस्तद्विरुद्धाणुत्वादिविधिरस्तु। न चैवं विरोधः,

यथैकस्यैव दध्यादेः क्रत्वर्थपुरुषार्थते।
अणीयस्त्वमहीयस्त्वे तथैकस्यैव हीशितुः॥

दर्शपूर्णमासादीनां केवलप्रकृतित्वेऽपि पशुगणादीनां केवलविकृतित्वेऽपि अग्नीषोमीयपश्वादीनां प्रकृतित्वे सति विकृतित्ववत्, अवघातादीनां दृष्टमात्रार्थत्वेऽपि प्रोक्षणादीनामदृष्टमात्रार्थत्वेऽपि स्विष्टकृदादीनामुभयार्थत्ववत्, अन्यत्र कामाधिकारनित्याधिकारयोरन्यतरमात्रस्य सत्त्वेऽपि जातेष्टौ द्वयोः संवलनवत्, व्रीह्यादीनां क्रत्वर्थमात्रत्वेऽपि गोदोहनादीनां पुरुषार्थत्वमात्रत्वेऽपि दध्यादीनामुभयार्थत्ववच्च, अन्यत्राणुत्वमहत्त्वयोरेकैकमात्रस्य सत्त्वेऽपि अणुन्येव कृष्णस्य मुखे गर्भीकृतब्रह्माण्डे महत्त्वग्राहकस्य यशोदाप्रत्यक्षस्य, अणुत्वलिङ्गस्य एकेनापि दाम्ना बन्धनस्य, महत्त्वलिङ्गस्यानेकैरप्यबन्धनस्य, "अणोरणीयान्महतो महीयान्" इत्यागमस्य च सत्त्वात्, अणुत्वादेर्महत्त्वाद्यसामानाधिकरण्ये च प्राकृतत्वस्योपाधिकत्वात्, भेदप्रतिनिधेर्विशेषस्य सत्त्वाच्च "त्वयीश्वरे ब्रह्मणि नो विरुध्यते" इत्यादावैश्वर्यादेवाविरोधोक्तेश्च ब्रह्मण्युभयमुपपन्नम्। तदुक्तमनुव्याख्याने—

अतो विरुद्धवद्भातमपि व्याख्याय तत्त्वतः।
योजनीयं हरौ वाक्यं विरुद्धैर्लक्षणैर्युतम्॥ इति।

किञ्च—प्रतिसम्बन्धिना तुल्यदेशे सम्बन्धिनि स्थितेः।
संयोगस्याणुसंयोगो ह्याकाशेऽप्यणुमात्रगः॥

आकाशस्येश्वरस्य च परमाणुना संयोगः प्रतिसम्बन्धिभूतपरमाणुतुल्यपरिमाणाकाशादिप्रदेशवृत्तिर्वाच्यः, सूच्यग्रादिना पर्वतादेः

संयोगस्य सूच्यग्रसमपरिमाणपर्वतादिप्रदेशवृत्तित्वदर्शनात् । यदि चान्यत्रादृष्टाऽपि आकाशसंयोगस्य प्रतिसम्बन्धिपरिमाणादधिकपरिमाणदेशवृत्तिता, तर्ह्यन्यत्रादृष्टमीश्वरस्य महतोऽप्यणीयस्त्वं स्यात् । भेरीशब्दासमावायिकारणस्य हन्यमानभेर्याकाशसंयोगस्य कृत्स्नाकाशवृत्तित्वं च स्यात् । तथा च त्वन्मते जन्यविभुविशेषगुणानां देशनियमस्यासमवायिकारणकृतत्वात् आद्य एव भेरीशब्दः कृत्स्नव्यापीति तस्य सर्वत्रोपलब्धिः स्यात् । वीचीतरङ्गन्यायेन शब्दपरम्परोत्पत्तिप्रक्रियाभङ्गश्च स्यात् । संयोगस्य स्वात्यन्ताभावसमानाधिकरण्याद्दोष इति चेन्न, अणुत्वमहत्त्वयोरसामानाधिकरण्यनियमे भावाभावयोः सुतरां सामानाधिकरण्यायोगात् । किञ्च भेर्यवष्टब्धप्रदेशे संयोगवत्तदत्यन्ताभावस्य, अन्यत्र च तदत्यन्ताभाववत् संयोगस्य धीः स्यात् । प्रदेशस्यौपाधिकत्वे तूपाधिसंयोगोऽप्युक्तरीत्याऽणुप्रदेशवृत्तिः स्यात् । न च निरवयवे गगनेऽणुपरिमाणः प्रदेशोऽन्योऽस्तीति महतो गगनस्यैवाणुत्वं सिद्धमिति नाणुत्वमहत्त्वयोर्विरोधः । अत्तृत्वानशनयोरविरोधस्तु "अनशनोक्तिस्त्वनुपजीवनार्थत्वेन" इति न्यायविवरण एवोक्तः ।

साशनानशनत्वेन नरदेवौ यथोदितौ ।
अत्तिं विनाऽप्यदौर्बल्यात्तथाऽनत्तिर्हरेर्भुजिः ॥

इति च स्मृतिः । "सर्वत्र प्रसिद्ध" इत्यत्र सर्वगतस्याप्येकदेशवृत्तिः शते पञ्चाशन्नयायेनाविरुद्धा, एकदेशमात्रगतत्वं त्वसिद्धमित्युक्तम् । भूमाधिकरणे तु सर्वगतेऽप्यणुत्वमत्र वक्ष्यमाणं सिद्धं कृत्वा तद्बलादुत्क्रान्तिरुक्ता । इह तु पुनर्महतोऽप्यणुत्वमुच्यते । "अल्पश्रुतेः" इत्यत्र तु गगनवन्नावयविरूपेणैव महत्त्वं, किन्त्ववयवरूपेणापीति वक्ष्यते इति भेदः ।

अत्र चाद्ये सूत्रे विषयवाक्यस्थसाधकोऽक्तिः । द्वितीये तदुत्तरवाक्यस्थस्य । तृतीये तु यद्यपि विषयवाक्यस्थास्थूलत्वादिरूपसाधकोक्तिः । तथाऽपि तेनैव ब्रह्माक्षरं चेत् स्थौल्यादिरहितत्वान्निःस्वभावं स्यादिति शङ्कितस्य बाधकस्य पदार्थान्तरस्वभावभूतप्राकृतस्थौल्यादिरहितं न तु सर्वथेत्येवमुद्धारात्, तथाऽणुत्वमहत्त्वादिकं विरुद्धमिति शङ्कितस्य बाधकस्य अणुत्वमहत्त्वयोर्विरोधे प्राकृतत्वं तन्त्रं, ब्रह्म तु प्राकृतपदार्थव्यावृत्तमित्येवमुद्धारात्तस्यान्यता ।

अन्ये तु—वर्णा एवाक्षरं, अक्षरशब्दस्य तत्र रूढेः। न च वर्णेष्वाकाशस्यौतत्वाद्ययोगः, सर्वस्यापि रूपधेयस्य गौरयं वृक्षोऽयमिति नामधेयानुविद्धतया भानात्। तथा च वर्णमात्रमेवाक्षरमिति पूर्वः पक्षः। भाष्ये "ओङ्कारोऽक्षरं" इत्युक्तिस्त्वोङ्कारस्य सर्ववर्णात्मकत्वश्रुतेः। सिद्धान्तस्तु—पृथिव्यादेर्भूताकाशान्तस्य विकारजातस्य धारणात्, न क्षरतीत्यादिव्युत्पत्तिसम्भवाच्च निर्विशेषं ब्रह्मैवाक्षरमित्याहुः। तन्न, गौरित्यादौ गोत्वादिजातिसम्भेदस्य गोशब्दादिवाच्यत्वस्य वा भानेऽपि "कस्मिन्नु खल्वाकाश ओतश्च प्रोतश्च" इत्यादिश्रुत्युक्तस्याकाशाश्रयत्वस्याभानेन वर्णेषु द्रष्टृत्वादेरसम्भवेन च पूर्वपक्षानुदयात्। उत्तराधिकरणेतु यथेक्षितृत्वश्रवणेऽपि जडप्रकृतेः प्राप्तिः तथा तत्रैव वक्ष्यते। किञ्चैवं पूर्वपक्षे पृथिव्यादेर्नामानुविद्धताया आकाशव्यवहितत्वाभावेन श्रुतौ मध्ये आकाशोक्तिर्व्यर्था स्यात्। सिद्धान्तोऽप्ययुक्तः, "आकाश एव तदोतं च" इति पूर्ववाक्ये त्रिकालवर्तिवस्त्वाश्रयत्वेनोक्तस्याकाशस्यानित्यभूताकाशतायाः, तथाऽवाच्ये निर्विशेषे ब्रह्मणि न क्षरतीति त्वदुक्तस्य योगस्य, तथा "एतद्वैतदक्षरं गार्गि ब्राह्मणा अभिवदन्ति" इति श्रुत्युक्तस्य वाच्यत्वस्य, द्रष्टृत्वादेश्चायोगात्। आद्यसूत्रे धृतिपदं चायुक्तम्, त्वन्मते भ्रमाधिष्ठानत्वादन्यस्य धारणस्याभावात्, तस्य च "आकाश एव तदोतं" इत्यादिप्रक्रमानानुगुण्यात्। न ह्याकाशे त्रैकालिकं वस्त्वध्यस्तम्। द्वितीयोक्तं प्रशासनं चायुक्तं, यतः,

अध्यस्तस्याम्बरान्तस्य ह्यधिष्ठानात्मिका चितिः।
न शास्त्री न हि शुक्त्यादिः शास्ति रूप्यादिकं क्वचित्॥

नहीह सविशेषं ब्रह्म प्रतिपाद्यम्। न च निर्विशेषे व्यावहारिकमपि शास्तृत्वमस्ति। प्रातिभासिकं तु प्रधानेऽपि। यच्चोक्तं चेतनधर्मः शास्तृत्वं चेतने ब्रह्मण्येवारोप्यते, न त्वचेतने प्रधाने। नहि राजत्वं राजपरिवारोपेते अमात्य इव कुड्येऽपि आरोप्यत इति, तन्न, परमतेऽधिष्ठानाध्यस्तयोस्सादृश्यनियमाभावात्। अमात्ये राजसादृश्यवत् निर्विशेषे ज्ञातृरूपचेतनसादृश्याभावाच्च। शासनकर्तृत्वरूप शास्तृत्वादेः जडान्तःकरणधर्मत्वेन जडस्य प्रधानस्यैव तत्सदृशत्वाच्च। यच्चोक्तं—यदन्यद्ब्रह्मणोऽक्षरशब्दवाच्यमिहाशङ्क्यते प्रधानजीवादि, तद्भावादिदमक्षरं व्यावर्तयति श्रुतिः, द्रष्टृत्वादेः प्रधानादावसम्भवादिति तृतीय-

सूत्रार्थ इति, तन्न, द्रष्टृत्वादेरिवाम्बरान्तधृतिप्रशासनयोरपि वर्णादावसम्भवतोरनेनैव सूत्रेण विवक्षासम्भवेन पूर्वसूत्रयोर्वैयर्थ्यात्। अक्षरप्रकरणस्थं "नान्यदतोऽस्ति द्रष्टृ" इत्यादिवाक्यं त्वन्यत्र व्याख्यातम्। अत्रापि परमते "अन्यभावव्यावृतेः" इत्यनेन जीवाद्भेदोक्तेः अभेदनिषेधः स्पष्ट एव।

एतेन, यत्केचित् जडं प्रधानमेवाक्षरमिति पूर्वपक्षयन्ति, तदपि निरस्तं, जडस्य शास्तृत्वद्रष्टृत्वादेरयोगेन पूर्वपक्षानुदयात्। यच्च—श्रुतावाकाशशब्दः प्रधानपर इत्युपेत्य, सूत्रेऽम्बरशब्दो भूताकाशपरः, तथा चाम्बरस्य अन्तः अवधिः कारणमिति अम्बरान्तपदं प्रधानपरमित्युक्तं, तन्न, सूत्रे श्रुत्यनुसारित्वस्यैव न्याय्यत्वात्। अन्तपदं तु अम्बरं अन्तो यस्येति व्युत्पत्त्या पृथिव्यादिपरं सत् तस्यापि प्रकृतिद्वारा ब्रह्मैवाश्रय इति सूचयितुम्। तथा च "पृथिव्यादिप्रकृत्यन्तं" इति स्मृतिरपि सूत्रेणानुसृता भवति।

टीकाक्षरार्थस्तु—"सोमं राजानं जुह्वति तं देवा भक्षयन्ति" इत्यादिवदिति। यथा "सोमं राजानं" इत्यादौ हूयमानभक्ष्यमाणसोमलताभिमानित्वात् चन्द्रे हूयमानत्वादिव्यपदेशः, तथाऽत्रापि "सोममभिषुणोति" इति वाक्यविहिताभिषवयुक्तसोमलताभिमानित्वाच्चन्द्रेऽभिषूयमाणत्वव्यपदेश इत्यर्थः। "एको देवो बहुधा निविष्टः" इत्यस्य शेषभूतं वाक्यं "यदा भारं तन्द्रयते स भर्तुं निधाय भारं पुनरस्तमेति" इति। तस्यार्थमाह—स च यदा तं भारं भर्तुं नेच्छतीति। "यस्मिन्निदं सं च वि चैति सर्वं" इति श्रुतौ यच्छब्दस्य "यतः प्रसूता" इत्यादियच्छब्दवत् "तदेव ब्रह्म परमं कवीनां" इत्युत्तरवाक्यस्थेन तच्छब्देनान्वय इत्याह—तदेव ब्रह्मेत्यर्थ इति। श्रुतौ "एधि" इत्यस्यावर्धतेत्यर्थः। मध्यम इत्याद्युक्तामिति। श्रुतौ मध्यमादिशब्दः स्थौल्यादेरप्युपलक्षक इत्यर्थः। तमोवाय्वादीनां सर्वात्मनेति। "अदुःखमसुखं" इत्यादौ यथा "असुखं" इत्यनेन बाह्यसुखनिषेधेऽपि "अदुःखं" इत्यनेन दुःखमात्रनिषेधः, तथाऽत्रापि "अस्थूलं" इत्यादौ प्राकृतस्थौल्यादिनिषेधेऽपि "अतमोऽवायु" इत्यादौ सर्वात्मना तमआदेर्निषेध इत्यर्थः॥ ॥ इति अक्षराधिकरणम्॥ ३॥

अथ सदधिकरणम्

॥ ॐ ईक्षतिकर्मव्यपदेशात्सः ॐ ॥

अत्रोभयत्र प्रसिद्धिः "कारणत्वसाम्याद्विष्णोरचेतनप्रकृतेश्च "सदेव" इत्यादिसृष्टिस्थानं साधारणम्" इति न्यायविवरण एवोक्ता। तत्र यद्यपि यत्कारणत्वसामान्यं ब्रह्मप्रधानसाधारणं न तन्मात्रमिह वाक्ये भाति, "तदैक्षत, तत्तेजोऽसृजत" इत्यत्र चेतनमात्रासाधारणस्रष्टृत्वरूपविशेषस्यैव, "बहु स्याम्" इत्यत्र च जडमात्रासाधारणोपादानत्वरूपविशेषस्यैव भानात्। तथाऽपि यदा स्रष्टृत्वविकारयोरविरोधायान्यतरानुसारेणान्यन्नेयमित्येव निश्चयः, न त्वेतदनुसारेणैतन्नेयमिति विशेषनिश्चयः, तदा "सदेव सोम्येदमग्र आसीत्" इत्यादिवाक्येन प्रतीतनियतपूर्वसत्त्वरूपकारणत्वमात्रनिश्चयात्तद्विशेषस्य चानिश्चयात् तस्य साधारण्यम्। एवञ्च भूमाधिकरणीयन्यायविवरणस्थं अङ्गपदं इहापि न्यायविवरणेऽनुषञ्जनीयम्। अत एव न्यायविवरणे टीकायां च—"सदेव सोम्येत्यादि" इत्युक्तम्। यद्यप्यबाध्यत्वादिवाची सच्छब्दः स्वत एवोभयत्रप्रसिद्धः, निर्दोषत्वादिवाची तु कारणत्वमुखेनापि न जडप्रकृतौ प्रसिद्धीकर्तुं शक्यः। यथा चाबाध्यत्वादि ब्रह्मप्रधानाभ्यामन्यत्राप्यस्ति, तथा कारणत्वमप्यदृष्टादौ। तथाऽपि "सदेव" इत्यादिवाक्ये एकव्यक्तेरेव सर्वकारणताप्रतीतेरदृष्टादिव्यक्तीनां च भिन्नत्वाद्व्यक्त्यैक्येन वा, उपादानत्व कर्तृत्वयोरन्यतरत्वेन वा विशिष्टस्य कारणत्वस्य द्वयमात्रसाधारण्यादबाध्यत्वाद्यर्थस्य च सच्छब्दस्य सर्वसाधारण्यात् कारणत्वमुखेनैवोभयत्र प्रसिद्धिरुक्ता। यद्यपि च "आकाशादेव समुत्पद्यन्ते" इत्यादावव्यापाततः साधारणस्य कारणत्वमात्रस्यैवधीः, तथाऽपि सच्छब्दस्य स्वतोऽर्थविशेषे प्रसिद्ध्यभावेन कारणत्वपारतन्त्र्यवत्, आकाशशब्दस्य स्वतोऽर्थविशेषे प्रसिद्धत्वेन तत्परतन्त्रत्वस्याभावात्, प्रत्युत कारणत्वस्यैव तत्परतन्त्रत्वान्नाकाशादिशब्दानां कारणत्वमुखेनोभयत्रप्रसिद्धत्वापातः। न च यस्य कारणत्वस्य साधारण्यात् सच्छब्दस्यसाधारण्यं, तस्यैव कारणत्वरूपलिङ्गस्य समन्वय उच्यतां, सन्नामसमन्वयस्तु अर्थात्सिद्ध्यत्विति वाच्यं, प्रथमश्रुतस्य सच्छब्दस्याति-

क्रमायोगात्। अक्षरनामसमन्वयोक्तया नाम्न एव बुद्धिस्थत्वाच्च। श्रुतिरूपप्रबलनामसमन्वयस्यार्थात्सिद्धिः, दुर्बललिङ्गसमन्वयस्य तु साक्षादुक्तिरित्यस्यान्याय्यत्वाच्च। सन्नामसमन्वयोक्तौ "सर्वाः प्रजाः सदायतनाः सत्प्रतिष्ठाः, सता सोम्य तदा सम्पन्नो भवति, सति सम्पद्य न विदुः, सत आगत्य न विदुः" इत्यादीनां सच्छब्दयुक्तानां सर्वाधारत्वसुषुप्तिगम्यत्वादिगुणप्रतिपादकानामनेकेषां प्रकरणानां ब्रह्मणि समन्वयस्यार्थात् सिद्ध्या सन्नामसमन्वये फलाधिक्याच्च। अत एवानुव्याख्याने "स्थानं लिङ्गमनुग्रहः" इति, न्यायविवरणे च—"सदेव सोम्य" इत्यादिसृष्टिस्थानम्" इति अनेकप्रकरणवाचिस्थानपदप्रयोगः। भाष्ये "तच्च सत्" इति सच्छब्दप्रयोगस्तु सच्छब्दस्य साक्षात्समन्वयोक्त्यभिप्रायेण। अनुव्याख्याने पादार्थोक्तिदशायां "लिङ्गनाम्नाम्" इति लिङ्गनामग्रहणमपि अस्मिन् पादे पूर्वपादद्वय इव लिङ्गनाम्नोरेकैकस्यैव समन्वय इति नियमव्यवच्छेदार्थम्, न तु स्थानसमन्वयव्यवच्छेदार्थं, स्थानसमन्वयस्य साक्षात्त्वव्यवच्छेदार्थं वा। एवञ्चाधिकरणान्तरेष्वपि तत्तदधिकरणसमन्वेतव्येन नाम्ना लिङ्गेन वा युक्तानां स्थानानां समन्वयोऽप्यर्थात्सिद्ध इति द्रष्टव्यमिति प्रदर्शनार्थं तच्चोक्तम्। यद्वाऽन्यत्र समन्वेतव्यशब्दयुक्तानेकावान्तरप्रकरणाभावात् अत्र च तत्सद्भावादिह स्थानसमन्वयोक्तिः। अथवाऽत्र सदात्मादिनानाशब्दयुक्तानां विप्रकीर्णानां "सदेव सोम्येदमग्र आसीत्" "आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत्" इत्यादिसृष्टिप्रकरणानां समन्वयसिद्धेरन्यत्र तदभावात् इह स्थानसमन्वयोक्तिः। सिद्धे च स्थानसमन्वये तदेकदेशयोः प्रकरणवाक्ययोरपि स कैमुत्यन्यायसिद्ध इति न ते पृथगुक्ते। समाख्यायास्तु ब्रह्मपरत्वस्यानिर्णये समाख्यात्वस्यैवायोगात्, निर्णये च निर्णीतसमन्वयस्य निर्णेतव्यनामादिसमन्वयाधीनत्वायोगात् न साऽपि पृथगुक्ता। केचित्तु अनुव्याख्यानादौ स्थानपदं सृष्टिकालेऽव स्थानवाचीत्याहुः। तस्माद्युक्ता पादसङ्गतिः। पूर्वाधिकरणवैषम्य प्रदर्शनेन वा, पूर्वाधिकरणसिद्धान्तन्यायेन वा, अम्बरान्तधृतिरूपपूर्वहेत्वाक्षेपेण वा पूर्वपक्षोत्थानादवान्तरसङ्गतिः। त्रेधा पूर्वपक्षोत्थानं चानन्तरमेव दर्शयिष्यते।

अत्र "सदेव सोम्येदमग्र आसीत्" इति श्रुतं सत् किं जडप्रकृति

किं वा ब्रह्मेति चिन्ता । तदर्थं "तदैक्षत" इति श्रुतं सत ईक्षणं किं गौणं किं वा मुख्यमिति । तदर्थं "बहु स्याम्" इत्युक्तो बहुभावः किं विकारः किं वा स्वरूपबहुत्वमिति ॥

पूर्वपक्षस्तु—इदं सत् प्रधानमेव, न तु ब्रह्म, "बहु स्यां प्रजायेय" इति सति श्रुतस्य विकारस्य निर्विकारे ब्रह्मणि विरोधात् । युक्तो हि भूमगतयोरुत्क्रमणसर्वगतत्वयोरविरोधः, तयोः प्रतियोग्यनुयोगिभावाभावात् । युक्तश्चाक्षरधर्मयोर्महत्त्वाणुत्वयोरप्यविरोधः, तयोः प्रतियोग्यनुयोगिभावेऽपि भावरूपत्वेन भावाभावरूपत्वाभावात् । युक्तश्च तद्धर्मयोरेव स्थौल्याभावाणुत्वाभावयोरविरोधः, तयोरप्यभावरूपत्वेन भावाभावरूपत्वाभावात् । युक्तश्च तद्धर्मयोरेवात्तृत्वानशनयोरप्यविरोधः, तयोर्भावाभावरूपत्वेऽपि अनशनस्यात्तृत्वविशेषाभावरूपत्वेनात्तृत्वसामान्याभावरूपत्वाभावात् विशेषाभावासामान्ययोश्चाविरोधात् । इह तु "बहु स्याम्" इति श्रुतेन विकारेण "निर्विकारः सदा शुद्धः" इत्यादौ श्रुतस्य विकाराभावस्याविरोधो न युक्तः, तस्य विकारसामान्याभावरूपत्वात्, सामान्याभावविशेषयोश्च विरोधात् । न ह्यनशनश्रुतेरिव निर्विकारश्रुतेरपि विशेषनिषेधपरता सिद्धान्तिन इष्टा युक्ता वा, चेतने विकारसामान्यस्य क्वाप्यदर्शनात् । तदुक्तं न्यायविवरणे "अन्यस्यान्यभावादृष्टिः" इति । न च नानाविधहेयात्मना विकारो गुणः, येन "गुणाः श्रुतास्सुविरुद्धाश्च देवे सन्ति" इत्यादिश्रुत्या विरुद्धोऽप्यङ्गीक्रियेत, प्रत्युतानर्थत्वाद्दोष एव । न च प्रधानेऽपि "तदैक्षत" इत्युक्तमीक्षणं विरुद्धमिति शङ्क्यं, प्रधानस्य ज्ञानहेतुसत्त्वगुणयोगेन वा, कार्योन्मुखत्वेन वा, अभिमानिन ईक्षितृत्वेन वा तस्य गौणत्वात् । युक्तं चेक्षणस्य गौणत्वं, "तत्तेज ऐक्षत, ता आप ऐक्षन्त" इति गौणेक्षणप्रायपाठात् । एतेनेक्षणं मुख्यं विकारस्तु गौण इति ब्रह्मैव सदस्त्विति निरस्तम् । पूर्वाधिकरणे चरमस्य द्रष्टृत्वादेर्मुख्यत्वाय प्रथमस्य भूतभवत्त्वादेर्गौणत्ववदत्रापि चरमस्य विकारस्य मुख्यत्वाय प्रथमस्येक्षणस्यैव गौणताया न्याय्यत्वाच्च । नन्वेवं प्रधानस्योपादानत्वेऽपि निमित्तत्वं ब्रह्मण एवेति "सतः स्रष्टृत्वमुच्यते" इति भाष्योक्तजन्मादिसूत्राक्षेपो न युक्त इति चेत्, उच्यते, 'सदेव' इत्यवधारणेन प्रधानातिरिक्तकारणव्यवच्छेदात्, सर्वाणि कारण-

वाक्यानि प्रधानपराणि, प्रधानस्य परिणामश्च क्षीरस्य दधिभाववच्चेतननिरपेक्षः, अभिमानिचेतनमात्रसापेक्षो वा, तथा चेश्वरस्य कारणतैव नेति वा, श्रुत्यन्तरेणेश्वरस्य कारणत्वेऽपि इहाद्वितीयपदसन्निधानात् प्रतीताऽनन्याधीनकारणता प्रधानस्यापीति वा पूर्वःपक्षः। एवञ्च श्रुतौ भाष्ये च स्रष्टृत्वव्यपदेशो लक्षणया कारणत्वमात्रपरः, गौण्या अनन्याधीनकारणत्वपरो वा, प्रधानाभिमानिचेतनस्य स्रष्टृत्वपरो वा। तथा च ईक्षणादेर्गौणत्वेन प्रधानस्यास्रष्टृत्वेऽपि जन्मादिसूत्रोक्तकारणत्वसामान्यस्य वा, अनन्याधीनकारणत्वस्य वा स्रष्टृत्वस्य वाऽऽक्षेपो युक्तः। अथवा—यथा विवर्तमते तत्त्वतो निर्विकारस्यैव ब्रह्मणोऽतात्त्विको विकारः, तथा तत्त्वतोऽचेतनस्य विकारिणश्च प्रधानस्यातात्त्विकमीक्षणं स्रष्टृत्वं चास्तु। एवञ्चेक्षणादिकमपि मुख्यमेव, न तु गौणमिति पूर्वःपक्षः। यद्वा—यथा विशिष्टोपादानमते विशेष्यस्य निर्विकारत्वेऽपि विशिष्टस्य तात्त्विक एव विकारः, तथा प्रधानस्याचेतनत्वेऽपि स्वाभिमानिचेतनविशिष्टस्य तात्त्विकमेवेक्षणादीति पूर्वःपक्षः। यद्वा—यथा पूर्वाधिकरणसिद्धान्ते विशेष्यभूतब्रह्मनिष्ठयोस्तात्त्विकयोरेवाणुत्वमहत्त्वयोरविरोधः, तथा प्रधानेऽपि श्रौतत्वात् जाड्येक्षणयोर्विकारस्रष्टृत्वयोश्चाविरोध इति पूर्वः पक्षः। न ह्यत्र सांख्यमतं पूर्वः पक्षः, किन्तु श्रुत्यवष्टम्भेन सम्भावितं मतम्। एवञ्च पूर्वपक्षे उपादानस्य प्रधानस्यैव स्रष्टृत्वमपीति जन्मादिसूत्राक्षेपो युक्तः। अथवा—प्रधानस्य सांशत्वात् एकेनांशेन चेतनत्वस्रष्टृत्वे, अंशान्तरेण त्वचेतनत्वविकारित्वे, ब्रह्म तु निरंशम्, तथा च प्रधानस्यैव स्रष्टृत्वमिति पूर्वपक्षप्रवृत्तेस्तदाक्षेपः। अत्र यद्यपि पूर्वपक्षे "सदायतनाः" इत्युक्तं सर्वाधारत्वमपि प्रधानस्य स्यादिति अम्बरान्तधृतिरूपपूर्वाधिकरणहेतुर्वा, द्युभ्वाद्यधिकरणं वाऽऽक्षेप्तुं शक्यं, तथाऽप्यस्य सर्वस्य जन्मादिसूत्रनिर्वाहार्थत्वेन तच्छेषत्वात् "सदेव" इत्यादिवाक्ये कारणत्वस्य प्रथमप्रतीतत्वाच्च तदेवाक्षिप्तम्। यद्यपि चात्रत्यस्य स्रष्टुरन्यत्वे "सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेय" इति, "स इदं सर्वमसृजत" इत्युक्त आनन्दमयरूपोऽपि स्रष्टाऽन्यः स्यात्, ब्रह्म तु तदवयव इत्यजिज्ञास्यं स्यादिति जिज्ञासासूत्रमेवाक्षेप्तुं शक्यं, तथाऽपि तदाक्षेपस्यानन्दमयाक्षेपसापेक्षत्वात्, निरपेक्षो जन्मादिसूत्राक्षेप एव कृतः। यत्तु

—"ब्रह्मलक्षणानां श्रवणात्" इति टीकायां "एकमेवाद्वितीयं" इत्यद्वितीयादिपदोक्तानां सर्वोत्तमत्वादीनां ब्रह्मधर्मत्वमाक्षिप्तं, तदनु व्याख्यानादिस्थस्थानपदानुसारेण। भाष्यस्थं स्रष्टृपदं गुणान्तरस्याप्युपलक्षकम्। ततश्च सर्वोत्तमत्वादिगुणान्तराक्षेपोऽपि सम्भवतीत्यभिप्रायेण, न तु स्रष्टृत्वाक्षेपो न सम्भवतीत्यभिप्रायेण। अत एव टीकायां "यद्यत्र विकारिकारणत्वमेवोच्येत" इत्यवधारणप्रयोगः, "तत्तेजोऽसृजत" इति स्रष्टृत्ववाचिवाक्योदाहरणं च॥

सिद्धान्तस्तु—न तावदाद्यः पूर्वः पक्षो युक्तः, यतः,

ईक्षतिर्बहुभावश्च मुख्यौ ब्रह्मपरिग्रहे।
प्रधानपक्षे तु तयोरमुख्यत्वं प्रसज्यते॥

आद्यपूर्वपक्षे ईक्षणं तावद्गौणमिति परेणैवोक्तम्। बहुभावोऽपि गौण एव, "तत्तेजोऽसृजत" इति यत्तेजःप्रभृतिसृज्यमुक्तं, तदात्मना हि त्वया बहुभावो वाच्यः। तेजःप्रभृति च चेतनं, "तत्तेज ऐक्षत" "तदपोऽसृजत" "ता आप ऐक्षन्त" "ता अन्नमसृजन्त" "तिस्रो-देवता" इति ईक्षितृत्वस्रष्टृत्वदेवतात्वानां श्रवणात् तेजोबन्नानां देवतात्वेऽपि त्रिवृत्करणाविरोधः छान्दोग्यभाष्यादवगन्तव्यः। न च जडस्य प्रधानस्य चेतनात्मना बहुभावो मुख्यः। एतेन प्रायपाठोऽपि निरस्तः। ब्रह्मपक्षे तु न केवलमीक्षणं मुख्यं, किन्तु बहुभावोऽपि, "गुहां प्रविष्टौ" इत्यत्रैकस्मिन्नपि बहुत्वस्य, "द्युभ्वादि" इत्यत्र चाजेऽपि जनेरुक्तत्वात्। न चैवमधिकरणं व्यर्थमिति शङ्क्यं, "बहु स्याम्" इति तेजआद्यात्मना बहुभाव एव सङ्कल्पितो न स्वरूपबहु-भावः, "तत्तेजोऽसृजत" इति वाक्यशेषात्। न हि स्वरूपबहुभावं सङ्कल्प्य तेजःप्रभृतिसर्जनं युक्तं, तेजआदिभावश्च न ब्रह्मणि युक्त इति शङ्कायां, तत्समाधानार्थत्वादस्य। समाधानं तु—

बहु स्यामिति सङ्कल्प्य तेजःप्रभृतिसर्जनम्।
गुरुः स्यामिति सङ्कल्प्य शिष्यसम्पादनादिवत्॥

तत्तन्नियामकस्वरूपबहुभावं सङ्कल्प्यानन्तरं नियम्यसृष्टिर्युक्तैव, गुरुत्वराजत्वादेः शिष्यभृत्यादिसापेक्षत्ववन्नियामकताया नियम्यसापेक्ष-त्वात्। अत एव श्रुत्यन्तरे "सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेय" इति प्रक्रम्य "स इदं सर्वमसृजत यदिदं किञ्च तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्"

इति, अत्रापि श्रुतौ "अनेन जीवेनात्मनाऽनुप्रविश्य" इति भगवतः स्वसृष्टवस्तुनियमनाय तदनुप्रवेश उक्तः। तदेतदभिप्रेत्योक्तं न्यायविवरणे—"अचेतनस्येक्षणादृष्टिः। बहुभावश्रुतिस्तु अन्यभावं विना तत्तन्नियामकतया स्वरूपबहुत्वार्थत्वेनैव युज्यते" इति। तस्मादीक्षणबहुभावौ द्वावपि मुख्यौ। एकस्य गौणत्वेऽपीक्षितृत्वस्रष्टृत्वमध्यगतत्वेन ताभ्यां सन्दष्टो बहुभाव एव गौणः। न च सङ्कल्पस्य सृष्ट्यर्थत्वात् "गुणे त्वन्याय्यकल्पना" इति न्यायेनेक्षणं गौणमिति वाच्यं, "बहु स्यां प्रजायेय" इत्यस्यापि सङ्कल्पान्तर्भूतत्वात् "असृजत" इति प्रधानभूतस्रष्टृत्वानुरोधेन बहुभावादेरेव गौणत्वापत्तेः। गौणसङ्कल्पेन सृष्टेः क्वाप्यदर्शनेन सङ्कल्पस्य गौणत्वे सृष्ट्यर्थत्वस्यैवायोगाच्च। द्वितीयतृतीयौ तु पूर्वपक्षौ प्रकृत्यधिकरणे अनुव्याख्यानाद्युक्तेन विवर्तविशिष्टमतनिरासकन्यायेन निरस्तौ। चतुर्थोऽप्ययुक्तः, यतः,

विचित्रशक्तियोगित्वविरुद्धगुणभागिते।
श्रूयेते ब्रह्मणो यद्वन्न तथा प्रकृतेः क्वचित्॥

न हि मानं विना दृष्टान्तमात्रेण मेयसिद्धिः। पञ्चमोऽप्ययुक्तः, उक्तप्रकारेणाक्लिष्टे ब्रह्मपक्षे सम्भवति, एकस्य चेतनरूपांशस्येक्षितृत्वादि अन्यस्य त्वचेतनरूपांशस्योपादानत्वादि, अंशिनस्तु सतो न किमपीत्यस्यातिक्लिष्टस्य कल्पनस्यायोगात्। सूत्रे कर्मपदं तु, सिद्धान्तेऽपि 'ऐक्षत' इतीक्षणकर्तृत्वव्यपदेशो न युक्तः स्वरूपातिरिक्तेक्षणक्रियाभावादिति शङ्कायां, विशेषबलात् क्रियाकर्तृभाव इति दर्शयितुम्। एतदेवाभिप्रेत्य टीकायां "ईक्षत्याख्यव्यापार" इत्युक्तम्। यद्वा—सौत्रः कर्मशब्दः "न कर्तृत्वं न कर्माणि" इत्यादाविव सृष्ट्यादिक्रियापरः। तथा च प्रधानपक्षे न केवलमीक्षितृत्वस्यायोगः, किन्तु स्रष्टृत्वादेरपीति दर्शयितुम्। यद्यप्यत्र सूत्रान्तर इव समन्वयसूत्रस्थो ब्रह्मपरः तच्छब्दोऽनुषङ्गार्हः, तथाऽपि "एको नारायण आसीत्" "स मुनिर्भूत्वा समचिन्तयत्" इत्यादिश्रुतिषु यः कारणत्वेन निर्णीतः, स एवात्राप्युच्यत इति समाख्यानमपि प्रमाणीकर्तुं "सः" इत्युक्तम्। अत्र सूत्रे समन्वेतव्यविशेषानुक्तिस्तु हेत्वनुसारेण समन्वेतव्यविशेष ऊह्य इति शिष्यशिक्षार्थं वा, "सदेव सोम्येदमग्रे" "सोऽकामयत, बहु स्याम्"

इत्यादिभिन्नसृष्टिप्रकरणस्थनानाशब्दा इह तुल्यवत् समन्वेतव्याः, न तु शब्दविशेष इति प्रदर्शनार्थं वा, अल्पाक्षरे सूत्रे निर्देशानर्हानेकप्रकरणात्मक "सदेव" इत्यादिस्थानस्य समन्वेतव्यत्वप्रदर्शनार्थं वेति द्रष्टव्यम्। अथवा—"आनन्दमयोऽभ्यासात्" इत्यादौ हेतुविशेषानुक्तेः समन्वेतव्यविशेषोक्तिः, अत्र त्वीक्षणरूपहेतुविशेषोक्त्या तद्युक्तशब्दस्य समन्वेतव्यत्वसिद्धेस्तदनुक्तिः। यद्वा—"स ईक्षांचक्रे" "सोऽकामयत" इत्यादौ "सः" इत्यस्य समन्वेतव्यत्वात् "सः" इत्यनेन ब्रह्मपरेणापि तन्त्रेणाऽवृत्त्या वा एकदेशकीर्तनमुखेन समन्वेतव्यस्याप्युक्तिरिति ॥

अन्ये तु "यः पुनरेतं त्रिमात्रेणोमित्यनेनैवाक्षरेण परं पुरुषमभिध्यायीत" इत्यस्मिन्वाक्येऽभिध्यातव्यत्वेनोक्तं वस्तु हिरण्यगर्भाख्यमपरं ब्रह्मैव, "ससामभिरुन्नीयते ब्रह्मलोकम्" इति तद्विदो देशपरिच्छिन्नफलोक्तेः। नहि परब्रह्मविदः फलं देशपरिच्छिन्नमिति प्राप्ते, इदं वस्तु परब्रह्मैव "परात्परं पुरिशयं पुरुषमीक्षते" इत्युत्तरवाक्ये अस्यैवेक्षणकर्मत्वोक्तेः। ईक्षणं हि परमार्थसत्कर्मकम्। न च ब्रह्मणोऽन्यत्परमार्थसदस्ति। न चेक्षणीयस्य परब्रह्मत्वेऽभिध्यातव्यमपरं ब्रह्मेति युक्तं, ईक्षणध्यानयोरेकविषयत्वात्। तदुक्तं भामत्यां—

ईक्षणध्यानयोरेकः कार्यकारणभूतयोः।
अर्थ औत्सर्गिकं तत्त्वविषयत्वं तथेक्षतेः ॥

इति। निरुपाधिकब्रह्मज्ञानस्यैव चापरिच्छिन्नफलकत्वात्, इह च त्रिमात्रोङ्कारहरूपोपाधिमत्त्वात् फलस्य परिच्छिन्नता युक्तेति सिद्धान्त इत्याहुः। तन्न, सूत्रे कर्मशब्दस्य भावप्रधानतया आश्रयणीयत्वात्। निरवकाशे प्रथमे च परात्परत्वे ब्रह्मलिङ्गे सति तत्त्यागेन सूत्रे चरमसावकाशेक्षतिकर्मत्वोक्त्ययोगाच्च। त्वन्मते ईक्षणकर्मणो मिथ्यात्वनियमेनेक्षणकर्मत्वस्य परमार्थसद्ब्रह्मत्वे हेतुत्वायोगाच्च। किञ्च ध्यानस्य परमार्थसद्विषयकेक्षणैकविषयत्वाय निरुपाधिकब्रह्मविषयतायाः, परिच्छिन्नफलत्वाय चोङ्कारोपाधिकविषयतायाश्च त्वयैवोक्तत्वात् व्याघातः। अपि च ओङ्कारोपाधिकध्यानफलस्य परिच्छिन्नत्वोक्तिरयुक्ता, "ओङ्कारेणैवायतनेनान्वेति विद्वान् यत्तच्छान्तमजरममृतमभयं परं च" इति वाक्यशेषे तस्यापरिच्छिन्नत्वोक्तेः। किञ्च—

ईक्षणस्यानुसारेण ध्यानं सद्विषयं यदि।
तर्हि ध्यानानुसारेणास्त्वीक्षणं कल्पितार्थकम्॥

त्वन्मते "योषितमग्निं ध्यायीत" इत्यादौ ध्यानस्यारोपितविषयतायाः क्लृप्तत्वात्। "य एषोऽन्तरादित्ये हिरण्मयः पुरुषो दृश्यते" "यदापश्यः पश्यते रुग्मवर्णम्" इत्यादावीक्षणस्याप्यतत्त्वविषयत्वाच्च। व्यावहारिकविषयता तु हिरण्यगर्भविषयत्वेऽपि युक्ता। अत्रापि परमते "ईक्षतिकर्म" इति सूत्रेण जीवेशयोः कर्तृकर्मभावेन भेदोक्तेः, ब्रह्मणो दृश्यत्वोक्तेश्च परमतप्रतिकूलता व्यक्तैव।

केचित्तु—"पुरुषमीक्षते" इत्युक्तमीक्षतिकर्म सः परमात्मैव, व्यपदेशादिति सूत्रार्थः। यद्यपीक्षतिवाक्ये परात्परत्वादीनां "यथा पादोदरस्त्वचा विनिर्मुच्यते एवं हैव स पाप्मना विनिर्मुक्तः" इति पूर्ववाक्ये तद्विदः पापालेपादीनां, उत्तरवाक्ये च अमृतत्वाभयत्वादीनां ब्रह्मधर्माणां स्फुटत्वेन पूर्वपक्षानुदयः। तथाऽपि "सोऽन्तरिक्षं यजुर्भिः" इति प्राकृतान्तरिक्षलोकसन्निधानात्, "स सामभिरुन्नीयते ब्रह्मलोकम्" इत्युक्तस्य ब्रह्मलोकस्य चतुर्मुखलोकत्वशङ्कया तदुदय इत्याहुः। तन्न, "तद्धर्मोपदेशात्" "भेदव्यपदेशात्" इत्यादाविव सिद्धान्तसाधकार्थविशेषघटितस्यैव व्यपदेशस्य हेतूकर्तव्यत्वात्। त्वद्रीत्या एतच्छास्त्रस्य पूर्वभागे पूर्वतन्त्र एव "आनन्तर्यमचोदना" इत्यत्र लिङ्गादिभ्यः सन्निधानदौर्बल्यस्योक्ततया पुनरिह तत्प्राबल्यशङ्कानुदयाच्च।

टीकाक्षरार्थस्तु—"सोमो वै राजा गन्धर्वेष्वासीत्" इत्यादिवदिति। यथा "सोमो वै राजा गन्धर्वेष्वासीत्तं देवाश्च ऋषयश्चाभ्यध्यायन्" इत्यादौ सोमलताभिमानिचेतनविवक्षया "गन्धर्वेष्वासीत्" इति व्यपदेशः, तथाऽत्रापि प्रधानाभिमानिचेतनविवक्षयेक्षितृत्वव्यपदेश इति॥ ॥ इति सदधिकरणम्॥ ४॥

अथ दहराधिकरणम्

॥ ॐ दहर उत्तरेभ्यः ॐ॥

अत्र पादसङ्गतिः—"यो वेद निहितं गुहायां" "तस्यान्ते सुषिरं

सूक्ष्मं" "हृदि ह्येष आत्मा" इत्यादिश्रुतिभिर्ब्रह्माकाशजीवसाधारणस्य हृत्पद्मस्थत्वलिङ्गस्य" इति टीकायामेवोक्ता। अनन्तरसङ्गतिस्तु, पूर्वाधिकरणविषयवाक्ये "येनाश्रुतं श्रुतं भवत्यमतं मतं" इत्यादिनोक्तस्यान्वेष्टव्यत्वस्य वा, "सदायतनाः सत्प्रतिष्ठाः" इत्यादिनोक्तस्य सर्वाधारत्वस्य वा, "सदेव सोम्येदं" इत्यादिनोक्तस्य सृष्टिहेतुत्वस्य वाऽऽक्षेपेण पूर्वपक्षोत्थानात्। अन्वेष्टव्यत्वसर्वाधारत्वयोराक्षेपः पूर्वपक्षे दर्शयिष्यते। सृष्टिहेतुत्वाक्षेपस्तु वक्ष्यमाणेन स्थितिहेतुत्वरूपाधारत्वाक्षेपेण सेत्स्यति, स्थितिहेतोरेव सृष्टिहेतुत्वात्।

अत्र "अथ यदिदमस्मिन् ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेश्म दहरोऽस्मिन्नन्तर आकाशस्तस्मिन् यदन्तस्तदन्वेष्टव्यं तद्वाव विजिज्ञासितव्यमिति। तं चेद् ब्रूयुर्यदिदमस्मिन् ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेश्म दहरोऽस्मिन्नन्तर आकाशः किं तदत्र विद्यते यदन्वेष्टव्यं यद्वाव विजिज्ञासितव्यमिति। स ब्रूयाद्यावान्वा अयमाकाशस्तावानेषोऽन्तर्हृदय आकाशः।

उभे अस्मिन्द्यावापृथिवी अन्तरेव समाहिते।
उभावग्निश्च वायुश्च सूर्याचन्द्रमसावुभौ॥"

इत्यादिच्छान्दोग्यवाक्यस्थं हृत्पद्मस्थत्वं किमाकाशादेः किं वा ब्रह्मण इति चिन्ता। तदर्थं हृत्पद्मस्थे श्रुतमपहतपाप्मत्वादिकं किममुख्यं उत मुख्यमिति। तदर्थं तस्य मुख्यत्वे "यावान्वा अयमाकाशः" इत्यादि प्रतिवचनं विरुध्यते न वेति। तदर्थं प्रतिवचनं किं "दहरोऽस्मिन् अन्तर आकाशः" इति पूर्वं हृत्पद्मस्थतयोक्तं भूताकाशमनूद्य तत्स्थस्य द्यावापृथिव्यादेरन्वेष्टव्यत्वप्रतिपादकं किं वा "तस्मिन्यदन्तस्तदन्वेष्टव्यं इति पूर्वोक्तान्वेष्टव्यस्य ब्रह्मत्वं विधाय तस्यान्वेष्टव्यत्वाय द्यावापृथिव्याद्याश्रयत्वप्रतिपादकमिति। तथा ब्रह्मणो द्यावापृथिव्याश्रयत्वे सुषिरश्रुतिर्विरुध्यते न वेति। यद्याद्यस्तदा प्रतिवचनविरोधेन सुषिरश्रुतिविरोधेन चापहतपाप्मत्वादेर्भूताकाश एवामुख्यस्य सम्भवात्तस्यैवान्वेष्टव्यद्यावापृथिव्याद्याश्रयत्वविशिष्टं हृत्पद्मस्थत्वम्। यदि तु द्वितीयः, तदा विरोधद्वयाभावान्मुख्येनापहतपाप्मत्वादिना अन्वेष्टव्यत्वद्यावापृथिव्याद्याश्रयत्वविशिष्टं हृत्पद्मस्थत्वं ब्रह्मण एव। अत्र यद्यपि "दहरोऽस्मिन्नन्तर आकाशः" इति वाक्योक्ते हृत्पद्मस्थदहराकाशत्वे न चिन्ता, तस्य सिद्धान्तेऽप्यब्रह्मनिष्ठत्वात्।

नापि, "तस्मिन्यदन्तस्तदन्वेष्टव्यं" इति वाक्योक्ते हृत्पद्मस्थदहरा काशस्थत्वे, तत्र भाष्योक्ताकाशशब्दाख्यपूर्वपक्षबीजाभावात्। पूर्वपक्षे दहराकाशस्थस्य सर्वाधारत्वाभावेन भाष्यटीकोक्ताम्बरान्तधृत्याक्षेपायोगाच्च। नापि हृत्पद्मस्थो दहर आकाश इति पूर्वपक्षे हृत्पद्मस्थदहरस्थं ब्रह्मेति सिद्धान्तो युक्तः। नापि सर्वाधारत्वे चिन्ता, "चन्द्रादित्याद्याधारत्वं विष्णोरुक्तम्। तच्चाकाशस्य प्रतीयते" इतिभाष्यानुसारात्, "स चन्द्रादित्याद्याधारः किं दहराकाशः आहोस्वित् तत्स्थः कश्चित्" इत्यादितत्त्वप्रदीपानुसाराच्चेति वाच्यं, "लिङ्गं हृत्पद्मस्थत्वं" इति न्यायविवरणे, 'सोऽक्षरः सन् हृदब्जगः" इति सङ्क्षेपे च हृत्पद्मस्थत्वस्यैव विषयत्वोक्तेः। अत्रापि "दहरे विष्णुरेव" इति सिद्धान्तभाष्ये, सूत्रेपि सप्तम्यन्तेन दहरपदेन दहराकाशस्थत्वस्यैव समन्वेतव्यत्वप्रतीतेश्च। "प्रसिद्धेश्च" इत्यादिसूत्रे विष्णोर्दहराकाशस्थत्वस्यैवोपपादनाच्च। "चन्द्राद्याधारत्वं" इति भाष्यं तु अक्षराधिकरणाक्षेपेणात्र पूर्वपक्ष इति प्रदर्शयितुमिति टीकायामेव व्याख्यातम्। तत्त्वप्रदीपोऽपि तथैव व्याख्येयः। तथाऽपि "यावान्वा अयमाकाशस्तावानेषोऽन्तर्हृदये" इति वाक्योक्ते हृत्पद्मस्थत्वे चिन्ता। एवञ्च न कोऽपि दोषः, तस्य सिद्धान्ते ब्रह्ममात्रनिष्ठत्वात्। तत्र पूर्वपक्षबीजादेः सत्त्वाच्च। यद्वा— "अन्वेष्टव्यः" इति वाक्योक्ते हृत्पद्मस्थत्वे चिन्ता, पूर्वपक्षे तच्छब्दस्य व्यवहितपुण्डरीकपरत्वेन पुण्डरीकस्थाकाशस्यैव अन्वेष्टव्यत्वेन पूर्वपक्षबीजसम्भवात्। तस्यैव सर्वाधारत्वेनाम्बरान्तधृत्याक्षेपसम्भवाच्च। यद्वा—एतत्प्रकरणस्थे हृत्पद्मस्थत्वसामान्ये चिन्ता। तच्चाकाशस्येति न पूर्वः पक्षः। नापि तदाकाशस्य नेति सिद्धान्तः, येन बाधः। किन्तु द्यावापृथिव्याद्याश्रयतया यत्साक्षात् हृत्पद्मस्थत्वं, तदाकाशस्यैव, भाष्योक्तसुषिरश्रुतेः। यत्तु व्यवहितमन्वेष्टव्यतया हृत्पद्मस्थत्वं, तत् द्यावापृथिव्यादेरेव, न्यायविवरणोक्तानन्वयात्। तथा च ब्रह्मणि विशेषाभावात् सामान्यमपि नेति प्राप्ते, सत्यं, साक्षात् हृत्पद्मस्थत्वमाकाशस्यैव, व्यवहितं तु ब्रह्मणः। तस्यैव द्यावापृथिव्याद्याश्रयत्वमन्वेष्टव्यत्वं च। तथा च विशेषसद्भावात् सामान्यमप्यस्तीति सिद्धान्तयिष्यमाणत्वात् न कोऽपि दोषः॥

पूर्वपक्षस्तु—हृत्पद्मस्थत्वमाकाशस्यैव, न तु ब्रह्मणः। तद्धि

ब्रह्मणो हृत्पद्मस्थदहराकाशतया वा, दहराकाशाश्रितान्वेष्टव्यतया वा। तत्राद्यः "आकाशस्य प्रतीयते" इत्यादिभाष्येण, तद्विवरणरूपया "दहरोऽस्मिन्नन्तर आकाशः" इत्यादिटीकया च दूषितः। तत्रायं भावः—पूर्वस्मिन् "दहरोऽस्मिन्नन्तर आकाशः" इति हृत्पद्मस्थवाक्ये परस्मिंश्च "तावनेषोऽन्तर्हृदय आकाशः। उभे अस्मिन् द्यावापृथिवी" इत्यादौ सर्वाधारवाक्ये च गगने प्रसिद्धाकाशशब्दश्रवणात् न ब्रह्म दहराकाशः। न च "तल्लिङ्गात्" इत्युक्तन्यायेन स ब्रह्मपरः, पद्मकोशप्रतीकाशं हृदयं" इति प्रकृतहृत्पद्मपरामर्शेन

तस्यान्ते सुषिरं सूक्ष्मं तस्मिन् सर्वं प्रतिष्ठितम्।

इति श्रुत्यन्तरे सुषिरस्य हृत्पद्मस्थत्वसर्वाधारत्वयोरुक्तेः। न च तत्र सुषिरशब्दो ब्रह्मपरः,

तस्य मध्ये वह्निशिखा अणीयोर्ध्वा व्यवस्थिता।
तस्याश्शिखाया मध्ये परमात्मा व्यवस्थितः॥

इति परमात्मनः सुषिरस्थशिखामध्यस्थत्वोक्तेः। किञ्च दहराकाशस्य ब्रह्मत्वे "तस्मिन्यदन्तस्तदन्वेष्टव्यम्" इति दहरस्थस्यान्वेष्टव्यत्वोक्तिरयुक्ता स्यात्। द्वितीयस्तु, "दहरोऽस्मिन्नन्तर आकाशस्तस्मिन्यदन्तस्तदन्वेष्टव्यम्" इत्यनेन "यावान्वा अयमाकाशः तावानेषोऽन्तर्हृदय आकाशः" इत्यस्यान्वयाभाव इति न्यायविवरणे, तद्विवरणरूपायां "वाक्यान्वयानुपपत्तेः" इत्यादिटीकायां च परिहृतः। तत्रायं भावः—"यावान्वा अयमाकाशः" इति वाक्यस्थ आकाशः किं प्रसिद्धाकाशः किं वा ब्रह्म। नाद्यः, "तस्मिन्यदन्तः" इत्यत्र अन्वेष्टव्यतयोक्तस्य हृत्पद्मस्थदहराकाशस्थस्य ब्रह्मत्वे "किं तदत्र विद्यते" इति प्रश्नस्य "ब्रह्म विद्यते" इति परिहारं विना "यावान्वा" इत्यादिना प्रसिद्धाकाशस्यान्वेष्टव्यत्वोक्तेरनन्वयात्। न चान्वेष्टव्यं प्रत्याधारतया तदुक्तिः, आधारतायाः "तस्मिन् यदन्तः" इति प्रागेवोक्तत्वेन, "किं तदत्र विद्यते" इत्याधेयस्यैव पृष्टत्वेन चाऽऽकाङ्क्षाभावेन, द्यावापृथिव्यादेरन्वेष्टव्यत्वप्रसङ्गेन चाधारत्वोक्तेरनन्वयात्। आकाशपक्षे त्वस्त्यन्वयः, आकाशस्य दहरवाक्ये हृत्पद्मस्थतामुक्त्वा अन्वेष्टव्यवाक्ये दहराकाशान्तस्स्थस्यान्वेष्टव्यत्वे उक्ते "किं तदत्र विद्यते" इत्यत्रान्वेष्टव्ये आधेये पृष्टे "यावान्वा" इत्यादिना पूर्वोक्त-

माधारमाकाशमनूद्य, तच्च द्यावापृथिव्याद्याश्रयत्वयोग्यत्वाय बाह्याकाशतुल्यतया विशेष्य, "उभे अस्मिन्" इत्यादिना द्यावापृथिव्यादेरन्वेष्टव्यत्वोक्तेः श्लिष्टत्वात्। एवं च पूर्वपक्षे जिज्ञासासूत्रस्याप्याक्षेपः। अत एव "मुख्यतः पृथिव्यादीनामनुपास्यत्वात्" इति सिद्धान्तटीकायां पृथिव्यादेर्जिज्ञास्यत्वप्रतिषेधः। ननु तर्हि ब्रह्मेति द्वितीयोऽस्तु। न चैवमाधेयप्रश्नस्य "यावान्" इत्यनेनैवोत्तरितत्वेन "उभे अस्मिन्" इत्यादिकं व्यर्थमिति वाच्यं, ब्रह्मणो जिज्ञास्यत्वाय सर्वाधारत्वोक्तेरिति चेन्न, "तस्मिन् सर्वं प्रतिष्ठितम्" इति समाख्याश्रुतौ साक्षात्सुषिरस्यैव सर्वाधारत्वोक्तेः। "दहरोऽस्मिन्नन्तर आकाशस्तस्मिन्" इति पूर्वोक्तप्रसिद्धाकाशस्यैवेहापि "यावान्वा अयमाकाशः" इत्याकाशश्रुत्या "उभे अस्मिन्" इति सप्तम्या च प्रत्यभिज्ञानाच्च। न ह्यस्मिन्निति सप्तमीनिर्दिष्ट आकाशः पृष्टमाधेयं प्रत्याधारो न, प्रथमानिर्दिष्टं च द्यावापृथिव्यादिकं पृष्टमाधेयं न, किन्त्वन्यदेवेत्यन्वितं भवतीति। टीकायामस्मिन् पक्षे न्यायविवरणोक्तानन्वयमनुक्त्वा भाष्योक्तसुषिरश्रुतिविरोधोक्तिस्तु अनन्वयो न लगतीति नाभिप्रेत्य, किन्तु सुषिरश्रुतिविरोधोऽपि लगतीत्यभिप्रेत्य। तस्मादाकाशमेव हृत्पद्मस्थम्। अपहतपाप्मत्वादिकं त्वाकाशेऽपि युक्तम्, तस्याचेतनत्वेन पाप्माद्यत्यन्ताभवस्य सत्त्वात्, तत्प्रध्वंसस्य च ब्रह्मण्यप्यसत्त्वात्। सत्यकामत्वादिकं तु प्रतिहतकामादिराहित्यात्। यद्वा—अभिमान्यभिप्रायेण आकाशेऽपहतपाप्मत्वादिकं सत्यकामत्वादिकं चास्तु। तस्मात् हृत्पद्मस्थमाकाशमेव। जीवो वाऽस्तु, "एष सम्प्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय परंज्योतिरूपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते। एष आत्मा" इत्युत्तरत्रैतच्छब्देन प्रकृतं जीवमनूद्य तस्यात्मशब्देन "य आत्मा अपहतपाप्मा विजरो विमृत्युः" इत्यादिनोक्तहृत्पद्मस्थात्मत्वविधानात्। तत्रचैतच्छब्दस्य परंज्योतिः परत्वे नपुंसकलिङ्गता स्यात्। अपहतपाप्मत्वादिकं तु मुक्तौ जीवेऽपि सम्भवात्, "अस्य सूत्रस्य शाटकं वय" "यूपं तक्षति" इत्यादिवद्भाविभावाभिप्रायम्। अत एवास्मिन्नेव प्रकरणे उत्तरत्र "स यदि पितृलोककामो भवति सङ्कल्पादेवास्य पितरः समुत्तिष्ठन्ते" "अत्र ह्येते सत्याः कामाः" इत्यादिना मुक्तानां सत्यकामत्वाद्युक्तिः। "यावान्वा अयमा-

काशः" इत्यादिवाक्यानन्वयस्तु ब्रह्मपक्षेऽपि सम इति ॥

सिद्धान्तस्तु — हृत्पद्मस्थत्वं विष्णोरेव, अपहतपाप्मत्वादिलिङ्गात्। तच्च न हृत्पद्मस्थदहराकाशतया, येनोक्तदोषः। किन्तु हृत्पद्मस्थदहराकाशगततया। न च गगनेऽपहतपाप्मत्वाद्युक्तिर्युक्ता, तत्र पाप्माद्यप्रसक्तेः। न चेश्वरेऽपि तदप्रसक्तिः,

सजातीये दर्शनं हि प्रतिषेधे प्रयोजकम्।
चेतने चैव पाप्मादिमत्ता दृष्टा जडे तु न ॥

जीवस्य तु न संसारदशायामपहतपाप्मत्वादिकं, मुक्तिदशायां तु देहाभावान्न हृत्पद्मस्थत्वम्। किञ्चापहतपाप्मत्वादिकं भाष्योक्तश्रुत्यादिभिः ईशस्य निरपेक्षं, जीवस्य त्वीशदत्तत्वात् सापेक्षम्। न च निरपेक्षसम्भवे सापेक्षं ग्राह्यम्। एतेन सत्यकामत्वादेरपि ब्रह्मलिङ्गता सिद्धा। एतेनैवाकाशेऽप्यभिमान्यभिप्रायमपहतपाप्मत्वादीत्यपि निरस्तम्। अन्वयानुपपत्तिश्च, योऽन्वेष्टव्यो भगवांस्तस्यान्तर्हृदये यावान्वा अयमाकाशः तावानाकाशः, तस्मिन् द्यावापृथिवी अन्तरेव समाहिते, स च भगवानपहतपाप्मेत्यन्वय इति न्यायविवरणे परिहृता। तद्विवृतं "तथा हि" इत्यादिटीकायाम्। तत्रायं भावः—शरीरहृत्पुण्डरीकयोः ब्रह्म प्रति पुरत्ववेश्मत्वोक्त्यैवान्वेष्टव्यस्य ब्रह्मत्वे सिद्धे, "तस्मिन्यदन्तः" इत्यत्र हृत्पद्मस्थाकाशगतं ब्रह्मान्वेष्टव्यमित्युक्ते, "किं तत्" इत्यत्र तद्ब्रह्म किंप्रकारकमिति पृष्टे, "यावान्" इति परिहारवाक्ये यद्ब्रह्मान्वेष्टव्यतयोक्तं तस्यान्तर्हृदये यावानेष आकाशः तावान् सर्वोऽपि विद्यते, द्यावापृथिव्यादिकं चास्मिन् समाहितमिति ब्रह्मण आकाशादिसर्वाश्रयत्वापहतपाप्मत्वादिप्रकार उक्तः। एवञ्च प्रश्नवाक्ये ब्रह्मणः "किं तत्" इति प्रथमया, आकाशस्य तु "अत्र" इति सप्तम्या निर्देशेऽपि, परिहारवाक्ये ब्रह्मणः "अस्मिन्" इति सप्तम्या, आकाशादेस्तु प्रथमया निर्देशो नायुक्तः, प्रकारे पृष्टे आकाशादिसर्वाश्रयत्वादिप्रकारोक्तेः।

न प्रश्नोत्तरभावे हि हेतुस्तुल्यविभक्तिता।
समानविषयत्वं तु हेतुस्तच्चात्र विद्यते ॥

इति। छान्दोग्यभाष्ये तु—अस्मिन् भूताकाशे ब्रह्माख्य आकाशो वर्तते। स च यावान् बहिः परमात्मा व्याप्तोऽस्ति, तावानेव विद्यते इति पक्षान्तरमुक्तम्। तद्विवृतं "अथवा" इत्यादिटीकायाम्। तत्रायं

भावः—ब्रह्म प्रति शरीरादेः पुरत्वाद्युक्तावपि, दहराकाशस्थस्य न स्पष्टं ब्रह्मत्वं सिद्धं, अन्यपुरेऽप्यन्यस्य वेश्मसम्भवात् । अन्यवेश्मन्यप्यन्यावस्थानसम्भवाच्च । तथा च दहराकाशस्थं अन्वेष्टव्यमिति सामान्योक्तौ "किं तत्" इत्यत्राऽधेयस्वरूपप्रश्नः । तस्य च सन्निहितं "यावान्वै" इत्याद्युत्तरम् । तत्र सप्तम्यन्तेन हृदयनिमित्तकेन हृदयशब्देनान्तरस्थत्वलिङ्गेन च "दहरोस्मिन्नन्तर आकाशस्तस्मिन्" इति अन्तरस्थत्वयुक्तपूर्ववाक्ये, "किं तदत्र" इति प्रश्नवाक्ये च सप्तम्याऽधारत्वेनोक्तस्याऽकाशस्य प्रत्यभिज्ञायमानतया हृदयशब्देन भूताकाशमनूद्याऽकाशशब्देन प्रथमान्तेन "तल्लिङ्गात्" इति न्यायेन ब्रह्मणि मुख्येन प्रश्नवाक्ये "किं तत्" इति प्रथमानिर्दिष्टाधेयस्य ब्रह्मत्वं विधाय, "यावान्वा अयमाकाशस्तावान्" इत्यनेन च तस्य व्याप्तत्वोक्तेः । अस्मिन् पक्षे प्रश्नोत्तरयोः तुल्यविभक्तिताऽप्यस्ति । व्यवहितं "उभे अस्मिन्" इत्यादिकं तु जिज्ञास्यत्वोपपादकम् । न तु तत्र सप्तम्या "किं तदत्र विद्यते" इति प्रश्नवाक्यस्याधारोक्तिः, न वा "उभे" इत्यादिना प्रथमान्तेन प्रश्नवाक्यस्याधारप्रतियोगिकाधेयोक्तिः । यथा हि—लोके "को वाऽन्तर्वर्तते योऽसौ संसेव्यः" इति चोदिते, "राजाऽन्तर्वर्तते तस्मिन् राष्ट्रं सर्वं समाहितं" इत्युक्ते आधेयप्रश्नस्य सन्निहितं राजेत्यादिकमेवोत्तरम्, व्यवहितं तु राष्ट्रमित्यादिकं संसेव्यत्वोपपादकं तद्वत् । उक्तं चास्यामेव श्रुतावुपरि "तस्यैतदेव निरुक्तं हृदयमिति । तस्माद्धृदयम्" इति हृदयशब्दस्य हृदयननिमित्तकत्वम् । अस्मिंश्च पक्षे "दहरोऽस्मिन्नन्तर आकाशः" इति वाक्यस्थ आकाशो भूताकाशः, दहरत्वादन्वेष्टव्यं प्रत्याधारत्वाच्च । "यावान्" इति वाक्यस्थस्तु ब्रह्माकाशः, पूर्णत्वात्, अन्वेष्टव्यत्वात्, द्यावापृथिव्याद्याधारत्वाच्चेति । पक्षद्वयेऽपि "अथ यदिदं" इति वाक्ये ब्रह्मपुरशब्दः शरीरेऽपि वर्तते, "ब्रह्मपुरे सर्वं समाहितं एतत्सत्यं ब्रह्मपुरं" इत्यादौ तु पूर्णत्वात् पुरमिति व्युत्पत्त्या ब्रह्मण्येवेति द्रष्टव्यम् । अत्र न्यायविवरणे "आकाशपक्ष एवान्वयाभावः" इत्युक्तम् । तद्विवृतं "न चाकाशपक्षेऽन्वयोऽस्ति" इत्यादिटीकायाम् । अत्रायं भावः—हृत्पद्मस्थाकाशस्थं किमिति पृष्टे, आकाशं हृत्पद्मस्थमिति परिहारोऽनन्वितः, वैयधिकरण्यात् । "दहरोऽस्मिन्नन्तर आकाशः" इत्यत्रैवाकाशं हृत्पद्मस्थ-

मित्युक्तत्वेनाऽकाङ्क्षाभावाच्चानन्वयः। अथ "यावान्" इत्यादिवाक्ये द्वितीयस्याकाशशब्दस्य सप्तम्यन्ततामाश्रित्य, दहराकाशस्थो व्याप्ताकाशोऽन्वेष्टव्य इत्युच्येत, तदेश्वरवदचिन्त्यशक्त्यभावेन व्याप्ताकाशस्य दहराकाशस्थत्वाभावात् "तमेवैकं जानथ" इत्यादिश्रुतौ ब्रह्मण एवान्वेष्टव्यत्वसर्वाधारत्वयोरुक्तत्वेन आकाशे तयोरयोगाच्चानन्वय एव। यदि च पूर्वोक्तहृत्पद्मस्थाकाशानुवादेन तस्यापरिच्छिन्नत्वं विधाय, द्यावापृथिव्यादेरन्वेष्टव्यतोच्येत, तदाऽपि परिच्छिन्ने अपरिच्छिन्नत्वस्यायोग्यत्वादनन्वय एव। किञ्च उक्तरीत्या "यावान्वा अयं" इत्यादेः सन्निहितस्यैवाऽधेयप्रश्नोत्तरत्वेनान्वये "उभे अस्मिन् द्यावापृथिवी" इत्यादेरसन्निधानात् अनन्वयः। अपि च "किं तदत्र विद्यते यदन्वेष्टव्यं यद्वाव विजिज्ञासितव्यम्" इत्यन्वेष्टव्ये पृष्टे, "द्यावापृथिवी" इत्याद्यनन्वेष्टव्योक्तेरनन्वय एव।

तमेवैकं जानथेति वाक्ये द्युभ्वादिकं प्रति।
आधारस्य ज्ञेयतोक्ता न तु द्युभ्वादिकस्य हि॥

किञ्च "तदन्वेष्टव्यं तद्वाव विजिज्ञासितव्यं" इत्यत्रैकत्वस्य विधेयविशेषणत्वेन पश्वेकत्ववत् विवक्षितत्वात्, वावेत्यवधारणाच्च, जिज्ञास्यस्य एकत्वं भाति। तच्च द्यावापृथिव्यादीनामनेकेषां अन्वेष्टव्यत्वेऽनन्वितं स्यात्। किञ्च हृत्पद्मस्थाकाशस्थस्य जडत्वे शरीरपुण्डरीकयोः पुरवेश्मत्वोक्तिरनन्विता,

पुरत्वं वेश्मता चैव चेतनं प्रति हि स्वतः।
पुरं वा वेश्म वा दृष्टं न हि लोके जडं प्रति॥

यच्चोक्तं "एष आत्मा" इति वाक्ये एतच्छब्दः परंज्योतिःपरश्चेत् नपुंसकलिङ्गः स्यादिति, तन्न, यतः,

विधेयापेक्षयाचैतच्छब्दे पुल्लिङ्गता मता।
शैत्यं हि यत्सा प्रकृतिर्जलस्येत्यादिकेष्विव॥

यद्यपि "एष सम्प्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय परंज्योतिः" इति पूर्ववाक्ये प्रथमान्तेन पुल्लिङ्गेनैतच्छब्देन जीवः प्रस्तुतः, परमात्मा तु द्वितीयान्तेन नपुंसकलिङ्गेन परंज्योतिश्शब्देन। तथाऽपि "एष आत्मेति होवाचैतदमृतमभयमेतद्ब्रह्म" इत्यत्र "एषः" इति शब्देन ब्रह्मैव ग्राह्यं, निरवकाशात्मश्रुतेरमृतत्वादिलिङ्गाच्च। न ह्येतच्छब्देन

परामर्शे समानविभक्तिकेनैतच्छब्देन प्रस्तावः प्रयोजकः "चैत्र आगतस्तं भोजय" इत्यादौ तददर्शनात्। किन्तु प्रस्तावमात्रम्। पुल्लिङ्गं तु विधेयात्मापेक्षं "सा प्रकृतिर्जलस्य" इत्यत्र तच्छब्दे स्त्रीलिङ्गतावत्, "णेरणौ यत्कर्म णौ चेत्स कर्ता" इत्यत्र तच्छब्दस्य पुल्लिङ्गतावदस्मिन्नेव प्रकरणे "एतत्सत्यं ब्रह्मपुरं एष आत्मा" इत्यत्र "एष" इत्यस्य पुल्लिङ्गतावत्, अस्मिन्नेव वाक्ये "एतदमृतमभयमेतद्ब्रह्म" इत्यत्रैतच्छब्दस्य नपुंसकतावच्च। न च सुषिरस्य सर्वाश्रयत्वश्रुतिविरोधः,

सुषिरस्थब्रह्मसंस्थं सुषिरस्थमितीर्यते।
मञ्जूषास्थोऽपि हि मणिर्गेहस्थ इति गीयते॥

"सप्तदशारत्निर्वाजपेयस्य यूपः" इत्यत्र वाजपेयसम्बन्धिपशुसम्बन्धिनोऽपि यूपस्य वाजपेयसम्बन्धव्यपदेशवच्च सुषिराश्रिताश्रितस्य सुषिराश्रितत्वव्यपदेशो युक्त एवेति॥

अत्राद्ये सूत्रे स्वपक्षसाधनाय विषयवाक्ये सन्निहितात्मश्रुतेरपहतपाप्मत्वादिलिङ्गानां चोक्तिः। तत्र च दहरशब्दः सप्तम्यन्तः, न तु परमत इव प्रथमान्तः। द्वितीये व्यवहितब्रह्मश्रुतेः सुप्तगम्यत्वादिलिङ्गस्य चोक्तिः। अत्र यदा, सौत्रेण लिङ्गशब्देन ब्रह्मलोकशब्दस्य विष्णुलोकपरत्वे अरण्याख्यसुधासमुद्राश्रयलोकवत्त्वरूपलिङ्गोक्तिः, तदा तस्य हेतुसाधकहेतुत्वात् गतिशब्दयोरिव हृत्पद्मस्थस्य ब्रह्मत्वरूपप्रधानसाध्ये हेतुत्वाभावात् तस्य लिङ्गशब्देन पृथगुक्तिर्युक्ता। यदा तु, लिङ्गशब्देन प्रधानसाध्य एव अरण्याश्रयलोकवत्त्वरूपलिङ्गोक्तिस्तदाऽपि "अहरहर्गच्छन्त्य एतं ब्रह्मलोकं" इत्यस्यानन्तरं "स एष आत्मा हृदि" इति श्रवणात् गतिशब्दयोर्हृत्पद्मस्थनिष्ठता सिद्धेति तौ द्वन्द्वेनोपात्तौ। अरण्याश्रयलोकवत्त्वालिङ्गस्य तु न सा सिद्धा, "अरश्च ह वै ण्यश्चार्णवौ ब्रह्मलोके" इत्यस्य सन्निधौ हृत्पद्मस्थस्यानुक्तेः, किन्तु साध्येति लिङ्गशब्देन तस्य पृथगुक्तिर्युक्ता। "तथा दृष्टं" इत्यनेन तु यथा गतिर्हृत्पद्मस्थनिष्ठा दृष्टा, तथा लिङ्गमपि तन्निष्ठं दृष्टं, हृत्पद्मस्थस्यावासत्वेन तल्लोके हृत्पद्मे "एतं ब्रह्मलोकं" इति प्रयुक्तस्य ब्रह्मलोकशब्दस्यारण्याश्रयलोकेऽपि प्रयोगादिति हृत्पद्मस्थनिष्ठता साधिता। एवमरण्याश्रयलोकवत्त्वस्य हृत्पद्मस्थनिष्ठत्वेन पक्षधर्मतायां सिद्धायां,

साध्येन विष्णुत्वेन व्याप्त्युपपादनाय भाष्योक्तस्मृतिषु या विष्णुलिङ्गत्वप्रसिद्धिस्तद्द्योतकः सूत्रे हिशब्दः। तृतीये तु "स सेतुर्विधृतिः" इति स्वप्रकरणस्थधृतिरूपलिङ्गस्य, "एष सेतुर्विधरणः" इति धृतियुक्तायाः "य एषोऽन्तर्हृदय आकाशस्तस्मिन्" इति वाजसनेयश्रुतिसमाख्यायाश्चोक्तिः। समाख्यायाः विष्णुविषयत्वोपपादनाय तु महिमरूपविष्णुलिङ्गोक्तिः। अत्र चास्य भूताधिपतित्वादिविष्णुमहिम्नः अस्मिन् दहराकाशस्थे वस्तुनि वाजसनेयशाखायां उपलब्धेश्चेति भिन्नक्रमः। चतुर्थे तैत्तिरीयश्रुतिसमाख्यामात्रोक्तिः। पञ्चमे स्वपक्षबाधके परपक्षसाधके च शङ्किते, परपक्षे तावदपहतपाप्मत्वाद्यसम्भवरूपबाधकोक्तिः। षष्ठे जीवेऽपि मुक्तिदशायां अपहतपाप्मत्वादिसम्भवं शङ्कित्वा, स्वतोऽपहतपाप्मत्वाद्यसम्भवात् बाधकतादवस्थ्यमित्युक्तिः। सप्तमे, पञ्चमे शङ्कितस्य जीवपरामर्शकैतच्छब्दरूपस्य स्वपक्षबाधकस्य परपक्षसाधकस्य च परिहारोक्तिः। अष्टमे तु दहरस्थत्वलिङ्गरूपे स्वपक्षबाधके परपक्षसाधके च शङ्किते, पूर्वोक्तपरिहारस्मारणम्। न च स्मारणं व्यर्थं, युक्तं व्योम्नोऽशतोऽल्पौकस्त्वं, अंशस्यापूर्णत्वात्, ब्रह्मणि त्वंशोऽपि पूर्ण इत्यधिकाशङ्कायां, ब्रह्मणोऽचिन्त्यशक्तित्वात् "एष म आत्माऽन्तर्हृदये ज्यायान्" इत्यादिश्रुतौ हृदयस्थांशस्यैव सर्वज्यायस्त्वोक्तेः "गुणाः श्रुतास्सुविरुद्धाश्च" इत्यादिश्रुतेश्चेत्यधिकपरिहारार्थत्वादिति सूत्रक्रमः॥

अत्रान्यैः कैश्चिच्चोक्तं—दहराकाशस्य भूताकाशत्वे जीवत्वे वा प्राप्ते, ब्रह्मत्वेन सिद्धान्तः। सूत्रे दहरपदं च प्रथमान्तं, न तु सप्तम्यन्तमिति। तन्न, दहराकाशस्य ब्रह्मत्वे "तस्मिन्यदन्तः" इति दहराकाशस्थस्यान्वेष्टव्यत्वाद्युक्त्ययोगात्। अत्रोक्तं परैः—"तस्मिन्यदन्तः" इति तच्छब्देन हृत्पुण्डरीकमेव परामृश्य तदन्तर्गतदहरस्यैवान्वेष्टव्यत्वाद्युच्यत इति। तन्न, "तस्मिन्" इत्यस्य सन्निहितदहरपरित्यागेन व्यवहितपुण्डरीकपरत्वायोगात्। अत एव सप्तमे चातुर्मास्यस्य तृतीयपर्वणि साकमेधीये "एतद्ब्राह्मण एककपालः" इति श्रुतस्यैतच्छब्दस्य व्यवहितवैश्वदेविकैककपालत्यागेन सन्निहितवारुणप्रघासिकैककपालपरत्वमुक्तम्। दहरस्य हृत्पुण्डरीकस्थतायाः "दहरोऽस्मिन्" इत्यत्रैवोक्तत्वेन पुनस्तदुक्तिवैयर्थ्याच्च। "यदन्तः" इत्यत्र यच्छब्दस्य,

"तदन्वेष्टव्यं तद्वाव विजिज्ञासितव्यं" इत्यत्र तच्छब्दस्य च दहरपरत्वे पुल्लिङ्गतापत्तेश्च॥ केचित्तु—"यदन्तः" इत्यत्राध्याहृतेन "यः" इत्यनेन पुल्लिङ्गेन दहरः परामृशते, श्रुतेन "यत्" इत्यनेन तु दहरान्तर्वर्तिगुणजातमुच्यते। यद्वा—यो यदिति पुन्नपुंसकलिङ्गयोर्यच्छब्दयोः "त्यदादीनि सर्वैर्नित्यम्" इत्यनेनैकशेषे, "नपुंसकमनपुंसकेनैकवच्चास्यान्यतरस्याम्" इति नपुंसके एकवचने च कृते, यदिति रूपम्। एवं च यो दहरः, यच्च तदन्तर्वर्तिगुणजातं, तदुभयमन्वेष्टव्यमिति श्रुत्यर्थ इत्याहुः। तन्न, अन्यथोपपत्तौ अध्याहारस्यैकशेषादिकल्पनस्य चायोगात्। लोके प्रातिपदिकार्थैकदेशस्य पदार्थान्तरेणान्वयस्याव्युत्पन्नतया यच्छब्दोक्तयोर्द्वयोरप्यन्तर्वर्तित्वान्वयापाताच्च। न हि "यावन्तर्वर्तेते तावानय" इत्युक्ते एकस्यैवान्तर्वर्तित्वधीः, किं तु द्वयोः। किञ्च—

"य एषोन्तर्हृदय आकाशः तस्मिन् शेते सर्वस्य वशी
सर्वस्येशानः।
दिव्ये ब्रह्मपुरे ह्येष व्योम्न्यात्मा सम्प्रतिष्ठितः।
य एषोन्तर्हृदय आकाशः तस्मिन्नयं पुरुषः।
यो वेद निहितं गुहायां परमे व्योमन्।
दहरं विपापं परवेश्मभूतं यत्पुण्डरीकं पुरमध्यसंस्थम्।
तत्रापि दह्रं गगनं विशोकस्तस्मिन्यदन्तस्तदुपासितव्यम्॥"

इत्यादिश्रुतिषु ब्रह्मणो हृदयाकाशस्थतैवोक्ता, न तु हृदयस्याकाशता। यच्चोक्तं द्वितीयसूत्रे "तथा हि दृष्टं" इत्यस्य "सता सोम्य तदा सम्पन्नो भवति" इत्यादिश्रुत्यन्तरे सुप्तौ जीवानां ब्रह्मविषयकं गमनं दृष्टमित्यर्थ इति, तन्न, सूत्रे गमनस्य समासैकदेशेन स्त्रीलिङ्गेन च गतिशब्देन निर्दिष्टस्य नपुंसकलिङ्गेन दृष्टपदेनानन्वयात्। एतेन, दृष्टशब्दो गतिशब्दरूपोभयविशेषणमिति केषाञ्चित्पक्षोऽपि निरस्तः। तथात्वे दृष्टशब्दस्य पुल्लिङ्गत्वद्विवचनान्तत्वयोरापातात्। यच्चोक्तमुभाभ्यां—"लिङ्गं" इत्यस्य तदेव गमनं, ब्रह्मलोकशब्दे ब्रह्मैव लोक इति समानाधिकरणसमासो न तु षष्ठीसमास इत्यत्र लिङ्गम्। न हि जीवानां अहरहः सत्यलोकगमनमस्तीत्यर्थ इति, तन्न, उत्तरत्र "अरश्च ह वै ण्यश्चार्णवौ ब्रह्मलोके, तृतीयस्यामितो दिवि, तदैरं मदीयं सरः। तदश्वत्थः सोमसवनस्तदपराजिता पूर्ब्रह्मणः" इति श्रुतौ,

परस्य ब्रह्मणो लोके श्वेतद्वीपाभिधे परे।
अरो ण्यश्चार्णवौ दिव्यौ ॥

इत्यादिस्मृतौ च षष्ठीश्रवणात्, अरण्याख्यसुधासमुद्रसरोऽश्वत्थाद्याश्रयत्वलिङ्गाच्च षष्ठीसमासस्य युक्तत्वात्। "एतया निषादस्थपतिं" इत्यत्र तु वाक्यशेषे षष्ठ्या अश्रवणात् समानाधिकरणसमासो युक्तः। एवञ्चोत्तरवाक्यानुसारेण "अहरहर्गच्छन्त्य एतं ब्रह्मलोकम्" इत्यत्रापि ब्रह्मण आवासस्थानत्वात् दहराकाशो ब्रह्मलोकशब्दार्थः, यथा ब्रह्मपुरे दहरमित्यत्र शरीरं ब्रह्मपुरशब्दार्थस्तद्वत्। न हि तदावासस्थानप्राप्तिं विना तत्प्राप्तिः। यच्चोक्तमुभाभ्यां—तृतीयसूत्रे "धृतेर्महिम्नः" इति पदद्वयं समानाधिकरणमिति, तन्न, "अम्बरान्तधृतेः" इत्यादाविव "धृतेः" इत्यनेनैव "सेतुर्विधृतिः" इति श्रौतस्य धारकत्वस्योक्तिसम्भवेन "महिम्नः" इत्यस्य वैयर्थ्यात्। यच्चोक्तमुभाभ्यां —"आकाश इति होवाच" इत्यादावाकाशशब्दस्य ब्रह्मणि प्रसिद्धेरिति चतुर्थसूत्रार्थ इति, तन्न, अस्मद्रीत्या समन्वीयमानाकाशस्थत्वब्रह्मणि प्रसिद्धयुक्तिसम्भवे असमन्वीयमानदहरशब्दसमानाधिकरणाकाशशब्दस्य ब्रह्मणि प्रसिद्धयुक्तेरयोगात्। यच्चोक्तं—पञ्चमे सूत्रे "असम्भवात्" इत्यस्य बुद्ध्याद्युपाधिपरिच्छिन्ने जीवे "यावान्वा अयमाकाशः" इत्याकाशोपमेयत्वाद्यसम्भवादित्यर्थ इति, तन्न, ब्रह्मणोऽपि "ज्यायानाकाशात्" इत्यादिश्रुत्याऽकाशादपि ज्यायस्त्वेन तदुपमेयत्वायोगात्। पुण्डरीकवेष्टनप्राप्तदहरत्वनिवृत्तिपरं तदिति चेन्न, त्वन्मते सुषुप्त्यादावनुगतजीवभावे तदनुगतबुद्ध्यादेरनुपाधित्वात्तदनुगताविद्याया एव चोपाधित्वादविद्योपाधिकजीवेऽपि पुण्डरीकवेष्टनकृतदहरत्वनिवृत्तेः सम्भवात्। यच्चोक्तं षष्ठस्य, "परंज्योतिः" इत्याद्युत्तरवाक्ये आविर्भूतो जीव उच्यते, न त्वविद्यावृतः। आविर्भूतं च स्वरूपं ब्रह्मैवेति, तद्वाक्यं शुद्धब्रह्मपरमेव, न तूपहितजीवपरमित्यर्थ इति, तन्न, "स तत्र पर्येति जक्षन् क्रीडन् रममाणः" इत्यत्र विशिष्टस्यैवोक्तया शुद्धपरत्वायोगादिति दिक्॥ अत्रापि परमते, दहरस्य जीवत्वनिषेधेन ब्रह्मत्वोक्तेः, "गतिशब्दाभ्यां" इत्यनेन च जीवस्य ब्रह्मगत्युक्तेः, दहरवाक्यशेषे च "सत्यकामः सत्यसङ्कल्पः" इति श्रवणाच्च परपक्षप्रतिकूलताऽव्यक्तैव। एवमुत्तरत्राप्यूह्यम्॥

टीकाक्षरार्थस्तु—पूर्वं हृत्पद्मस्थस्य ब्रह्मत्वे हेत्वन्तरोक्त्यर्थं सौत्रं लिङ्गपदमित्येवंपरतया "अरश्च" इत्यादिभाष्यं व्याख्यातम्। अधुना ब्रह्मलोकशब्दस्य प्रसिद्ध्या सत्यलोकपरत्वाशङ्कानिरासार्थं तदित्येवंपरतया "अरश्च" इत्यादिभाष्यं व्याचष्टे—अथवा ब्रह्मलोकमिति। तल्लक्षणोक्तेश्चेति। "एष आत्माऽपहतपाप्मा" इत्यत्र हृत्पद्मस्थलक्षणत्वेनोक्तस्यापहतपाप्मत्वस्य "सर्वे पाप्मानोऽतो निवर्तन्ते" इत्यनेन "स सेतुः" इत्युक्तसेतुधर्मत्वोक्तेरित्यर्थः। एतस्येति प्रतीकग्रहणेनेति। प्रतीकग्रहणेन "एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि सूर्याचन्द्रमसौ" "एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि द्यावापृथिव्यौ" इत्यादीनि बहुवाक्यानि सूचयतीत्यर्थः। विष्णुरित्यभ्युपगमे सुषिरश्रुतिविरोध इति। ब्रह्मणो हृत्पद्मस्थत्वे, सुषिरस्य "तस्यान्ते सुषिरं" इति हृत्पद्मस्थत्वश्रुतिविरोध इति निरस्तं, सुषिरस्य "दहरोऽस्मिन्नन्तर आकाशः" इति वाक्योक्तहृत्पद्मस्थत्वमुपेत्यैव, ब्रह्मणः "दहरं विपापं" इत्यादिश्रुतिबलात् "तस्मिन्यदन्तः" इति वाक्योक्तहृत्पद्मस्थसुषिरस्थताया एव स्वीकारादित्यर्थः। तदाधारतया पृथिव्यादिकमिति। आकाशाभिमान्याश्रितं पृथिव्याद्यभिमान्यादिकमित्यर्थः। ब्रह्मैव पूर्णत्वात्पुरमिति। "एतत्सत्यं ब्रह्मपुरं" इति प्रकृतस्य शरीरस्यैव "एष आत्मा" इति परामर्शादात्मा न विष्णुरिति न शङ्क्यं, छान्दोग्यभाष्योक्तरीत्या "यदिदमस्मिन् ब्रह्मपुरे" इत्याद्यस्य ब्रह्मपुरशब्दस्य षष्ठीतत्पुरुषकर्मधारययोराश्रयणेन शरीरब्रह्मोभयपरत्वेऽपि, "ब्रह्मपुरे सर्वं समाहितं" इति द्वितीयस्य, "एतत्सत्यं ब्रह्मपुरं" इति तृतीयस्य च ब्रह्ममात्रपरत्वादिति भावः। शरीरनाशेनास्याविनाशोक्तेरिति। यद्यपि "एतज्जराऽवाप्नोति" इति पूर्वत्रैतच्छब्देन शरीरस्य प्रकृतत्वात् "एतत्सत्यं ब्रह्मपुरं" इत्यत्रापि तस्य प्राप्तिः, तथाऽपि "नास्य जरयैतज्जीर्यते" इति सन्निहितपूर्ववाक्ये शरीरं "अस्य" इति निर्दिश्य एतच्छब्देन ब्रह्मनिर्देशात्, शरीरनाशेऽपि अविनाशित्वलिङ्गाच्च न शरीरमिह ब्रह्मपुरशब्दार्थ इत्यर्थः। न चैवमङ्गीकारेऽपि सुषिरश्रुतिविरोध इति। सुषिरस्य सर्वाधारत्वश्रुतिविरोध इत्यर्थः॥

॥ इति दहराधिकरणम्॥ ५॥

अथ अनुकृत्यधिकरणम्

॥ ॐ अनुकृतेस्तस्य च ॐ ॥

अत्रानुव्याख्याने अनुग्रहाख्यलिङ्गस्य समन्वय इत्युक्तम्। अनुग्रहश्चानुकूल्येन गृह्यमाणत्वमित्युक्तं न्यायविवरणे। तच्च कथं नु तद्विजानीयामिति ज्ञानार्थं प्रार्थितत्वमित्युक्तं टीकायाम्। तच्च "विजानीयां" इति लिङा ज्ञानार्थं ज्ञेयस्य प्रार्थनाधीरित्यभिप्रेत्य वा, "कथं नु पुत्रं पश्येयं स आगच्छति वा न वा" इत्यत्र यथा पुत्रज्ञानार्थं तदागमनप्रार्थनाधीः, तथा "कथं नु तद्विजानीयां" इत्यादिवाक्ये ज्ञानार्थमाविर्भावरूपभानप्रार्थनाधीरित्यभिप्रेत्य वेति द्रष्टव्यम्। "परमात्मैवानिर्देश्यसुखरूपः" इति सिद्धान्तभाष्यं तु फलितोक्तिपरम्। केचित्तु एतद्भाष्यानुसारात् न्यायविवरणोक्तमानुकूल्येन गृह्यमाणत्वं सुखत्वमेवेत्याहुः। अत्र च, कथं नु तद्विजानीयामिति प्रार्थनं ज्ञानिनः, तत्प्रार्थनस्य च तत्सुखमिवेश्वरोऽपि तं प्रति प्रियत्वाद्विषयः, "परमं सुखं" इति समभिव्याहृतसुखशब्दश्चोभयसाधारणः, ततश्चानुकूल्येन गृह्यमाणत्वमीश्वरज्ञानिसुखयोस्साधारणमिति ज्ञेयम्। अनन्तरसङ्गतिस्तु, पूर्वाधिकरणन्यायेन तद्वैषम्येण वा पूर्वपक्षोत्थानात्।

अत्र "कथं नु तद्विजानीयां किमु भाति न भाति वा" इति काठकोक्तमानुकूल्येन गृह्यमाणं किं ज्ञानिसुखं किं वा ब्रह्मेति चिन्ता। तदर्थं "तदेतदिति मन्यन्ते" इति पूर्ववाक्यस्थं तच्छब्दादिकं किं सन्निहितज्ञानिसुखपरं किं वा व्यवहितेश्वरपरमिति। तदर्थं सन्निहितपरत्वे "तमेव भान्तमनुभाति" इत्यनुकृतिप्रतिपादकमुत्तरवाक्यं न विरुध्यत उत विरुध्यत इति। तदर्थं तत्स्थः "तमेव" इति तच्छब्दः किं पुलिङ्गानुसारात् व्यवहितप्रकृतेश्वरपरः किं वा प्रातिपादिकानुसारात् सन्निहितप्रकृतानुकूलगृह्यमाणपर इति। यद्याद्यः, तदाऽनुकृतेरानुकूल्येन गृह्यमाणनिष्ठत्वाभावेन ब्रह्मपक्षे साधकाभावात् "तदेतत्" इति तच्छब्दादेस्सन्निहितज्ञानिसुखपरत्वत्यागे कारणाभावेन ज्ञानिसुखपक्षे साधकसद्भावाच्चानुकूल्येत गृह्यमाणं ज्ञानिसुखमेव। यदि तु द्वितीयः, तदाऽनुकृतेरानुकूल्येन गृह्यमाणनिष्ठत्वेन ब्रह्मपक्षे साधकसद्भावात् तेनैव कारणेन "तदेतत्" इति तच्छब्दादेः

सन्निहितज्ञानिसुखपरत्वाभावेन ज्ञानिसुखपक्षे साधकाभावाच्चानुकूल्येन गृह्यमाणं ब्रह्मैव ॥

पूर्वपक्षस्तु—इदमानुकूल्येन गृह्यमाणं ज्ञानिसुखमेव, न तु ब्रह्म, "तद्विजानीयाम्" इति तच्छब्देन,

तदेतदिति मन्यन्तेऽनिर्देश्यं परमं सुखम्।

इति प्रकृतसुखपरामर्शात्। न च—

हन्त इदं प्रवक्ष्यामि गुह्यं ब्रह्म सनातनम्।

इति ब्रह्मप्रकरणादनिर्देश्यत्वादिलिङ्गाच्च तत्सुखं ब्रह्मेति वाच्यं, प्रकरणात् लिङ्गाच्च "तदेतत्" इति सर्वनामश्रुतेर्बलवत्त्वात्, तस्य च

एकं रूपं बहुधा यः करोति।

तमात्मस्थं येऽनुपश्यन्ति धीरास्तेषां सुखं शाश्वतं नेतरेषाम् ॥

इति प्रकृतज्ञानिसुखपरत्वात्। न च तत्रेश्वरोऽपि प्रकृत इति वाच्यं, तस्य पुल्लिङ्गेन प्रकृततया तत्परत्वे तदेतच्छब्दयोः पुल्लिङ्गतापातात्। पूर्वाधिकरणे "तस्मिन्यदन्त"रित्यत्र तच्छब्दस्य सन्निहिताकाशत्यागेन पुण्डरीकपरत्वायोगवदिहापि सन्निहितज्ञानिसुखत्यागेन व्यवहितेश्वरपरत्वायोगाच्च। "तेषां सुखम्" इति सुखशब्देन प्रकृतज्ञानिसुखस्यैव "परमं सुखं" इत्यनेन प्रत्यभिज्ञानाच्च। न च पूर्वाधिकरणे विधेयात्मापेक्षया एतच्छब्दस्य पुल्लिङ्गतावादिहापि विधेयसुखापेक्षया नपुंसकलिङ्गमिति युक्तं, तदेतच्छब्दयोर्मध्ये एकस्योद्देशकत्वावश्यम्भावेन द्वयोर्नपुंसकलिङ्गत्वायोगात्। अत एव टीकायां "तदित्यादि" इत्यादिशब्दः। यदनिर्देश्यं परमं सुखं तदेतत्परमात्मनो रूपमिति नपुंसकलिङ्गनिर्वाहे च रूपशब्दाध्याहारः स्यात्। अध्याहारेण लिङ्गनिर्वाहे च "प्रास्मा अग्निं"मित्यत्र पशुशब्दाध्याहारेणास्मैशब्दस्य पुल्लिङ्गनिर्वाहान्मेषीपरत्वं स्यात्। तच्च नेत्युक्तं नवमे। न चानुकृत्यादिहेतुभिरानुकूल्येन गृह्यमाणस्य ब्रह्मता, अनुकृतिवाक्यस्थस्य "तमेव" इति तच्छब्दस्य पुल्लिङ्गत्वेनेश्वरपरतयाऽनुकूल्येन गृह्यमाणपरत्वाभावात्। तदेतदभिप्रेत्योक्तं न्यायविवरणे—"तदेतदिति मन्यन्ते, कथं नु तद्विजानीयां" इति "तेषां सुखं शाश्वतं" इत्युक्तज्ञानिसुखपरामर्शः" इति, भाष्ये च "परमात्मैवानिर्देश्यसुखरूपः" इति। तस्मात् "तदेतत्" इत्यादौ तत्पदं सन्निहितपरप्रातिपदिकानुरोधात्, प्रत्ययार्थभूतलिङ्गानु-

सारात्, समभिव्याहृतसुखपदानुसाराच्च सन्निहितज्ञानिसुखपरमिति, आनुकूल्येन गृह्यमाणत्वमपि तस्यैवेति ॥

सिद्धान्तस्तु—उपसंहारे "न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकं" इति सूर्याद्यप्रकाश्यत्वं, "तमेव भान्तमनुभाति सर्वं" इति सूर्यादिप्रकाशहेतुत्वं, "तस्य भासा सर्वमिदं विभाति" इति सर्वजगत्प्रकाशकत्वं चोक्तम्। तानि च भाष्योक्तश्रुत्यादिभिः ब्रह्मण एव। "न तत्र सूर्यः" इत्यादिना च "कथं नु तद्विजानीयां" इत्यादिसन्निहितवाक्यप्रकृतमानुकूल्येन गृह्यमाणमेवोच्यत इत्यानुकूल्येन गृह्यमाणत्वं ब्रह्मण एव। ननु यद्यपि "नित्यो नित्यानां" इत्यादिकमीश्वरवाक्यं "न तत्र सूर्यो भाति" इत्यस्य व्यवहितं, "कथं नु तद्विजानीयां" इत्यादिकं तु सन्निहितम्। तथाऽपि "तमेव भान्तं" इत्यत्र "तं" शब्दस्तावत् पुंलिङ्गत्वात्पुंलिङ्गप्रकृतेश्वरपर एवेति, तदेकार्थत्वाय "न तत्र सूर्यः, तस्य भासा" इत्यादिकमपि तत्परमेवेति सूर्यादिप्रकाशहेतुत्वादिकं नानुकूल्येन गृह्यमाणगतमिति चेन्न, "किमु भाति न भाति वा" इत्यत्रोक्तस्य दुर्ज्ञेयस्यैव "न तत्र सूर्यो भाति" इत्यत्र प्रत्यभिज्ञानात्। गुणभूतप्रत्ययार्थलिङ्गानुग्रहाय प्रधानभूतानां "तत्र, तमेव, तस्य" इत्यनेकेषां प्रातिपादिकानां स्वतः प्राप्तसन्निहितपरत्वात्यागायोगाच्च। पाशमन्त्रादौ हि प्रातिपदिकानुसारेण प्रत्ययास्वारस्यमाश्रितं, तथा "प्रयाजशेषेण हवींष्यभिघारयेत्" इत्यादौ प्रयाजशेषप्रातिपदिकस्वारस्याय तृतीया व्यत्ययेन द्वितीयार्था स्वीकृता, न तु तृतीयानुसारेण प्रातिपदिकस्य लक्षणा। एवञ्च—

प्रयाजशेषेणेतिवत् प्रकृत्यार्थानुसारतः।
प्रत्ययस्य स्वरसताभङ्ग एवात्र युज्यते ॥

उपपत्स्येते च सिद्धान्तरीत्या "तदेतत्" इत्यादेः "कथं नु तत्' इत्यादेश्चेश्वररूपैकार्थपरत्वे "तं" इत्यस्य पुंलिङ्गत्वसन्निहितपरत्वे। एवञ्च "कथं नु तत्" इत्यादेः सन्निहितज्ञानिसुखपरत्वाय "तमेव भान्तं" इत्यादेर्व्यवहितेश्वरपरत्वं वा, "तमेव भान्तं" इत्यादेः सन्निहितानुकूलगृह्यमाणपरत्वाय "कथं नु तत्" इत्यादेर्व्यवहितेश्वरपरत्वं वेति विशये, यद्याप्याद्यपक्षे "तत्" इत्यादेः सन्निहितपरत्वं, नपुंसकलिङ्गत्वं, "तं" इत्यस्य पुंलिङ्गत्वं च युज्यते, तथाऽपि द्वितीयपक्ष एव

युक्तः, यतः—बलवानुपसंहारस्तद्वश्या तदिति श्रुतिः।
कथं पश्येत्तद्विरुद्धपूर्ववाक्यावबोधितम्॥

न हि "तदेतत्" इत्यादिश्रुतेर्बलवदुपसंहारस्थाभिः "तत्र, तमेव, तस्य" इत्यनेकप्रातिपदिकश्रुतिभिर्गृहीतायास्तदविरुद्धपूर्वप्रकृतेश्वरपरत्वे सम्भवति, तद्विरुद्धपूर्वप्रकृतज्ञानिसुखपरत्वं युक्तम्। किञ्च "न तत्र" इत्यस्य "एकं रूपं बहुधा यः करोति" इत्येतदतिदूरस्थं, "तदेतत्" इत्यस्य तु किञ्चिद्दूरस्थम्। तत्र "तदेतत्" इत्यस्य किञ्चिद्दूरस्थपरत्वात् बिभ्यतो "न तत्र" इत्यादेरतिव्यवहितपरत्वात् कथं न भीतिः। न चेश्वरपरत्वे "तदेतत्" इति नपुंसकलिङ्गायोगः, व्यत्ययादिनाऽपि तत्सम्भवात्। अपिच विनैव व्यत्ययादिकं लिङ्गं युक्तं, "यतो वाचो निवर्तन्ते, एषोऽस्य परम आनन्दः" इत्यादौ प्रसिद्धं यदनिर्देश्यं परमं सुखं, तदेतत् ब्रह्मणो रूपमिति तच्छब्दस्य सुखपरत्वात्। एतच्छब्दस्य च "एकं रूपं बहुधा यः करोति" इति प्रकृतेश्वररूपपरत्वात्। एवं च यथा—"तप्ते पयसि दध्यानयति, सा वैश्वदेव्यामिक्षा" इत्यत्र,

सर्वनाम्ना परामर्शः तस्यैवातोऽवकल्पते।

इत्युक्तत्वेन तच्छब्दस्य पयःपरामर्शकत्वेऽपि आमिक्षाशब्दसामानाधिकरण्यात् स्त्रीलिङ्गता, तथेहाप्येतच्छब्दस्येश्वरपरामर्शकत्वेऽपि रूपशब्दसामानाधिकरण्यात् नपुंसकलिङ्गता। तदुक्तं न्यायविवरणे—"यद्ब्रह्मानिर्देश्यं सुखमिति वदन्ति, तदेतत्स्वरूपमिति मन्यन्ते" इति। काठकभाष्ये तु "तदेतदेव भगवद्रूपं परमं सुखं' इति सुखं विधेयमित्युक्तम्। तत्र "तत्" "गुह्यं ब्रह्म सनातनं" इत्युपक्रान्तं "एतत्" "एकं रूपं" इति मध्ये उक्तं ब्रह्मणो रूपं परमं सुखमिति तदेतच्छब्दयोर्ब्रह्मपरत्वान्नपुंसकतेति द्रष्टव्यम्। नापि व्यवहितपरत्वं, "तेषां सुखं" इति वाक्यादुत्तरस्मिन् "नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानां" इति वाक्ये ईश्वरस्य सन्निहितत्वात्। अस्तु वा "तेषां सुखं" इति वाक्यात्पूर्वस्मिन् "एको वशी" इत्यादिव्यवहितवाक्ये प्रकृतेश्वरपरामर्शः, तथाऽपि न दोषः,

सन्निकृष्टमयोग्यं चेद्योऽग्यं दूरेऽपि संस्थितम्।
गृह्यते सन्निधानाद्धि योग्यतैव बलीयसी॥

उक्तं हि जैमिनिसूत्रे "आनन्तर्यमचोदना" इति । वार्तिके च—

यस्य येनार्थसम्बन्धो दूरस्थेनापि तेन सः ।
अर्थतो ह्यसमर्थानां आनन्तर्यमकारणम् ॥

इति । अयोग्यं च ज्ञानिसुखं, अनिर्देश्यत्व-निरुपपदपरमत्व-सूर्यादि-प्रकाशाहेतुत्वादिनाऽन्वेतुम् । टीकायामपि

व्यवधानेनान्वयोऽपि योग्यतापेक्षया भवेत् ।

इति व्यवधानोक्तिरभ्युपेत्यवादेन । अत एव—"चेतनश्चेतनानां" इत्यादौ परमात्मनोऽपि प्रकृतत्वात्" इति टीकायां सन्निहितवाक्य एव प्रकृततोक्ता । यद्वा—"नित्यो नित्यानां" इत्यस्मादपि परस्मिन् "तमात्मस्थं येऽनुपश्यन्ति धीरास्तेषां शान्तिश्शाश्वती नेतरेषाम् ।" इत्यत्र प्रकृतेन ज्ञानफलेन शान्तिशब्दार्थेन सुखेन "नित्यो नित्यानां" इति वाक्योक्तस्याप्यात्मनो व्यवहितत्वात् टीकायां सन्निधानाद्योग्यताया बलीयस्त्वोक्तिः । एतेनैव सुखशब्दैकत्वनिमित्ताप्रत्यभिज्ञाऽपि निरस्ता । अस्य सुखस्यानिर्देश्यत्वादिभिर्ज्ञानिसुखात् भेदस्यैव भानात् । प्रत्युत ब्रह्मपक्ष एव "तमात्मस्थं, तदेतत्" इति तच्छब्दैक्यकृता प्रत्यभिज्ञाऽस्तीति ॥

अत्र चाद्यसूत्रे "तस्य" इत्यनेन समन्वेतव्यमानुकूल्येन गृह्यमाणमुच्यते, "तस्य भासा" इति वाक्यं च प्रतीकेनोपादीयते । तथा च तस्य "तस्य" आनुकूल्येन गृह्यमाणस्य "अनुकृतेः" सूर्यादितेजोभिरनुकरणात्, सूर्यादितेजसां तदधीनप्रकाशत्वात्, "तस्य भासा" इति वाक्येन सर्वस्य जगतस्तत्प्रभाप्रकाश्यत्वेनोक्तेश्चेति सूत्रार्थः । अत एव टीकायां "एतदधीनप्रकाश" इति, "तस्य भासा" इति चोक्तम् । सूत्रे चशब्दस्तु, द्वितीयसूत्रस्याऽऽद्यव्याख्याने सूर्याद्यप्रकाश्यत्वरूपानुक्तहेतुसमुच्चये, द्वितीयव्याख्याने सर्वजगत्प्रकाशकाशत्वरूपोक्तहेतुसमुच्चये । तेनास्याधिकरणान्तरत्वे चशब्दायोग इति यत्कैश्चिदुक्तं तन्निरस्तम् । यद्यप्यत्र "अनुभाति" इति श्रुत्यनुसारात् सूत्रेऽप्यनुभानादिति वक्तव्यं, तथाऽपि सूर्यादिकृतं यदन्यदपि तपनादि तदपीशाधीनमिति दर्शयितुं "अनुकृतेः" इत्युक्तम् । उक्तं हि भारते—

तापिनी पाचिनी चैव शोषिणी च प्रकाशिनी ।
नैव राजन्रवेः शक्तिः शक्तिर्नारायणस्य सा ॥

इति। द्वितीये आद्यसूत्रोक्तहेतूनां विष्ण्वेकनिष्ठत्वे श्रुतिस्मृती उक्ते। तत्र च "अहं तत्तेजः" इत्यादिश्रुतौ "यदादित्यगतं" इत्यादिस्मृताविव विवक्षितार्थो न स्पष्टः, यत्र तु "न तत्र सूर्यो भाति" इत्याथवर्णश्रुतौ स्पष्टः, तत्र विष्णुविषयत्वमद्याप्यसिद्धमिति स्मृतिश्चशब्देनोक्ता, श्रुतिस्त्वपिशब्देन समुच्चिता। यद्यपि चात्रानुकूल्येन गृह्यमाणस्य विष्णुत्वरूपे प्रधानसाध्ये "तदेतत्प्रेत्यः, प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं" इत्यादिश्रुतिस्मृतियुक्तिपरत्वेनेदं सूत्रं व्याख्यातुं शक्यं, तथापि "प्रियो हि" इत्यादौ ज्ञानार्थं प्रार्थितत्वरूपस्यानुकूल्येन गृह्यमाणत्वस्यास्फुटत्वादाद्यसूत्रोक्तहेतूनां विष्ण्वेकनिष्ठत्वस्यावश्यसाध्यत्वाच्च तत्परतयैव भाष्यकृता व्याख्यातम्॥

अन्ये तु—आथर्वणस्थं "न तत्र सूर्यः" इत्यादिकं विषयवाक्यमित्याहुः। तन्न, त्वया हि "यत्तदद्रेश्यं" इत्यादिप्रकरणस्य ब्रह्मपरत्वसाधकेनादृश्यत्वाद्यधिकरणेनैव तत्प्रकरणस्थस्य "यस्मिन् द्यौः" इत्यादेरपि तत्परत्वे सिद्धे द्युभ्वाद्यधिकरणं व्यर्थमिति शङ्कित्वा, "यत्तदद्रेश्यं" इत्यादिप्रकरणे "यस्मिन् द्यौः" इत्यादिवाक्यं नास्तीति कृत्वाचिन्तया द्युभ्वाद्यधिकरणमित्युक्तम्। आथर्वणस्थं च "न तत्र" इत्यादिवाक्यं "यत्तदद्रेश्यं" इत्यादिप्रकरणे द्युभ्वादिसूत्रस्थित्यदनसूत्रविषयभूतयोः "यस्मिन् द्यौः" "अनश्नन्न्य" इति वाक्ययोर्मध्ये च वर्तते। तथा चास्याधिकरणस्यादृश्यत्वाधिकरण द्युभ्वधिकरणाभ्यामगतार्थत्वाय "न तत्र" इत्यादिवाक्यं "यत्तदद्रेश्यं" इत्यादिप्रकरणे "यस्मिन् द्यौः" इत्यादिवाक्यद्वयमध्ये च नास्तीति कृत्वाचिन्तयेदमधिकरणमिति वाच्यम्। न च तद्युक्तं, यतः,

एकत्रापि च नास्तीति कृत्वाचिन्ता न युज्यते।
अनेकस्मिन्न युक्तेति किमु गत्यन्तरे सति॥

अस्ति हि काठकवाक्यरूपं गत्यन्तरम्। अन्यथा "अत एव प्राणः" इत्यस्य "प्राणबन्धनं हि सोम्य मनः" इति वाक्यं ब्रह्मप्रकरणस्थत्वेनासन्दिग्धत्वान्न विषयः, किन्तु "प्राण इति होवाच" इति वाक्यमेवेति प्राणाधिकरणे यत्त्वयोक्तं, तदयुक्तं स्यात्, तद्वाक्यं तत्प्रकरणे नास्तीति कृत्वाचिन्तया तत्सम्भवात्। किञ्चाथर्वणे पूर्वत्र "विरजं ब्रह्म निष्कलम्" इत्यादीनां परत्र च "ब्रह्मैवेदममृतं पुरस्तात्" इत्यादीनां ब्रह्मश्रुतिलिङ्गा-

दीनां स्पष्टत्वात्, अस्माकं पक्ष इव दृढपूर्वपक्षहेत्वभावाच्च न तत्र संशयः। अपि च परपक्षे ब्रह्मणो भानमात्रतया "भान्तं" इति शत्रन्तशब्दः, "तस्य भासा" इति षष्ठी चायुक्ता। किञ्च प्रपञ्चे ब्रह्मभानान्यभानाभावेनानुशब्दायोगः। "धावन्तमनुधावति" इत्यादौ हि धावनभेदे सत्येवानुशब्दो दृष्टः। न च श्रौतो व्यपदेशो "वह्निं दहन्तं अयोऽनुदहति" इत्यादिवदारोपितभेदनिमित्तको युक्तः। किञ्च "अपि स्मर्यते" इति सूत्रविषयत्वेन त्वयोदाहृते "न तद्भासयते, यदादित्यगतं" इति वाक्ये ब्रह्मणः सूर्याद्यभास्यत्वस्य, सूर्यादितेजसोऽपि भगवदधीनत्वस्य चैवोक्तत्वेन त्वदभिप्रेतस्य ब्रह्म ज्ञानानन्तरावेद्यमित्यस्य अस्मदादिसम्बन्धिघटादिज्ञानं ब्रह्मरूपमित्यस्य चासिद्धिः॥

केचित्तु—छान्दोग्ये उत्तरस्मिन् प्रजापतिवाक्येऽपहतपाप्मत्वादिरूपेण जीव उच्यते, तत्र कर्मादिना तिरोहितस्यापहतपाप्मत्वादिगुणस्याविर्भावोक्तेः, पूर्वस्मिन् दहरवाक्ये तु ब्रह्म, तत्रातिरोहितस्य स्वाभाविकस्यैव तस्योक्तेरित्येवम्परतया "उत्तराच्चेदाविर्भूतस्वरूपस्तु" इति सूत्रं व्याचक्षाणाः, "अनुकृतेः" इत्यादिसूत्रद्वयं "तस्य" ब्रह्मणः, "अनुकृतेः" सादृश्यात्, "मम साधर्म्यमागताः" इति स्मृतेश्च प्रजापतिवाक्योक्तो जीवो दहरवाक्योक्तं तु ब्रह्मेति, पूर्वाधिकरणशेषतया व्याचक्षते। तन्न, प्रजापतिवाक्येऽपि दहरवाक्य इव "य आत्माऽपहतपाप्मा विजरो विमृत्युः" इत्यादेरेव श्रवणेन तत्राप्यपहतपाप्मत्वादिप्रादुर्भावोक्त्यभावात्। "स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते" इति वाक्यशेषस्तूभयत्राप्यस्ति दहरवाक्ये जीवस्याभिनिष्पत्त्युक्तिर्जीवस्वरूपाभिनिष्पादकत्वरूपब्रह्मगुणोक्त्यर्था चेत्, प्रजापतिवाक्येऽपि तदर्थाऽस्तु। किञ्चापहतपाप्मत्वादिगुणके आत्मनीन्द्रेण पुनःपुनः पृष्टे प्रजापतिः, "य एषोऽन्तरक्षिणि पुरुषो दृश्यते, एष आत्मा" इति, "य एष स्वप्ने महीयमानश्चरति एष आत्मा" इति, "यत्रैतत्सुप्तः समस्तस्सम्प्रसन्नः स्वप्नं न विजानाति एष आत्मा" इति "तदस्यामृतस्याशरीरस्याऽऽत्मनोऽधिष्ठानं" इत्यसकृदुपदिदेश। तत्र चाक्षिवाक्यं तावद्ब्रह्मविषयं, "अन्तस्तद्धर्मोपदेशात्, अन्तरुपपत्तेः" इत्यत्र च निर्णीतब्रह्मत्वस्य "य एषोऽन्तरक्षिणि पुरुषो दृश्यते" इति श्रुत्यन्तरोक्तस्यैवेह प्रत्यभिज्ञानात्। जीवस्य हृत्स्थत्वेनाक्षिस्थत्वाभावाच्च।

स्वप्नवाक्यमपि तथा,

स्वप्नेन शारीरमभिप्रहत्यासुप्तस्सुप्तानभिचाकशीति।

इति श्रुत्यन्तरात्। अत्रापि महीयमानत्वलिङ्गाच्च। सुप्तवाक्यमपि तथा "प्राज्ञेनात्मना संपरिष्वक्तः" इत्यादिश्रुत्यन्तरात्। अत्रापि "यत्र सुप्तः" इति यच्छब्दोक्तस्य समस्तसुप्ताधारस्यैव "एष आत्मा" इत्येतच्छब्देन परामर्शाच्च। अशरीरवाक्यमपि तथा, अशरीरशब्देन निरपेक्षस्य सार्वकालिकस्य च शरीरराहित्यस्य स्वरसतः प्रतीतेः, तस्य चेश्वर एव सम्भवात्। किञ्चाक्ष्यादिवाक्येषु प्रतिवाक्यं "एष आत्मेति होवाच। एतदमृतमभयमेतद्ब्रह्म" इति श्रवणात्कथं तेषां जीवविषयता। किञ्च प्रजापतिवाक्ये "य आत्माऽपहतपाप्मा" इति प्रसिद्धार्थेन प्रकृतपरामर्शिता च "यः" इति सर्वनाम्ना "एष आत्माऽपहतपाप्मा" इति प्रस्तुतदहरवाक्ये प्रसिद्धेश्वरपरामर्श एव युक्तः। अपि च "तेषां सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति" इति दहरवाक्ये यन्मोक्षाख्यं फलं, तस्यैव "तेषां सर्वे लोका आप्ताः" इति प्रजापतिवाक्येऽपि श्रुतत्वात्, तथा दहरवाक्ये "तस्मिन्यदन्तस्तदन्वेष्टव्यं" इति यदन्वेष्टव्यत्वादिकमुक्तं, तस्यैव प्रजापतिवाक्ये "सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्यः" इति श्रवणात्,

इन्द्रो विरोचनश्चैव श्रुत्वा तं ब्रह्मणोऽक्षिगम्।
विष्णुमानन्दरूपेतं ॥

इत्यादिस्मृतेश्च न तयोर्भिन्नार्थतेति दिक्॥

"अनुकृतेः" इत्यादिसूत्रद्वये च किं मुक्तस्यापहतपाप्मत्वादिरूपेणेश्वरसाम्यं साध्यं किंवाऽन्यत्र प्रसिद्धेन तेन दहरप्रजापतिवाक्योक्तयोर्ब्रह्मत्वजीवत्वे साध्ये। नाद्यः, तस्य त्वन्मते चतुर्थे "सम्पद्य" इत्यादावेव सिद्धेः। समन्वयाध्यायासङ्गतेश्च। सूत्रे "अनुकृतेः" इति साम्यस्य हेतुत्वोक्तेश्च। नान्त्यः, अनुकृतिमात्रेण पूर्वोक्तं ब्रह्म, पश्चादुक्तस्तु जीव इत्यस्यासिद्धेः॥

टीकाक्षरार्थस्तु—"न हि ज्ञानिसुखं" इति भाष्ये सर्वशब्दस्तेजःपरः इत्याह—सर्वं सूर्यादीति। "न च तद्भासा" इति भाष्ये "जगत् भाति" इति पदद्वयमध्याहार्यमित्याह—जगद्भातीति शेष इति। रश्मीदिति सूर्यादितेजसां नारायणाधीनत्वमुच्यत इति। अग्नीच्छब्दस्याग्नि-

समिन्धकत्वमिव रश्मीच्छब्दस्य रश्मिसमिन्धकत्वमर्थ इति भावः। "नारायणभासा हि" इति भाष्यस्य सूर्यादितेजसां नारायणाधीनप्रकाशकत्वं, नारायणस्य सर्वजगत्प्रकाशकत्वं चार्थ इत्यभिप्रेत्य तदनुगुणतया "नारायणभासा" इति पदं, सर्वपदं, भातिपदं चार्थद्वयपरतया व्याचष्टे—तदधीनभासेत्यादिना। युक्तिसमुच्चयेऽपिपदमिति। यद्यप्याद्यव्याख्याने सौत्रोऽपिशब्दः आद्यसूत्रे आनुकूल्येन गृह्यमाणस्य ब्रह्मत्वरूपप्रधानसाध्ये हेतूक्तानुकृत्यादेर्ब्रह्मधर्मत्वसाधकश्रुतिसमुच्चयार्थः। तथाऽपि द्वितीयव्याख्याने प्रधानसाध्य एव हेतोः सूर्याद्यप्रकाश्यत्वरूपयुक्तेस्समुच्चयार्थ इत्यर्थः। ॥ इति अनुकृत्यधिकरणम् ॥६॥

अथ वामनाधिकरणम्

॥ ॐ शब्दादेव प्रमितः ॐ ॥

यद्यप्यत्रेशानपदप्रवृत्तिनिमित्तप्रेरकत्वमसङ्कुचितं न वायौ। सङ्कुचितं तु जीवान्तरेपि। रुद्रेत्वीशानशब्दप्रसिद्धिरप्यधिका। तथापि तस्य वायौ किञ्चित्सङ्कुचितत्वादन्यत्रत्वत्यन्तसङ्कुचितत्वादीशानत्व-सहचरित-प्राणादिव्यवस्थापकत्वस्यान्यत्रात्यन्तासम्भवाच्चेशानशब्दो विष्णुवायुसाधारण इति ज्ञेयम्। "तमात्मस्थं येनुपश्यन्ति धीरास्तेषां सुखं शाश्वत"मिति पूर्वत्र विष्णुज्ञानादेव मोक्ष इत्युक्तम्।

तदयुक्तम् "विश्वेदेवा उपासत" इत्यन्यस्यैव देवोपास्यत्वप्रतीतेः। प्राप्तसमस्तैश्वर्याणां च देवानां मोक्षादन्यार्थमुपासनायोगात्। अन्योपासनया च विष्णुज्ञानायोगादिति पूर्वाधिकरणाक्षेपेण पूर्वपक्षोत्थानादनन्तरसङ्गतिः। अत्र "ईशानो भूतभव्यस्ये"ति काठकोक्तईशानः किं वायुरुत विष्णुरिति चिन्ता। तदर्थं किं "ऊर्ध्वं प्राणमुन्नयती"ति प्राणव्यवस्थापकत्वादिलिङ्गानुसारेण "मध्ये वामन"मिति वामनश्रुतिर्नेया किं वा विपरीतमिति। तदर्थं किमनेकानि लिङ्गानि प्रबलानि किं वै कापि श्रुतिः प्रबलेति। तदर्थं किं लिङ्गानि निरवकाशानि श्रुतिस्तु सावकाशोऽत विपरीतमिति।

पूर्वपक्षस्तु—अयमीशानो वायुरेव। ईशाने "ऊर्ध्वं प्राण उन्नयती"ति प्राणव्यवस्थापकत्वस्य "मध्ये वामनमासीन"मिति मध्यमत्वस्य "विश्वेदेवा उपासत" इति सर्वदेवोपास्य च श्रवणात्। तेषां च "एवमेवैष

प्राणः योयं मध्यमः प्राणः कुविदङ्गे”ति भाष्योक्तश्रुतिभिर्वायुधर्मत्वात् । “एवमेवे”त्यत्र च प्राणशब्दो मुख्यप्राणपरः । “आत्मत एष प्राणोजायत” इति पूर्ववाक्ये तस्यैव प्रकृतत्वात् । विष्णुलिङ्गाभावाच्च । अत एव “कुविदङ्गे”ति ऋच्यपि वायुशब्दो न विष्णुपरः । न च ऋचिदेवोपास्यत्वमात्रमिह तु सर्वदेवोपास्यत्वमिति भेदः । ऋच्यपि “देवा” इति बहुत्वस्यासङ्कोचाय कात्स्न्र्येपि पर्यवसानात् । त्रित्वे पर्यवसाने गुणातिशयासिद्धेः । न हि ‘ ‘नरेन्द्रं नराः सेवन्त ” इत्यादौ त्रित्वे पर्यवसानम् । “ वसन्ताय कपिञ्जला ”नित्यत्र तु त्रित्वापर्यवसाने सर्वकपिञ्जलालम्भनस्याशक्यानुष्ठानत्वादृष्टदोषदुष्टविकल्पापातात् । “न हिंस्या”दिति शास्त्रस्यासङ्कोचसंभवे सङ्कोचायोगाच्च त्रित्वे पर्यवसानम् । एतेन विश्वदेवशब्दो गणविशेषपर इति निरस्तम् । गुणातिशयासिद्धेः । भूतभव्येशानत्वानानुगुण्याच्च । “योयं मध्यमः प्राण” इति श्रुत्यन्तरोक्तं मध्यमत्वं तु परस्मिन् शक्यशङ्कम् । “अयं वाव शिशुर्योयं मध्यमः प्राणस्तस्य प्राणः स्थूणे” त्युत्तरवाक्ये तस्य शिशुत्वब्रह्माश्रितत्वायुक्तेः ।

“ अवान्तरेश्वरत्वेन तस्येश्वरवचो भवेत् ।
अतो मध्यमतामाहुस्तस्य वेदेषु वेदिन ॥ ”

इति स्मृतेश्च । तत्समाख्यानादिहापि “मध्ये वामनमासीन”मिति सर्वोत्तमत्वरूपकाष्ठात्वविरोधिमध्यस्थत्वमेवोच्यते । “ तदन्तरेण सर्वा अन्या देवता” इतिवत् । नतु मध्यदेशस्थत्वम् । यद्यपि विष्णोरपि “अन्तर्यामी” त्यत्र सर्वनियामकता “दहर” इत्यत्र सर्वजिज्ञास्यत्वरूपसर्वोपास्यता चोक्ता । न च तत्रोक्तजिज्ञास्यत्वमिह पूर्वपक्ष अक्षिप्यत इति शङ्क्यम् । उपास्यत्वस्य वाय्वेकनिष्ठत्वस्याद्याप्यसिद्ध्याऽन्योन्याश्रयात् । तथापि वायोर्यत् श्रुत्यन्तरसिद्धं प्राणनियामकत्वं देवोपास्यत्वं च तदेवेह भाति । न तु ब्रह्मधर्मभूतं सर्वनियामकत्वं सर्वोपास्यत्वं च । न हि “ आग्नेयं चतुर्धा करोती”त्यादावाग्नेयादिशब्दैरैन्द्राग्नादि धीः । न च ब्रह्मणः सर्वोपास्यत्वाङ्गीकारे तदाक्षेपायोगः । मुमुक्षुभिर्ब्रह्मैव जिज्ञास्यमित्यवधारणस्यैवाक्षेपात् । अत एव टीकायां “ किं विष्णुजिज्ञासानियमेने”त्युक्तम् । तदेतभिप्रेत्योक्तं न्यायविवरणे “ऊर्ध्वं प्राणमुन्नयतीत्यादिलिङ्गानां प्राणादन्यत्रावकाशराहित्य” मिति । वामनशब्दस्तु वायावेव युक्तः । न तु ब्रह्मणि । तत्राल्पमात्रपरिमाणत्वादिरूपवामनत्वायोगात् । “अन्यभावव्यावृत्ते”रित्यादौ सर्वगत-

स्यापि ब्रह्मणोऽणुत्वात्वाद्युक्तावपि "अङ्गुष्ठमात्र" इतीशाने श्रुतस्य मात्रशब्दार्थस्याधिकपरिमाणराहित्यस्यायोगाच्चेति ।

सिद्धान्तस्तु—सहस्रादपि लिङ्गानां श्रुतिर्बलवती स्वतः ।
अवकाशोज्झिता सावकाशात्तु किमु लिङ्गतः ॥

वामनश्रुतिर्निरवकाशा । "एष उ एव वामनिरेष हि सर्वाणि वामनि नयती"ति श्रुत्यन्तरेऽवधारणात् "उपेन्द्रो वामनः प्रांशु"रिति स्मृतेः, आर्यप्रसिद्धेश्च । वामनवामनिशब्दयोश्च लोकवेदाधिकरणन्यायेन वर्णविकारादिनैकदेशस्यान्यथात्वेपि देवासः देवाः इत्यादाविव लाघवेन प्रत्यभिज्ञयैकत्वे सम्भवति भेदकल्पनायोगात् । न हि "नकिरिन्द्र" इत्यादौ किरित्यस्य लोकप्रसिद्धात्मक इत्यस्माद्भेदः । तदुक्तं वार्तिके—

"आकृतीनाभिव्यक्तिर्या कथञ्चिन्निरूपिता ।
नासाववयवाधिक्यविनाशेषु विनश्यति ॥

इति । एवं च यथा "यद्योन्यां तदुत्तरयोर्गायती"त्यत्रोत्तराशब्द उत्तराग्रन्थे संज्ञारूपो निरपेक्ष इति तत्पर एव । न तु योनिऋग्रूपप्रतियोगसापेक्षोत्तरऋक्परः तथा वामनशब्दोपि रूढ्या विष्णुपरः । न तु दीर्घप्रतियोगिह्रस्वपरः । तदेतभिप्रेत्योक्तं न्यायविवरणे "वामनश्रुतेरेवानवकाश" इति । लिङ्गानि तु सावकाशानि । सर्वनियामकत्वादिमतिप्राणादिनियामकत्वादेः प्रासादवासिन्यायेन सम्भवात् । ऐन्द्राग्नादौ तु देवतात्वं व्यासज्यवृत्तीत्यग्नेः प्रत्येकं तत्र देवतात्वाभावान्नाग्नेयता । नियमनं तु न व्यासज्यवृत्ति । "यः पृथिवीमन्तरो यमयती"त्यारभ्य "यः पृथिवीमन्तरो यमयती"ति प्रत्येकं नियमनश्रवणात् । "यद्देवान्प्राणयोनव । देवा उपासाञ्चक्रिरे" इत्यादिश्रुतिषु ब्रह्मणो विशिष्य प्राणनियामकत्वादिश्रवणाच्च । "एवमेवैष प्राण इतरान्प्राणान्पृथक्पृथगेव सन्निधत्ते पायूपस्थेऽपानं चक्षुः श्रोत्रे मुखनासिकाभ्या"मिति श्रुत्यन्तरे मुख्यप्राण उक्तस्य सर्वप्राणनियामकत्वस्य "ऊर्ध्वं प्राणमुन्नयत्यपानं प्रत्यगस्यती"त्यनेनाप्रतीतेश्च । मध्ये वामनमित्यत्र च मध्यशब्दो देशवाची । "ऊर्ध्वं प्राण"मिति देशवाचकोर्ध्वशब्दसाहचर्यात्, उर्ध्वत्वप्रतियोगित्वाच्च । एवं च यथा "त्रिः प्रथमामन्वाहे"त्यत्र प्रथमाशब्दो या ऋग्यत्र प्रकृतौ विकृतौ वा प्रथमस्थानस्थातत्पर एव । न तु प्रकृतौ प्रथमस्थानस्थप्रवोवाजीयऋग्विशेषमात्रपरः । एवं मध्यशब्दोपीह "ऊर्ध्वं प्राण"मिति प्राणस्य

स्थानान्तरनिर्देशात्तत्त्यागेन मध्यमस्थानस्थब्रह्मपरः। न तु श्रुत्यन्तरे मध्यमशब्दोक्तप्राणपरः। तस्माल्लिङ्गानि सावकाशानि। तदुक्तं न्यायविवरणे "लिङ्गानां परमात्मन्यवकाशो विद्यत एवे"ति। अङ्गुष्ठमात्रत्वं च मूर्तिविशेषस्य व्यक्त्यात्मनाङ्गुष्ठमात्रत्वाद्वा स्थानहृदयगतस्य स्थानिनि ब्रह्मण्युपचाराद्वा युक्तम्। ननु परिमाणार्थकमात्रच्प्रत्ययोयं न त्ववधारणार्थो मात्रशब्दः। "देहाङ्गुष्ठमितो देहे जीवाङ्गुष्ठमितो हृदी"ति स्मृतौ मित इति परिमाणस्यैवोक्तेः। अङ्गुष्टपरिमाणत्वं च सर्वगतस्यापि व्योमवदित्युक्तमित्येव सूत्रे कस्मान्न समाहितमिति चेत् तथात्वे अङ्गुष्ठमात्रवाक्ये "मध्य आत्मनी"त्यस्य हृदीत्यस्य च वैयर्थ्यापातात्। "अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषोऽङ्गुष्ठं च समाश्रित" इति श्रुत्यन्तरे चाङ्गुष्ठमात्रहृदयगतत्वेनाङ्गुष्ठमात्रत्वोक्तेः। स्मृतावपि हृदीत्यादेरवैयर्थ्यायावधारणस्य विवक्षणीयत्वाच्च। प्राण्यन्तरस्याङ्गुष्ठाभावेपि शास्त्रस्य मनुष्याधिकारिकत्वात्। मनुष्याणां चाङ्गुष्ठस्य सत्त्वेनादोषत्वात्।

प्रमितग्रहणेनात्र श्रुतेर्निरवकाशताम्।
एवकारेण लिङ्गेभ्यः प्राबल्यं सूत्रकृज्जगौ ॥

अन्ये तु "अङ्गुष्ठमात्रः पुरुष" इति श्रुतोङ्गुष्ठमात्रो जीवः, परिच्छिन्ने तत्र तन्मात्रत्वसम्भवात्। "ईशानो भूतभव्यस्ये"ति चरमश्रुतमीशानत्वं तु प्रथमश्रुताङ्गुष्ठमात्रत्वानुरोधात्सङ्कोचयितव्यम्। न च "अल्पश्रुते"रिति न्यायेनेश्वरेप्यङ्गुष्ठमात्रत्वम्। तत्र हृत्पुण्डरीकस्येवेह स्थानविशेषस्यानिर्देशादिति प्राप्ते ब्रह्मप्रश्नोत्तरत्वादस्येशानत्वमसङ्कुचितमेव। अङ्गुष्ठमात्रत्वोक्तिस्तु ब्रह्मणो जीवैक्याभिप्रायेति सिद्धान्त इत्याहुः। तत्रतावत्पूर्वपक्ष एवायुक्तः। "ईशानो भूतभव्यस्ये"त्यस्याङ्गुष्ठवाक्याच्चरमत्वेपि "ईशानं भूतभव्यस्ये"त्यस्य प्रथमत्वेनाङ्गुष्ठवाक्यस्येशानश्रुतिभ्यां सन्दष्टत्वात्। "अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो मध्य आत्मनि अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो ज्योतिरिवे"ति वाक्यद्वये स्थानस्यानिर्देशेपि "अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषोन्तरात्मा सदा जनानां हृदये सन्निविष्ट" इति तृतीयवाक्ये स्थाननिर्देशाच्च। सिद्धान्तोऽपि अयुक्तः। तत्पक्षे "अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मा"दित्यत्र ब्रह्मण इव "येयं प्रेते विचिकित्सा मनुष्य" इत्यत्र जीवस्यापि पृष्टत्वेनाङ्गुष्ठवाक्यस्य जीवपरत्वेप्यदोषात्। किञ्च निर्विशेषं ब्रह्मैवैतत्पादार्थः। न च तस्य किञ्चिदपि प्रतीशितृत्वमस्ति। जीवस्य तु स्वनियम्यं देहादिकंप्रत्यस्ति। एवं च

ईशानो जीव एव स्यात्स्वदेहादेर्नियामकः ।
निर्विशेषं तु नेशानमेकस्याप्यनियामकम् ॥

ऐक्याभिप्रायत्वमपि न तावन्मुख्यार्थत्वाय कल्प्यम्, वाच्यार्थयोरैक्यानङ्गीकारात्। नापि प्रामाण्याय, भेदेऽप्यङ्गुष्ठमात्रहृदयनिष्ठत्वेन गौणाङ्गुष्ठमात्रत्वसम्भवात्। युक्तं चाभेदायाङ्गुष्ठमात्रादिश्रुतीनां ईशानादिश्रुतीनां चामुख्यार्थत्वादप्यङ्गुष्ठमात्रत्वश्रुतिमात्रस्य भेदेन गौणार्थत्वम्। किञ्च त्वत्पक्षे जीवस्यापि न स्वतोऽङ्गुष्ठमात्रत्वं किंतु हृत्कमलकोशोऽङ्गुष्ठमात्रो मनश्च प्रायेण तत्स्थं तदवच्छिन्नश्च जीव इत्येवमौपाधिकम्। एवञ्च ईश्वरस्य जीवाभेदं विनैव दहराधिकरणोक्ताङ्गुष्ठमात्रहृत्कमलकोशस्थत्वादङ्गुष्ठमात्रत्वोपपत्तौ किं जीवाभेदकल्पनया। किञ्च पूर्वत्र "आत्मानं जीवमन्तिका"दिति "तं देवाः सर्वेऽर्पिता" इति उत्तरत्र च "अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो मध्य आत्मनि तिष्ठती"ति "तादृगेव भवती"ति "इतरेण तु जीवन्ती"ति "सुप्तेषु जागर्ती"ति "नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानामेको बहूनां यो विदधाति कामा"निति "तमात्मस्थ"मिति "भयादस्याग्निस्तपती"ति भेदस्यैव श्रुतेः कथमभेदपरत्वम्। किञ्च अङ्गुष्ठमात्रे श्रुतं सर्वदेवोपास्यत्वं न पूर्वपक्षस्यानुगुणं जीवमात्रस्य सर्वदेवोपास्यत्वायोगात्। नापि सिद्धान्तस्य। ज्ञेये निर्विशेषे ब्रह्मण्युपास्यत्वायोगादिति।

केचित्तु "प्राणाधिपः सञ्चरति स्वकर्मभिरङ्गुष्ठमात्र" इति श्रुत्यन्तरे जीवस्याङ्गुष्ठमात्रत्वश्रवणादीश्वरस्य च क्वापि तदश्रवणादिहाङ्गुष्ठमात्रो जीव एवेति प्राप्ते अन्यत्राश्रुतमप्यङ्गुष्ठमात्रत्वमिहेश्वरस्यैव। ईशानशब्दादिति सिद्धान्त इत्याहुः। तन्न।

अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषोऽन्तरात्मा सदा जनानां हृदये सन्निविष्टः।
हृदा मनीषा मनसाभिक्लृप्तो य एनं विदुरमृतास्ते भवन्ति ॥

इति श्वेताश्वतरे।

अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषोऽङ्गुष्ठं च समाश्रितः।
ईशः सर्वस्य जगतः प्रभुः प्रीणाति विश्वभुक् ॥

इति तैत्तिरीये चान्यत्रेश्वरस्यापि तच्छ्रवणात्। ईश्वरस्यान्यत्र तच्छ्रवणं नास्तीति कृत्वा चिन्तात्वसदुक्ते गत्यन्तरे सति न युक्ता। यदि च श्वेताश्वतरादेरीश्वरविषयत्वे पूर्वपक्षिणो विप्रतिपत्तिस्तर्हि "प्राणाधिपः सञ्चरति" इत्यादेर्जीवविषयत्वे सिद्धान्तिनोपि सा किं न स्यादिति दिक्।

अत्र "श्रुतिलिङ्ग"मित्यादि भाष्ये श्रुत्यादौ पूर्वबलीयस्त्वमुक्तम्। तदुपपादयितुं टीकायाम्——

"श्रुतिर्नामसमुद्दिष्टं लिङ्गं तल्लक्षणं स्मृतम्।
पदानि निरपेक्षाणि वाक्यं प्रकरणं तथा॥
एकस्य प्रति प्रत्यङ्गवचनं स्थानमुच्यते।
अन्यत्र तत्समोक्तिस्तु समाख्यास्थानमेव च॥
अध्यायादिप्रबन्धास्तु प्रभेदा आगमस्य तु॥"

इति तत्त्वप्रदीपोदाहृतवचनानुसारेण श्रुत्यादिलक्षणमुक्त्वा तद्बलाबलबीजमुक्तम्। तत्रायं भावः। वाचक(रूढः)शब्दश्श्रुतिः। "नाममात्रेणे"ति टीकायां मात्रशब्देन शुद्धो योगो व्यावर्त्यः। न तु रूढिसहितः। तेन योगरूढानां वामनादिशब्दानां न श्रुतित्वहानिः। असाधारणधर्मार्पकः शब्दो वा तदर्पितो साधारणधर्मौ वा इह लिङ्गम्। न हीहानुमानमात्रं लक्ष्यम्। तस्य वाक्याद्दुर्बलत्वात्। किन्तु श्रुतितो दुर्बलं वाक्याच्च प्रबलं वैदिकं लिङ्गं। तच्च द्विविधम्। एकपदात्मकमनेकपदात्मकं चेति। तत्राद्यं यथा। तल्लिङ्गादित्यादावनन्त इत्यादि। द्वितीयं यथा। "अत एव प्राण" इत्यादौ "श्रीश्च ते लक्ष्मीश्च पत्न्या"वित्यादि। तत्राग्निशब्दादिरूपायाः श्रुतेरग्न्यादिरूपे स्वार्थे साक्षाद्धीहेतुत्वात् सर्वतः प्राबल्यम्। धूमशब्दादिरूपस्य लिङ्गस्य तु स्वार्थे व्याप्ये श्रुतिरूपत्वेपि व्यापकेऽग्न्यादौ व्याप्यधीद्वाराधीहेतुत्वाच्छ्रुतितो दौर्बल्यम्। यथात्रैव व्याप्यापकस्य "ऊर्ध्वं प्राणमुन्नयती"त्यस्य वामनश्रुतितः। स्वस्मिन्नेव पूर्णाकांक्षत्वेनान्यत्र निराकांक्षपदसन्दर्भरूपवाक्यस्य तु स्वार्थे शब्दप्रमाणत्वेपि स्वान्तर्गतपदार्थनिर्णये वा समभिव्याहृतवाक्यान्तरार्थनिर्णये वा कार्येऽनुमापकत्वमेव। तत्राद्यं यथा। तत्त्वमसीतिवाक्ये तत्साद्दश्यं तच्छब्दार्थ इत्यत्र तत्पदेन सह त्वमसीतिपदसमभिव्याहारस्य। वाक्यान्तरार्थनिर्णायकत्वमपि तन्निर्णायकश्रुत्यादियुक्तत्वेन वा प्रश्नोत्तरादिभावेन समभिव्याहारमात्रेण वा। तत्राप्याद्यं यथा। आकाश इति होवाचेति वाक्ये ब्रह्माकाशशब्दार्थ इत्यत्र "आकाशः परायण"मिति वाक्यस्य। द्वितीयं यथा। हृद्यन्तर्ज्योतिरिति वाक्ये ब्रह्मैव ज्योतिश्शब्दार्थ इत्यत्र प्रसिद्धजीवपरत्वेऽनुपपन्नस्य "कतम आत्मे"ति प्रश्नवाक्यस्य। ततश्च वाक्यस्य लिङ्गवत्साक्षाद्व्याप्यभूतैकार्था समर्पकत्वाद्व्याप्यभूतानेकपदार्थ-

कथनद्वारा प्रश्नोत्तरादिभावेन समभिव्याहृतस्वार्थान्वययोग्य एव वाक्यान्तरार्थ इत्यनुमापकत्वाल्लिङ्गाद्दुर्बलत्वम् । यथा "दहर" इत्यत्र " किं तदत्र विद्यते यदन्वेष्टव्य"मित्यादि वाक्यस्यापहतपाप्मत्वादिलिङ्गात् । विवृतं चैतत्तत्रैव । अत एव तत्र टीका "वाक्यान्वयानुपपत्ते"रिति । अत्रापि "लिङ्गवाक्ययोः साक्षादसाक्षात्त्वेनभेद" इति टीकायामिदमेवाभिप्रेतम् । "गोत्रभिदं प्रवक्षणाअभिनत्पर्वतानाम्" इतीमे अपि लिङ्गे एवोक्तरूपयोर्लिङ्गवाक्ययोः साक्षादसाक्षात्त्वेनभेदे दृष्टान्तिते । न तु लिङ्गवाक्ये । अत एव "इत्यादिव"दितिवत्करणम् । उक्तं ह्यनेकपदार्पितस्याप्यसाधारणधर्मस्य लिङ्गत्वं "अन्तस्तद्धर्मोपदेशात् अत एव प्राणः जीवमुख्यप्राणलिङ्गात् तथा हि दृष्टं लिङ्गं चे"त्यादिसूत्रेषु । तद्व्याख्यानेषु भाष्यानुव्याख्यानन्यायविवरणेषु तट्टीकासु च । यद्यपि "अस्तङ्गतः सविते"त्यादिवाक्यं सन्ध्यामुपास्स्वेत्याद्यर्थे तथा "अयं दण्ड इयं गौरि"त्यादि वाक्यमपि दण्डेन गामानयेत्याद्यर्थे लिङ्गम् । उक्तं हि सुधायां "वाक्यलिङ्गानुमाहिसे"ति । तथापि वाक्यान्तरार्थावसितावलिङ्गत्वान्न तदिहोदाहरणम् । उक्तं हि अनुव्याख्याने

आगमार्थावसित्यर्था नियतव्याप्तयोखिलाः ।
वाक्यं प्रकरणं स्थानं समाख्या च तथाविधा ॥

इति । एकार्थतात्पर्ययुक्तानेकवाक्यसन्दर्भरूपप्रकरणस्य तु बह्वर्थपरत्वेनानेकावान्तरवाक्यार्थधीपूर्वकमिदं प्रकरणमेतत्परमिति यज्ज्ञानं तत्पूर्वकं प्रकरणान्तर्गतविप्रतिपन्नवाक्यस्यापि प्रकरणानुगुण एवार्थ इत्यनेकवाक्यार्थधीद्वारा लिङ्गत्वाद्वाक्याद्दुर्बलत्वम् । यथा "ज्योतिर्दर्शना"दित्यत्र " किं ज्योतिरयं पुरुषः आदित्येनैवायं ज्योतिषास्त" इत्यादि जीवप्रकरणस्य प्रसिद्धजीवपरत्वेऽनुपपन्नात् " कतम आत्मे"त्यादि प्रश्नवाक्यात् । अत एव तत्र टीका "कतम आत्मेति प्रश्नायोगा"दिति । यद्वात्र टीकायांवत्करणस्य तद्यथेत्यादिवदुदाहरणार्थत्वाट्टीकास्वारस्यानुसारेण व्याप्यार्पकंपदं लिङ्गं तदर्पकाणि निराकांक्षपदानि वाक्यम् । युक्तं चैकार्थत्वेपि एकः कर्ता वर्तमाने काले स्वार्थे पाकक्रियां निर्वर्तयति । पचते इत्यनयोर्मध्ये एक इत्यादि वाक्यात्पचत इति पदस्यैव झटिति बोधकस्य लिङ्गस्य वाक्यात् प्राबल्यम् । यथा "तल्लिङ्गा"दित्यत्र वाय्वादिभूतकारणत्वरूपभूताकाशलिङ्गार्पकात् "सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यन्त" इति

वाक्यादनन्तत्वलिङ्गस्य । अस्मिन्पक्षे वाक्यस्य प्रकरणात् प्राबल्ये "ज्योतिश्चरणे"त्यत्राग्निसूक्तात् "विमेकर्णापतयत"इत्यादिवाक्यमुदाहार्यम् । सूत्रादौ वाक्योक्तेपि व्याप्ये लिङ्गत्वोक्तिस्तु बोधकस्य शब्दस्य वाक्यत्वेपि बोध्यस्य समुद्रशायित्वलक्ष्मीपतित्वादेर्व्याप्यत्वमभिप्रेत्य अवान्तरभेदाविवक्षया युक्ता । एकार्थपरानेकप्रकरणसन्दर्भरूपस्थानस्य तु अतिबह्वर्थकथकत्वेन अनेकप्रकरणार्थधीपूर्वकमिदं स्थानमेतत् परमिति यज्ज्ञानं तत्पूर्वकं स्थानान्तर्गतविप्रतिपन्नवाक्यस्यापि स्थानानुगुण एवार्थ इत्यनेकप्रकरणार्थधीद्वारा लिङ्गत्वात् प्रकरणाद्दुर्बलत्वम् । यथा षट्प्रश्नोपनिषद्रूपस्येश्वरपरस्य स्थानस्य "भगवन् कुत एष प्राणो जायत" इत्यादि खण्डरूपान्मुख्यप्राणप्रकरणात् । अत एव तत्खण्डमध्यस्थं "एवमेवैष प्राण" इत्यादिकं स्थानबाधेन प्रकरणान्मुख्यप्राणपरम् । अत एवात्र तत्रोक्तप्राणव्यवस्थापकत्वादीनां मुख्यप्राणलिङ्गत्वमुपेत्य श्रुत्या बाध उक्तः । यथा चाकांक्षादिमद्वाक्यसङ्घरूपप्रकरणस्य वाक्याद्भेदः तथाऽकांक्षादिमत् प्रकरणसङ्घरूपस्य स्थानस्यापि प्रकरणाद्भेदः । निर्णीतस्थले समानोक्तिः समाख्या । सा चार्थतः शब्दतश्चेति द्वेधा । तत्राद्या वैश्वानरस्य विष्णुत्वे पुरुषसूक्तसमाख्या, द्वितीया विश्वकर्मसूक्तोक्तस्याजस्य विष्णुत्वे अंभ्रणी सूक्तसमाख्या। अस्याः स्वार्थे शब्दरूपत्वेप्यत्रोक्तमेव स्थलान्तरस्थविप्रतिपन्नवाक्येनापि बोध्यमित्यत्र स्थलद्वयानुसन्धानपूर्वकं तत्सदृशत्वादिदं तदर्थपरमित्येवं सादृश्यमात्रेण लिङ्गत्वात्स्थानाद्दुर्बलता । यथा "सैषा भार्गवी वारुणी विद्या परमे व्योमन्प्रतिष्ठिता" इति श्रुत्या ब्रह्मपरानेकप्रकरणसन्दर्भरूपभृगुवल्लीस्थानात् "अन्नमयप्राणमयमनोमयविज्ञानमयानन्दमया मे शुद्ध्यन्ता"मिति कोशपरसमाख्यायाः । अत्र च श्रुतिः स्वनिर्णये श्रुतित्वेनैव निर्णायिका । वाक्यादित्वनुमानत्वेन । अत एव

"वाक्यं प्रकरणं स्थानं समाख्या च तथाविधा ।"

इत्यनुव्याख्याने "समाख्यावाक्यप्रकरणस्थानानि चोपपत्तिविशेषा" इति प्रमाणलक्षणे च वाक्यादीनामेव लिङ्गतोक्ता । न तु श्रुतेः । लिङ्गस्यत्वनुमानत्वविप्रतिपन्नमिति न लिङ्गं तत्रोक्तम् । तत्र श्रुतिलिङ्गवाक्यानां साक्षाद्विप्रतिपन्नार्थनिष्ठत्वे श्रुत्यादित्वेनैव ज्ञापकत्वम् । यथाऽत्रैव सर्वदेवोपास्यरूपविप्रतिपन्नार्थनिष्ठवामनश्रुतेः । यथा च विप्रतिपन्नाकाशनिष्ठस्यानन्तत्वादिलिङ्गस्य । यथा च विप्रतिपन्नान्तर्यामिनिष्ठस्य "यं पृथिवी

न वेद" इत्यादि वाक्यस्य। श्रुत्यादेर्विप्रतिपन्नार्थनिष्ठत्वं विनोपक्रमोपसंहारयोः श्रुतत्वेन तन्निश्चायकतया लिङ्गत्वं यथा "वैश्वानर" इत्यत्र "को न आत्मा किं ब्रह्मे"त्युपक्रमस्थब्रह्मश्रुत्यादेः। यथा च "प्रथमेऽश्रवणादिति चेन्न ता एव ह्युपपत्ते"रित्यत्र "इति तु पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ती"त्युपसंहारस्थाच्छ्रुत्यादेः। साक्षाद्विप्रतिपन्नार्थनिष्ठत्वं विनोपक्रमोपसंहाराभ्यामन्यत्र श्रुतत्वे तु प्रकरणनिश्चायकतया लिङ्गत्वं यथा "प्राणस्तथे"-त्यत्र"ब्रह्मेमं पुरुष"मिति ब्रह्मश्रुत्यादेः। उपक्रमोपसंहारावपि श्रुत्यादिनाऽर्थे निर्णीते तात्पर्यातिशयलिङ्गे। यथा "अत्ता चराचरे"त्यात्रात्तुर्ब्रह्मत्वे सर्वात्तृत्वादिना निर्णीते "नैवेह किञ्चनाग्र आसी"दित्युपक्रमः। यथा च "सर्वत्र प्रसिद्धे"त्यत्र सर्वगतस्य ब्रह्मत्वे ब्रह्मशब्दादिना निर्णीते "स योतोश्रुत" इत्याद्युपसंहारः। अन्यथा तु प्रकरणनिश्चायकौ। यथा द्युभ्वाद्यधिकरणे "प्रकरणा"दित्यत्र द्वे विद्ये वेदितव्ये" इति परमेश्वरोपक्रमः "अन्यमीश" मित्यत्रापि तस्यैव प्रकृतत्वनिश्चायकः। यथा चानुमानिकाधिकरणे "प्रकरणा"दित्यत्र "तद्विष्णोः परमं पद"मित्युपसंहारः "अनाद्यनन्तं महतः पर"मित्यादेः विष्णुप्रकरणत्वनिश्चायकः। समाख्यापि साक्षात् विप्रतिपन्नार्थनिष्ठासमाख्यात्वेनैव लिङ्गम्। यथा "पुरुषविधमुपैति चैन"मित्यत्र शीर्ष्णोद्यौः समवर्तत चक्षोः सूर्यो अजायते"ति पुरुषसूक्तोक्तिसमानायाः साक्षात् विप्रतिपन्नवैश्वानरनिष्ठायाः वैश्वानरस्य "मूर्धैवसुतेजाश्चक्षुर्विश्वरूपः" इत्याद्युक्तेः। अन्यथा प्रकरणनिश्चायकत्वेन। यथा "परोदिवा पर एना पृथिव्यैतावती"त्यम्भ्रणीसूक्तोक्तिसमानायाः "अजस्य नाभा"विति विप्रतिपन्नाजे साक्षादश्रुतायाः "परोदिवा पर एना पृथिव्या परो देवेभि" रित्याद्युक्तेरिति। मीमांसकोक्तं श्रुत्यादिलक्षणं तद्बलाबलबीजं चान्यत्र निरस्तम्॥

टीकाक्षरार्थस्तु॥ कथनवैयर्थ्यादिति॥ अङ्गुष्ठवद्व्यक्तिविशेषनिर्धारणं विना यत्किञ्चिदङ्गुष्ठमात्रत्वेनोपासनाया असंभवात्कथनं व्यर्थमित्यर्थः॥ असंभवाच्चेति॥ पिपीलिकाहृदयस्थे अङ्गुष्ठमात्रत्वसामान्यस्यैवासंभवादित्यर्थः। पूर्वं सौत्रस्तुशब्दो "हृद्यवकाशापेक्षये"ति भाष्यानुसारादेवार्थो व्याख्यातः। इदानीं "अङ्गुष्ठाभावेपि" इति भाष्यानुसारादित्यर्थतया व्याचष्टे तुशब्दोपि शब्दार्थ इति॥ इति वामनाधिकरणम्॥ ७॥

अथ देवताधिकरणम्

॥ ॐ तदुपर्यपि बादरायणः सम्भवात् ॐ ॥

यद्यपि तृतीयेऽध्याये "असावेत्रिकी"त्यादावधिकारचिन्तास्ति । तथापि पूर्वाधिकरणस्थमनुष्यग्रहणस्य विशिष्टबुद्ध्यादिहीनं तिर्यगाद्येव व्यावर्त्यं न तु देवादीत्यनेन रूपेणेयं चिन्ता न तृतीये सङ्गता । किं त्वत्रैव । यथा पश्वेकत्वादिशेषत्वचिन्ता शेषत्वरूपेण तृतीये सङ्गताप्यौपादानिकत्वरूपेण चतुर्थ एव सङ्गता । यथा च "भोक्त्रापत्ते"रिति मुक्तेशयोर्भेदसमर्थनं फलविचाररूपेण चतुर्थे सङ्गतमपि युक्तिविरोधपरिहाररूपेण द्वितीये सङ्गतं तद्वत् । न चेह तृतीयेऽधिकारः प्रतिपाद्यः । येन साक्षादध्यायसङ्गतिलोभादियं चिन्ता तत्र स्यात् । किं त्वत्र समन्वय इव तत्रापि साधनमेव प्रतिपाद्यमिति प्रसङ्गादत्रैव युक्ता । अवान्तरसङ्गतिस्तु पूर्वोक्तस्य मनुष्यपदस्नेहव्यावर्त्योक्तेर्वा सर्वदेवोपास्यत्वस्याक्षेपेण पूर्वपक्षोत्थानाद्वा । ननु देवादीनामधिकारोक्तिस्तावन्नास्मदादीनां प्रवृत्तावुपयुक्ता । नापि देवादीनाम् । तैः स्वगतस्य विग्रहादिमत्त्वस्य तत्प्रयुक्तस्य सामर्थ्यादिरूपाधिकारिविशेषणस्य च सिद्धान्तन्यायनिरपेक्षमेव निश्चितत्वात् । तस्मादफलेयं चिन्तेति चेत्सत्यम् । देवादीनां विग्रहाद्यभावादनधिकार इति पूर्वपक्षयतां परेषामयं दोषः । अस्माकं तु देवादिपदानां नित्यत्वात्तेषां मुमुक्षा न युक्तेति पूर्वपक्षयतां न दोषः । पूर्वपक्षन्यायेन देवानां स्वपदनित्यत्वाशङ्कया मुमुक्षाभावोपपत्तेः । अस्मदादीनां सर्वदेवोपास्यत्वप्रकारेण ब्रह्मज्ञानाभावापाताच्च । "विश्वेदेवा उपासत" इति श्रुत्यप्रामाण्यापातस्य टीकायामेवोक्तत्वाच्च । न चाप्रामाण्येन पूर्वपक्षो द्वितीयाध्याय एव युक्त इति वाच्यम् । विश्वजिदाधिकरणपूर्वपक्षस्याप्रामाण्यपर्यन्तस्यापि षष्ठइवास्य विचारस्यावान्तरसङ्गतिलोभेनात्रापि युक्तत्वाच्च । अत्र देवानां किं ब्रह्मविद्याधिकारो नास्त्युतास्तीति चिन्ता । तदर्थं तेषां किं मोक्षेऽर्थिता नास्त्युतास्तीति । तदर्थं तत्तत्पदविशिष्टा देवाः किमनादिनित्याः किं वाऽऽद्यन्तवन्त इति । तदर्थं किमाद्यन्तवत्वे कर्मशब्दौ विरुध्येते न वेति ॥

पूर्वपक्षस्तु—न देवादीनां ब्रह्मोपासनाधिकारः । तथाहि । तत्तत्पदविशिष्टा देवाः किमुत्पत्तिविनाशवन्तः किं वानादिनित्याः । नाद्यः । इन्द्रादिपदप्राप्तेः पूर्वं पश्चाच्चेन्द्रादिदेवताभावेन तदुद्देशेन द्रव्यत्यागात्मकयागादिरूप-

कर्मविरोधात् । न चेन्द्रादिपदोपलक्षित आत्मोद्देश्यः । स च पूर्वं पश्चाच्चास्तीति युक्तम् । भविष्यदिन्द्रादिपदानां मनुष्यादिशरीराणामप्युद्देश्यत्वापातात् । ऐन्द्रादियागशेषार्थवादे तन्मन्त्रे च तत्तत्पदतत्तद्विग्रहादिविशिष्टस्यैवेन्द्रादेस्तत्तद्यागादिना प्रीत्याद्युक्तेश्च । न च चतुर्थ्यन्तःशब्द एव देवता । स चानादिनित्य इति वाच्यम् । मन्त्रार्थवादेतिहासपुराणादिना विग्रहादिमद्देवतासिद्धेरभिमान्यधिकरणे वक्ष्यमाणत्वात् । शब्दस्याचेतनत्वेन सुतरामनधिकाराच्च । न चेन्द्रादीनामनित्यत्वेपि सर्वकर्मसु ब्रह्मैवोद्देश्यमिति युक्तम् । मनुष्यादिभिरिन्द्राद्यधिष्ठानस्यैव ब्रह्मण उद्देष्टव्यत्वात् । अन्यथा बहुविप्लवापातात् । नन्वेतदिन्द्रोत्पत्तेः पूर्वमिन्द्रान्तरस्य सत्त्वेन तदुद्देश इति चेन्मैवम् ।

द्वितीयसूत्राशंकितकर्मविरोधोद्धारेपि तृतीयसूत्राशंकितशब्दविरोधानुद्धारात् । अत एव टीकायां "कर्मादिरिवोधा"दित्यादिशब्दः । ननु द्वितीयोक्तेन देवताप्रवाहस्यानादित्वेनैव वर्मविरोधवच्छब्दविरोधोप्युद्धृत एव अनादेः शब्दस्य साद्यर्थसंबंधविरोधेप्यनाद्यर्थसंबंधविरोधात् । तथा च तृतीये पुनः शब्दविरोधाशंका न युक्ता । न च द्वितीये प्रवाहस्यानादित्वमेवोक्तम् । न त्वनंतत्वं । तस्य तृतीये वक्ष्यमाणत्वात् । तथा चानंतस्य शब्दस्यांतवदर्थसंबंधो विरुद्ध इति शंका तृतीये युक्ता । अत एव भाष्ये द्वितीयसूत्रे "तत्पूर्वं देवताभावा"दिति तृतीयसूत्रे तु "देवानामनित्यत्वा"दित्युक्तमिति वाच्यम् । द्वितीयेपि सादित्वप्रयुक्तकर्मविरोधवत्तत्प्रयुक्तशब्दविरोधस्यापि तृतीये सान्तत्वप्रयुक्तशब्दविरोधस्येव तत्प्रयुक्तकर्मविरोधस्यापि परिहारेण द्वितीये कर्मपदस्य तृतीये शब्दपदस्य चायोगादिति चेन्न । उभयत्रोभयविरोधपरिहारेप्याद्यसूत्रे मनुष्याणां सतां कर्मादिना देवादित्वमिति तदुपरीत्यनेनोक्ते तर्हि येन कर्मणा देवादित्वं साध्यं तस्मिन्कर्मण्येव विरोधः । ततः पूर्वं साधनावस्थायां देवताभावादिति शङ्किते कर्मविरोधे द्वितीयसूत्रेण पूर्वपूर्वदेवता प्रवाहस्यानादित्वप्रतिपादकशब्दान्निरस्ते तर्हि तस्मिन् शब्द एव विरोध इति शङ्कितस्य शब्दविरोधस्य तृतीयेन निरासा द्वितीये कर्मशब्दस्य तृतीये शब्दशब्दस्य चोपपत्तेः । एतेनानादित्वश्रुतिवत् "यथैव नियमः काल" इति भाष्योदाहृतानन्तत्वश्रुतिरपि द्वितीयसूत्रस्थेन "दर्शना"दित्यनेन विवक्षितुं शक्येति पुनस्तृतीये सान्तत्वनिमित्तापि शब्दविरोधशङ्का निर्बीजेति

निरस्तम् । उक्तरीत्याऽऽकाङ्क्षाक्रमेण द्वितीयेऽनादित्वस्यैव वक्तव्यत्वेन "दर्शना"दित्यनेन तत्रैव शब्दोपन्यासात् ।

यद्वा यथाहि कर्माणि प्रवाहेणानाद्यनन्तानि तथा देवता अपि । यथा च ताः स्वरूपेणानित्यास्तथा तान्यपीति देवताप्रवाहस्यानाद्यनन्तत्वेनातीतानागतकर्मविरोध एव परिहृतो न तु शब्दविरोधः । वेदरूपस्य शब्दस्य भाष्योक्तरीत्या स्वरूपेणैव नित्यत्वात् । प्रवाहनित्यतायाः पुराणादावपि सत्त्वात् । स्वरूपेण नित्यं चेन्द्रादिसूक्तं न प्रतिनियतैकेन्द्रादिपरम् । एकस्येन्द्रादेः सदाऽभावात् । इन्द्राद्यन्तरस्यासिद्ध्यापाताच्च । न च यदा य इन्द्रस्तदा तदुद्देशवद्यदा य इन्द्रस्तदा तत्परमिति वाच्यम् । कालभेदेन सूक्तादेस्तात्पर्यभेदायोगादिति कर्माविरोधमङ्गीकृत्यैव शब्दविरोधशङ्कोदयः । अत एव शङ्कानुसारेण तृतीयसूत्रस्थपरिहारभागस्यायं भावः । इन्द्रादिसूक्तस्येन्द्रादिपदस्थे तात्पर्यम् । पदस्थत्वोपाधिश्चामात्यत्वादिवदतीतानागतेष्वेक एवेति नानेकेषु तात्पर्यापात इति । तस्माद्द्वितीयसूत्रे कर्मविरोधे परिहृतेपि तृतीये शब्दविरोधशङ्कासमाधाने युक्ते । समाहितेपि शब्दविरोधेन देवानामनित्यता ।

तथाहि । न तावत्पौरस्त्यानां पाश्चात्यानां चेन्द्रादीनां नामरूपाभ्यां साम्यम् । लोकेऽमात्यान्तरस्य पूर्वामात्येन नामादिसाम्यनियमादर्शनात् । मानाभावाच्च । "सूर्याचन्द्रमसौ धाता यथा पूर्वमकल्पय"दित्यादिवाक्यं तु तामेव सूर्यादिव्यक्तिं पूर्वप्रकारेणाकल्पयदित्येवं सूर्यादिव्यक्त्यैक्यपरम् । न चैवं सूर्यादिसृष्टिवाक्यविरोधः तस्यानित्यसंयोगद्वारा स्वाप्रामाण्यापादकदेवतोत्पत्तिपरत्वासम्भवेनान्यपरत्वात् । नाप्यसाम्यम् । इन्द्रादिसूक्तस्थानामिन्द्रादिनाम्नां सहस्राक्षत्ववज्रबाहुत्वादिरूपाणां च विरोधात् । तस्मात्तत्तत्पदादिविशिष्टदेवाअनादिनित्या इति द्वितीय एवाङ्गीकार्यः । तथा च न देवानामधिकारः । स्वपदेभ्यो मोक्षस्यातिशयितत्वेपि स्वपदानां नित्यत्वेन स्वेषां मोक्षाभावनिश्चयेन तत्रार्थित्वायोगात् । किञ्च न तावद्देवानां सर्वविद्याधिकारः । वसुत्वादिफलकमधुविद्यादिषु वस्वादीनामधिकारायोगात् । नापि मोक्षफलकासु । "नैवदेवपदंप्राप्ता ब्रह्मदर्शनवर्जिता" इत्यादिवाक्यैः देवानां ब्रह्मज्ञानित्वात् तज्ज्ञानार्थं विचारेऽनधिकारादिति ।

सिद्धान्तस्तु—न देवानामसामर्थ्यं वर्तते तिर्यगादिवत् ।
न चापि प्रतिषेधोस्ति शूद्रादेरिव कुत्रचित् ॥

स्वपदानामनित्यत्वान्मुक्तावस्त्यर्थितापि च ।
प्रवाहानादिनित्याश्च तुल्यरूपादियोगिनः ॥
देवा न तेन देवानामधिकारेऽस्ति बाधकम् ।
श्रूयते चाधिकारोपि देवानां श्रुतिषु स्फुटम् ॥

अतीतानागतानां देवानां समाननामरूपत्वं "यथापूर्व"मित्यादि भाष्योदाहृतश्रुत्यादिसिद्धम् । न च तद्देवताव्यक्त्यैक्यपरम् । तत्सृष्टिवाक्यविरोधात् । तासां प्रवाहतोऽनादिनित्यतायाः समाननामरूपतायाश्चांगीकारे सृष्टिवाक्यस्य स्वार्थपरत्वेऽपि नानित्यसंयोगाद्यापातः । अन्यथा ' यथापूर्व"मित्यादेर्व्यक्त्यैक्यपरत्वे सिद्धे देवतानां प्रवाहानादित्वसमाननामरूपत्वयोरभावः । तत्सिद्धौ चानित्यसंयोगापत्त्या सृष्टिवाक्यस्य स्वार्थपरत्वाभावः । तत्सिद्धौ च सृष्टिवाक्यविरोधाभावात् "यथापूर्वम्" इत्यादेर्व्यक्त्यैक्यपरत्वसिद्धिरिति चक्रकाश्रयः स्यात् । "एकशतं ह वै वर्षाणि मघवान् प्रजापतौ ब्रह्मचर्यमुवासेत्यादि श्रुतिसिद्धश्च देवानामधिकारः । यद्यपि मधुविद्यादिफलं वसुत्वादिकं ब्रह्मज्ञानं च वस्वादीनामस्ति । तथापि ज्ञाने मोक्षे चातिशयार्थमुपासनायुक्तेति । अत्र चाद्येसूत्रे न तावद्देवताजीवानां कदाप्यनधिकारः । तेषामेव पदप्राप्तेः पूर्वं मनुष्यशरीरित्वदशायामधिकारादिति तदुपरीत्यनेन सूचयित्वा नापि पदप्राप्त्यनंतरमधिकारः । विशिष्टबुद्ध्यादिभावादिति "संभवा"दित्यनेनोक्तम् । द्वितीये "तदुपरी"त्यनेनोक्तदेवतापदस्य सादित्वे कर्मविरोधः शब्देन परिहृतः । तृतीये तस्मिन्नेव शब्दे विरोधो देवताप्रवाहनित्यत्वेनोद्धृतः । तत्र च प्रभवशब्दः प्रभवनियमपर इति भाष्य एवोक्तम् । चतुर्थे देवताप्रवाहनित्यत्वं तद्वाचकवेदनित्यत्वेन साधितम् । ननु न वाचकस्य नित्यत्वे न वाच्यनित्यत्वसिद्धिः । शब्दगतशक्तिविषयस्य वाच्यस्य नाशेपि शक्तेस्तदाश्रयस्य शब्दस्य चानाशोपपत्तेः । नहि शक्यनाशे शक्तितदाश्रयोर्नाशनियमः । प्रलये वाच्यस्य देवतादेरभावेपि वाचकावस्थानाच्च । तदा भारतादिवदतीतविषयत्वे चान्यदपि तथास्त्विति । मैवम् । प्रतिकल्पं वेदोक्तकर्माननुष्ठाने प्रतिकल्पं वेदोपदेशधारणादेर्वैयर्थ्यापातात् । अनुष्ठाने च कर्मकालप्रयुक्तानां "इंद्रागच्छे"त्यादीनां देवताह्वानाद्यर्थत्वात्तदा तदभावे चाह्वानाद्ययोगात् । प्रतिकल्पं कर्मा-

नुष्ठानकाले च देवतासत्त्वस्य तत्प्रवाहादिनित्यत्वं विनाऽयोगादिति दिक्। पञ्चमे धर्मिभूतदेवानित्यत्वहेतुकविरोधाभावेपि धर्मभूतरूपादिवैचित्र्यनिमित्तकविरोधशंकाया उद्धारः। तत्र च "आवृत्ता" वित्यस्य प्राचीनानां पदस्थानां मुक्तावन्येषां तत्पदप्राप्तिः पुनस्तेषामपि मुक्तिरित्यैवं मुक्तेरावृत्तावपीति वा प्राचीनानां मुक्तत्वेन स्वस्वपदादावृत्तावपीति वा स्वस्वपदेष्वावृत्तावपीति वार्थः। एवं "मुक्त्यावृत्तावपी"ति भाष्यमपि त्रेधा व्याख्येयम्। स्वस्वपदेष्ववृत्तावपीतिटीकायां तु तत्प्रकारद्वयं स्फुटत्वान्नोक्तम्। षष्ठे मध्वाद्युपासनाविशेषफलस्य वसुत्वादेर्वस्वादिभिः प्राप्तत्वान्न तेषां तत्राधिकार इति शंका सप्तमे तूपासनामात्रफलस्य ज्ञानस्य सर्वैरपि देवैः प्राप्तत्वान्न तेषां तत्राधिकार इति शंका तत्र च ज्योतिश्शब्दो ज्ञानपरः। ज्ञानस्य चाश्रयपेक्षायां "तदुपरी"ति प्रस्तुतदेवतान्वयः ज्योतिषीति सप्तमी च चैत्रस्य बुद्धौ शास्त्रार्थ इतिवत्। तथाच देवताज्ञाने सर्वस्य भावादिति सूत्राक्षरार्थः अष्टमे तु तदुद्धार इति सूत्रक्रमः। यतूक्तमुभाभ्यां मंत्रार्थवादादेरनुष्ठेय प्रकाशनस्तुत्यादिपरत्वेन देवतानां विग्रहादिराहित्ये नार्थावच्छिन्नशब्दरूपतयाशब्दावच्छिन्नार्थरूपतया वा जडत्वेनासामर्थ्यादनधिकार इति प्राप्ते मंत्रादिभिस्तासां विग्रहादिमच्चेतनत्वास्त्यधिकार इत्याद्यसूत्रेण सिद्धान्त इति। तन्न। पूर्वसूत्रस्थमनुष्यपदेनेह तत्सजातीयचेतनांतर एवानाधिकारशंकोदयेनाचेतनानधिकारपूर्वपक्षस्यासंगतेः। अस्मद्रीत्या "अभिमानी"ति सूत्रोक्तन्यायेन मंत्रादेः स्वार्थपरत्वेन विग्रहाद्यंगीकारेण पूर्वपक्षसंभवेतदनंगीकारेण तस्य जघन्यत्वाच्च। किञ्च पूर्वपक्षे स्वार्थे मंत्रादेरप्रामाण्येप्युपनिषदामपि स्वार्थे प्रामाण्यं नास्ति चेत् ब्रह्मैव च न सिध्येत्। अस्ति चेत् "ता एता देवताः सृष्टा अस्मिन्महत्यर्णवेप्रापतंस्तमशनायापिपासाभ्यामन्ववार्जत्ता एनमब्रुव"न्निति "तत एतेव्यजायंत विश्वोहिरण्गर्भोग्निर्यमो वरुणो रुद्रेंद्रा" इत्याद्युपनिषद्भिरेव विग्रहादिसिद्धिः। न हि ताः स्रष्टरि प्रमाणं सृज्ये तु नेति युक्तम्। किञ्च

देवताविग्रहादिश्चेत्‌च्छ्रुतितात्पर्यगोचरः।
बाध्यो न स्यान्नचेन्नस्याद्यावहारिकसन्नपि॥
अन्यथाचितिमात्रं च बाध्येतैव कदाचन।
यजमानप्रस्तरत्वमपि स्याद्यावहारिकम्॥

समर्थितं चैतत्प्राक्। यच्चोक्तं परैः देवतानां देवतांतराभावेन तदुद्देशेन हविस्त्यागायोगात् ऋषीणां च भृग्वादीनां भृग्वाद्यंतरभावेन तद्वरणायोगाद्यज्ञादिकर्मस्वनधिकारेपि ब्रह्मविद्यासु सोस्तीति। तन्न। देवतानामपि "यज्ञेन यज्ञमयजंत देवा" इति "देवा वै सत्रमासते"ति "देवा यज्ञमतन्वते"ति "देवा वै चतुर्होतृभिर्यज्ञमतन्वते"ति "यद्विश्वेदेवाः समयजंत तद्वैश्वदेवस्य वैश्वदेवत्वमिति "प्रजापतिर्वा एतेनाग्रेऽयजते"ति "इंद्रोश्वमेधाञ्शतमिष्ट्वे"ति "देवा वै वरुणमयाजयन्" इत्यादिश्रुतिभिः

"ततस्तु देवताः सर्वा ब्रह्मा चैव महर्षयः।
वेददृष्टेन विधिना वैष्णवं क्रतुमाहरन्॥"

इत्यादि भारतादिवचनैश्च यज्ञादिसद्भावात्। शूद्रवच्च तेषामधिकारनिषेधाभावात्। देवताकर्तृकयज्ञेषु च

"यो मे यथा कल्पितवान्भागमस्मिन् महाक्रतौ।
स तथा यज्ञभागार्हो वेदसूत्रे मया कृतः।
मामेव यजतां शक्रः पावयिष्यामि वज्रिणम्"॥

इति भारते देवादीन् प्रति भगवद्वचनादिभिरग्नींद्रादिशब्दमुख्यार्थो भगवानेवोद्देश्यः। अत एव "इंद्रो वा अकामयत ज्यैष्ठ्यं देवानामभिजयेयमिति। स एतमिंद्राय ज्येष्ठाय पुरोडाशमेकादशकपालं निरवप" दित्यादिश्रुतयः। भृग्वादिवरणं च मनुष्यविषयम्। यद्वा अनादौ संसारे पूर्वपूर्वभृग्वादिवरणमुत्तरोत्तरेषां युक्तम्। ननु "वसंते ब्राह्मणोग्नीनादधीत ग्रीष्मे राजन्यः शरदि वैश्य" इति "वसंते ब्राह्मणमुपनयीत ग्रीष्मे राजन्यं शरदि वैश्य" मिति च त्रैवर्णिकानामेवाधानोपनयनेश्रुते इत्यत्रैवर्णिकानां देवानां तदभावात्तत्साध्याग्निविद्ययोरभावान्न धर्माधिकार इति चेन्न। "देवा वै भद्राः संतोग्निनामाधित्संते" त्युपक्रम्य "ते पुनर्वस्वोरादधते"ति "देवा वा अग्निमादधते"त्यादौ देवतानामप्याधानश्रवणात् "यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै" इति ब्रह्मणः "ऋग्वेदं भगवोध्येमि यजुर्वेदं सामवेदमाथर्वण" मित्यादौ देवर्षीणां नारदादीनां चाध्ययनश्रवणाच्च।

त्वत्प्रसादेन भगवन्स्वाध्यायतपसोर्मम।
कुशलं चाव्ययं चैव सर्वस्य जगतस्तथा॥

इति मोक्षधर्मे चतुर्मुखंप्रति रुद्रवचनाच्च। देवानां त्वन्मते कर्मानधिकारेपि वैदिकज्ञानाधिकारवदुपनयनाभावेप्यध्ययनोपपत्तेश्च। अध्ययनाभावेपि देवानां स्वयं प्रतिभानवेदत्वाच्च। "अथ पुमर्थसाधनान्यर्थो धर्मो ज्ञानमित्युत्तरोत्तरम्। तत्राधिकारिणो मनुष्या ऋषयो देवा इत्युत्तरोत्तर" मित्यादिश्रुतिसिद्धस्य देवानां कर्माधिकारस्यात्रैवर्णिकत्वादिनाऽपलापे तत एव तेषां ब्रह्मविद्यानधिकारापाताच्च। "देवा एव ब्रह्मचारिण" इति प्रक्रम्य "सर्वेवर्णाः सर्वाश्रमिणः सर्वे ह्येते कर्म कुर्वंति" इत्यादिश्रुतेर्देवानामत्रैवर्णिकत्वाभावाच्च "एतया निषादस्थपतिं याजये"दित्यादिवचनादत्रैवर्णिकत्वेनानाहिताग्नीनामपि निषादस्थपत्यादीनां लौकिकाग्नौ वैदिककर्माधिकारांगीकाराच्च। देवा वै सत्रमासतेत्याद्यर्थवादानां मानांतरप्राप्तिविरोधयोरभावेन देवताविग्रहाद्यर्थवादानामिव त्वन्मते स्वार्थे प्रामाण्याच्च। देवानामुपासनांगकर्मानधिकारे उपासनानधिकारापाताच्च। यच्चोक्तमुभाभ्यां तिर्यगादीनामसामर्थ्यात् कर्मब्रह्मविद्ययोरनधिकार इति तन्न।

एवमुक्तो भ्रातृभिस्तु जरितारिर्विभावसुम्।
तुष्टाव प्रांजलिर्भूत्वा यत्तच्छृणु नराधिप॥

इत्यादिना भारते जरितारि-सारिसृक्क स्तंबमित्र-द्रोणाख्यानां चतुर्णां पक्षिणां "अयमग्ने जरिते" त्याग्नेयसूक्तेनाग्निस्तावकत्वोक्तेः। तत्रैव "स्तंबमित्रस्तपः कुर्याद्द्रोणो ब्रह्मविदुत्तम" इति द्रोणादेर्ब्रह्मवित्त्वाद्युक्तेश्च। ऋषीनस्मान्बालकान्पालयस्वे" ति ऋषिशब्देन चतुर्णामपि मंत्रद्रष्टृत्वोक्तेश्च। ऋषिर्द्रोणत्वमसि वै ब्रह्मैतद्व्याहृतं त्वये" ति द्रोणस्य वेदव्याहर्तृत्वोक्तेश्च। "अयमग्नौ द्व्यचाः शार्ङ्जरिताद्रोणसारिसृक्कस्तंबमित्राश्चे" त्यनुक्रमणिकायां "अयमग्नेजरिते" त्यादि सूक्ते द्रोणादीनां पक्षिणामृषित्वोक्तेश्च। रामायणादौ हनुमदादीनां वेदवित्त्वाद्युक्तेश्च। शूद्रादिवत्तिर्यगादीनामधिकारनिषेधाभावाच्च। अर्वाचीनानां तिर्यगादीनामस्माभिरप्यधिकारानंगीकाराच्च। अर्वाचीनदृष्टांतेनेतरेषामप्यसामर्थ्यानुमानेऽतिप्रसंगाच्च। यच्चोक्तमुभाभ्यामिंद्रादीनां विग्रहवत्त्वे ऋत्विगादिवत्सन्निधानेन कर्मांगत्वं स्यात्। तच्च विरुद्धम्, बहुषु यागेषु युगपदेकस्यैंद्रादेः। सन्निधानायोगादिति चेन्न। एकस्या अपि देवताया अनेकशरीरप्रतिपत्तेरिति द्वितीयार्थ इति। तन्न। देवताया विग्रहत्वेपि

स्वस्थानस्थितताया एकस्या एव बहुभिरुद्देष्टुं शक्यत्वेन कर्मणि विरोधशंकानुदयात्। ब्रह्मविद्याधिकारो हि सामर्थ्याद्यर्थं विग्रहादिकमेवापेक्षितम्। न त्वृत्विगादिवत्सन्निधानमपि। ननु "इंद्रागच्छ हरिव आगच्छ" इत्यादिनाऽह्वानात्सन्निधानसिद्धेर्विरोधशंकोदय इति चेत् यद्याह्वानमागमनार्थं तर्हि सिद्धं विग्रहवत्त्वम्। यदि त्वदृष्टार्थं न तर्हि सन्निधानसिद्धिः। एतेन "कस्य वा देवा यज्ञमागच्छंती" त्यादिवाक्यात्सन्निधानसिद्धेः शंकोदय इति निरस्तम्। अनेन वाक्येन देवतानामागमनसिद्धौ तत एव विग्रहत्वसिद्धेः। असिद्धौ च कर्मणि विरोधशंकानुदयात्। एवं सूत्रांतरेप्यनुपपत्तिरूह्या।

टीकाक्षरास्तु—नाध्यायादिसंगतिर्गवेषणीयेति। मुखतो व्युत्पाद्येऽधिकारे न साक्षादध्यायसंगतिर्गवेषणीयेत्यर्थः। प्रासंगिकसंगतेस्तत्रापि सत्त्वात्। फलिते देवतोपास्यत्वलिङ्गसमन्वयसाक्षात्संगतेरपि सत्त्वाच्च। पर्वतेतरत्वादिनामपि व्याप्तिरस्ति न वा। आद्यं निरस्यति। का नो हानिःपर्वतेतरत्वादीनामपि व्याप्तिरस्तिचेदिति। द्वितीयं प्रत्याह अनुमानोपजीव्येनबाधादव्याप्ताविति ॥ चक्रकापातादिति ॥ ईश्वरस्य सर्वज्ञत्वे सिद्धे "तस्माद्यज्ञा" दित्यादिना वेदस्य सर्वज्ञप्रणीतत्वसिद्धिः। तत्सिद्धौ च वेदस्य प्रामाण्यसिद्धिः। तत्सिद्धौ च वेदेनेश्वरस्य सर्वज्ञत्वसिद्धिरिति चक्रकापातादित्यर्थः। किं ज्ञानकारणातिरिक्तमात्रजन्यत्वं साध्यं किं वा ज्ञानत्वप्रयोजककारणजन्यत्वे सत्यतिरिक्तजन्यत्वम्। आद्ये प्रमात्वयुक्तज्ञानस्यापि ज्ञानत्वाद्व्याघात इत्याह। तादृशज्ञानस्यापीति ॥ द्वितीयं शंकते। ज्ञानकारणतदतिरिक्तजन्यत्वमिति ॥ विशिष्टाभावविकल्पेन व्याघातस्य समीकरणादिति ॥ यथा प्रमायां ज्ञानकारणातिरिक्तकारणमात्रजन्यत्वस्य व्याहतत्वेपि ज्ञानकारणमात्राजन्यत्वरूपविशिष्टाभावो न व्याहतः। तस्य जन्यत्वाभावेन वा जन्यत्वेपि ज्ञानकारणातिरिक्तजन्यत्वेनोपपत्तेः। तथा ज्ञानेपि यादृच्छिकसंवादस्थलेतिरिक्तकारणं विनापि दृष्टायाः भ्रमस्याप्यधिष्ठानांशे प्रमात्वेन प्रमात्वरहितज्ञानव्यक्तेरभावेन ज्ञानवदनुवृत्तत्वेन दृष्टायाश्च प्रमाया अतिरिक्तकारणजन्यत्वे ज्ञानस्यापि तज्जन्यत्वप्रसंगादित्यर्थः। व्याघात इत्युपलक्षणम्। ईशज्ञानस्य पक्षत्वेपि तत्र जन्यत्वाभावेन साध्यसंभवात्तदंशे बाधोपि नेति भावः। प्रतिज्ञानिरासेन निरस्तमिति ॥

परतस्त्ववादिनापि गुणत्वजातेरनंगीकारेण गुणशब्देन ज्ञानकारणातिरिक्तकारणस्यैव विवक्षणीयत्वेन पूर्वोक्तव्याघाताद्यापत्तेरित्यर्थः ॥ अजन्यप्रमात्वमिति ॥ जन्यप्रमात्वाभाव इत्यर्थः ॥ व्याप्त्यभावादिति ॥ यादृच्छिकसंवादिदुष्टवाक्यजन्यप्रमायां साध्ये सत्यप्युपाध्यभावादित्यर्थः। तदभावादेवेति ॥ प्रामाण्यस्य साधितत्वेनाप्रामाण्यस्याभावादेवेत्यर्थः ॥ वृश्चिकतांडुलीयकादिवदिति ॥ यथा गोमयतंडुलकणादिविजातीयजन्यानामपि वृश्चिकत्वतांडुलीयकत्वादिजातिस्तथैव ब्राह्मणाज्जातस्यापिसर्गादिकालीनस्य ब्राह्मणत्वजातिरित्यर्थः॥ संयोजितवानिति॥ अयंशब्दोत्र शक्त इति ज्ञापितवानित्यर्थः ॥ न च द्वितीयाद्यमृतविद्यादिष्विति ॥ "तद्यत्प्रथमममृतं तद्वसव उपजीवंती" त्युक्तप्रथममृतविद्याया वसुत्वफलकत्वेन तत्र वसूनामनधिकारेपि "अथ यत् द्वितीयममृतं तद्रुद्रा उपजीवंति" इत्यादिनोक्तद्वितीयाद्यमृतविद्यासु रुद्रत्वादेः फलत्वेन तत्राधिकारोस्त्विति न वाच्यमित्यर्थः ॥ प्रकाशवानस्मिँल्लोके भवतीत्यादीनामिति ॥ "प्रकाशवानस्मिन्लोके भवति। प्रकाशवतो ह लोकाञ्जनयती" त्यादिनोक्तानां एष वै सोम्य चतुष्कलः पादो ब्रह्मणः प्रकाशवान्नामे" त्यादि विद्याफलानामस्मिन्लोके प्रकाशवत्वादीनां मधुविद्यादिफलभूतवसुत्वादावंतर्थावादित्यर्थः ॥ न ह वा एवं विदि किञ्चनानन्नंभवतीत्यादीनां सर्वायोग्यत्वादिति ॥ न ह वा एवं विदीत्यादिनोक्तेषु सर्वभोक्तृत्वादिरूपेषु "तेह प्राणा अहं श्रेयसि व्यूदिर" इत्यादि प्राणविद्याफलेषु रुद्रादेरेवयोग्यत्वादित्यर्थः ॥ प्राचीनपक्षे दोषांतरं चोक्तं भवतीति ॥ न केवलमाद्यपक्षे पूर्वोक्तो वस्वादीनां मधुविद्यादिफलेवसुत्वादावधिकाराभावदोषः। किन्तु विद्यासाध्ये वसुत्वादिसाधने ज्ञानेप्यर्थित्वाभावदोषः। वस्वादीनां सिद्धज्ञानत्वादित्यर्थः ॥ इति देवताधिकरणम् ॥ ८ ॥

अथ अपशूद्राधिकरणम्

॥ ॐ शुगस्य तदनादरश्रवणात्तदाद्रवणात् सूच्यते हि ॐ ॥

अत्र पूर्वाधिकरणसिद्धान्तरीत्या पूर्वपक्षोत्थानादनन्तरसङ्गतिः। फलं

तु न चोक्ते विरोधाभावा"दित्यादिटीकायामेवोक्तम् । अयं हि टीकार्थः। शूद्रस्याधिकारेप्युक्ते मनुष्याधिकारे विरोधो न। शूद्रस्यापि मनुष्यत्वात्। तथाचोक्ताक्षेपाभावेनास्य विचारस्य निष्फलत्वादसङ्गतिरिति न वाच्यम्। शूद्रस्याधिकारवदनधिकारेपि श्रुत्यादेः सत्त्वेनाधिकारोपपादकपूर्वपक्षन्यायेनाधिकारस्यापि प्राप्तेः। तथा च सामान्येन मनुष्याधिकारोक्तिः प्रमाणविरुद्धा। अनधिकारे तु सामान्येनोक्तेः शूद्रेतरविषयत्वान्नविरोध इति। यद्यप्यत्राद्यसूत्रस्याथशब्दसूचितस्य त्रैवर्णिकाधिकारस्येहाक्षेपादपि फलं सुवचम्। तथापि टीकायां सन्निकृष्टत्वान्मनुष्याधिकार एवाक्षिप्तः। यद्वा अत्रत्यसिद्धान्तेन त्रैवर्णिकाधिकारे सिद्धेऽथशब्देन तत्सूचनम्। पूर्वपक्षे तु नेति न तदाक्षेपः शक्यः। अत्र शूद्रादेः किं ब्रह्मविद्याधिकारोस्त्युत नेति चिन्ता। तदर्थं "अहहारेत्वाशूद्रे"ति श्रुतः शूद्रशब्दः किं रूढः किं वा यौगिक इति। तदर्थं किं रूढिबाधकं नास्त्युतास्तीति। तदर्थं "अयमश्वतरीरथ" इति श्रुतो रथः किं शूद्रे युक्त उत न युक्त इति॥

पूर्वपक्षस्तु—विशिष्टबुद्ध्यादिमत्त्वाद्देववच्छूद्रादिरपि वेदविद्याधिकारी। ननु शूद्रउपनयनाभावादध्ययनरहितः। तद्रहितश्च नाधिकारीति "अध्ययनमात्रवत" इत्यत्र वक्ष्यत इति चेन्न। वैदिकसंवर्गविद्याश्रोतारं पौत्रायणं प्रति "अहहारेत्वाशूद्रे"ति रैक्वस्य सम्बोधनरूपेण, शूद्रस्यापि विदुरादेर्वेदार्थावधारणादिरूपेण च लिङ्गेन शूद्रेप्युपनयनाध्ययनयोः सत्वात्। यद्वा शूद्रस्यानुपनीतस्यैवाध्ययनमस्तु। अथवा अनधीयानस्यैव शूद्रस्य श्रुताल्लिखितनिरीक्षिताद्वा वेदादर्थज्ञानमस्तु। न चात्र शूद्रशब्दः शोकेनाद्रवणाद्यौगिकः। रूढेर्बलवत्वात्। अन्यथा "वर्षासु रथकार आदधीते"त्यत्र रथकारशब्दस्यापि योगेन त्रैवर्णिकपरत्वापातादिति।

सिद्धान्तस्तु—शूद्रशब्दस्य रूढत्वे रथवत्त्वादिबाधकम्। रथकारादिशब्दे तु रूढेर्नैवास्ति बाधकम्॥ अस्ति ह्यत्र "अयमश्वतरीरथ" इति वाक्यशेषस्थं पौत्रायणस्य रथवत्त्वं रूढेर्बाधकम्। भाष्योक्तस्मृत्या शूद्रे रथायोगात्। यद्यपि "नवेदोयत्रनो रथ" इति स्मृत्या रथस्य वेदं प्रति व्याप्यत्वेपि पूर्वपक्षिणा शूद्रेपि वेदाङ्गीकारान्न रथेन लिङ्गेन वेदानुमान द्वारा शूद्रत्वाभावसिद्धिः। तथापि क्षत्रिये रथस्य स्वाभाविकत्वात्तदन्यत्र चागन्तुकत्वात्स्वाभाविकसंभवे च नैमित्तिकग्रहणायोगात् साक्षाद्रथेनैव क्षत्रियत्वसिद्धिः। न च शूद्रश्रुतेः स्वारस्यायलिङ्गस्यास्वारस्यमिति युक्तम्।

द्वारेत्वा तवैवेतीत्वशब्दार्थरथसम्बन्धवाचिन्यास्तवेति षष्ठ्याः क्षत्रियत्वे लिङ्गत्वेपि रथसम्बन्धे श्रुतित्वात् । वाक्यशेषस्थं क्लृप्तं शुचाऽऽद्रवणरूपं योगं विहाय "जानश्रुतिर्ह पौत्रायणः श्रद्धादेयो बहुदायी बहुपाक्य आस स ह सर्वत आवसथान्मापयांचक्रे सर्वत एवमेत्स्यन्ती"त्यादिपूर्ववाक्यस्थेन सर्वत आवसथनिर्माणादिना तथा "अयं ग्रामो यस्मिन्नास्स" इत्याद्युत्तर-वाक्यस्थेन ग्रामेशत्वादिना तथा "राजा पौत्रायणः शोकाच्छूद्रेति मुनि-नोदित" इत्यादिस्मृत्या च क्षत्रियत्वावगतेस्तद्विरुद्धरूढिग्रहणायोगाच्च । अत एव सूत्रे "क्षत्रियत्वावगते"रित्योवोक्तम् । भाष्ये त्वागन्तुकस्यापि रथस्य वेदं विनाऽयोगाद्वेदस्य च "संस्कारपरामर्शा"दित्याद्युत्तरसूत्ररीत्या शूद्रेऽ-योगाद्रथेन वेदानुमानद्वारेणाशूद्रत्वसिद्धिरुक्ता। यद्वा निषादस्य वेदाभावेपि तात्कालिकोपदेशात् "एतया निषादस्थपतिं याजये"दिति वाक्यविहित-स्थपतीष्टिमात्र इव पौत्रायणस्यापि शूद्रत्वेन वेदाभावेपि संवर्गविद्या-मात्राधिकारोऽस्त्विति शङ्कानिरासायागन्तुकस्यापि रथस्य वेदव्याप्यतोक्ता भाष्ये। विप्रक्षत्रार्थमपलायनमपि शूद्रस्य पदातितयैवेति टीकायामेवोक्तम्। न च पौत्रायणेन रैक्वाय दीयमानो रथोन्यदीय इति युक्तम् । स्वत्वाभावे दानायोगात् । स्वतःप्राप्ततदीयत्वे बाधकाभावाच्च । तवैव सह गोभिरिति वाक्यशेषविरोधाच्च । तस्मात् बाधकाच्छूद्रशब्दे रूढित्यागः। रथकारादि-शब्देषु तु न रूढिबाधकमस्तीति वैषम्यम् ।

यत्तूक्तं परैः शूद्रशब्दस्यार्थवादस्थत्वाद्रूढित्यागो रथकारशब्दस्य तु विधिवाक्यस्थत्वात्तदत्याग इति वैषम्यमिति तन्न । मीमांसकमतेऽर्थवा-दानां स्वार्थपरत्वाभावेपि परमतेऽसति बाधकेऽर्थवादेष्वपि स्वार्थात्यागस्य सति बाधके विधावपि स्वार्थत्यागस्य सत्त्वेन तौल्यात् । अहहारेत्वा शूद्रेत्य-स्यार्थवादस्य विधिसन्निध्यभावाच्च। किञ्च अध्ययनमुपनयनसापेक्षम्। शूद्रे उपनयनाभावश्च भाष्योक्तश्रुत्यादिसिद्ध इति कथं शूद्रस्याध्ययनम् । न च "अष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयीत तमध्यापयीते"तिश्रुतौ ब्राह्मणस्यैवाध्ययने उप-नयनापेक्षा नान्यत्रेति युक्तम् । तमध्यापयीतेत्यत्रोपनीतमात्रपरामर्शात् । "स्वाध्यायोऽध्येतव्य" इत्यध्ययनविधेरनिर्दिष्टकर्तृकत्वेन प्रकृतोपनीतानामेव कर्तृत्वेनान्वयाच्च । "वेदः कृत्स्नोऽधिगन्तव्यः सरहस्यो द्विजन्मने"ति स्मृत्योपनयनाख्यद्वितीयजन्मवत एवाध्ययनविधानाच्च । न च "नाग्नि-र्न यज्ञो न संस्कार"इत्यादिश्रुतौ शूद्रे संस्कारादेरभावोक्तिमात्रम् । न तु

प्रतिषेध इति शङ्क्यम् । संस्काराभावेपि तत्सापेक्षाध्ययनाभावसिद्धेः । सामान्यविधिप्राप्तयज्ञाद्यभावोक्तेः तत्प्रतिषेधं विनाऽयोगाच्च । टीकायां प्रतिषेधं विनाप्यभावोक्तिसंभवमुपेत्योत्तरसूत्रमवतारितम् । न च शूद्रस्याध्ययनाभावेपि लिखितपाठादिना वेदार्थावधारणम् । भाष्योक्तश्रुत्याऽर्थावधारणादेरपि निषेधात् । विदुरादेस्तु जन्मान्तरसिद्धापरोक्षज्ञानत्वेनेतरशूद्रवैलक्षण्याद्वेदार्थावधारणेपि न दोषः । उत्तमस्त्रीणां तु "सपत्नीं मे पराधम पतिं मे केवलं कुरु" इत्यादिभाष्योक्तलिङ्गात् तथा "आहुरप्युत्तमस्त्रीणामधिकारं तु वैदिके । यथोर्वशीयमीचैवशच्याद्याश्च तथापरा" इत्यादिस्मृतेः तथा बृहदारण्यके "एतद्वै तदक्षरं गार्गि एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गी"त्यक्षरविद्यायां गार्ग्याः सम्बोधनात् तथा "आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्य" इत्यत्र अरे इत्यनेन मैत्रेय्याः सम्बोधनात् तथा "भवति ते व्याख्यास्यामी"ति मैत्रेयीं सम्बोध्य "व्याचक्षणस्य तु मे निदिध्यासस्वे"ति निदिध्यासनविधानाच्च । तथा प्रदानकर्मण एवोपनयनप्रतिनिधित्वेन संस्कारसद्भावाच्चास्त्यधिकारः । एतेन स्त्रीमात्रस्यानधिकार इति परमतं परास्तम् । एवं च शूद्रस्य न यज्ञ इत्यादिनिषेधादेव कर्मानधिकारः । न तु ज्योतिष्टोमादिकर्मणामाहवनीयाद्यग्निविद्यासाध्यत्वात्तयोश्चाधानोपनयनाधीनत्वात्तयोश्च वसन्तादिवाक्याभ्यां त्रैवर्णिकानामेव विधानात्तेषामेवाधिकारादिति मीमांसकोक्तरीत्याऽनधिकारः। अनग्नित्वेनानधिकारे रथकाराख्यसङ्करजातेरप्यनधिकारापातात् । "वर्षासु रथकार आदधीते"तिश्रुत्या तस्याप्याधानोपगमात् । "कृत्तिकास्वग्निमादधीत नक्तं गार्हपत्यमादधीते"त्यादिना शूद्रस्याप्याधानविधिः । वसन्तादिवाक्यानि तु गुणद्वययुक्तत्वेपि विधिलाघवाय सामान्यविषयेण कृत्तिकादिवाक्येन प्राप्तब्राह्मणादीनां वसन्तादिनियमपराणि । शूद्रस्य तु ऋत्वन्तरे आधानमित्यपि सुवचत्वाच्च । उपनयनहोमस्थपतीष्ट्यवकीर्णब्रह्मचार्यधिकारिकयागादिवत् लौकिकाग्नौ शूद्रस्यापि यागसंभवाच्च । उक्तं हि षष्ठेऽनेकैरधिकरणैरुपनयनहोमादयो लौकिकाग्नाविति । अग्न्यसाध्यसन्ध्योपासनादावुपनीतमात्रस्य ब्राह्मणादेरध्ययनात्प्रागिव शूद्रस्याप्यधिकारापरिहाराच्च। अत एव षष्ठे उदङ्मुखो मूत्रं कुर्या"दित्यादि स्मार्तनियमा अग्न्यसाध्यत्वादनुपनीतस्यापीति प्राप्ते "उपनयनादिर्नियम" इति वचनबलादेवोपनयनप्रभृति स्युरित्युक्तम् । नाप्यविद्यत्वादनधिकारः । अध्ययनाभावेपि रथकारादेराधानादिज्ञानस्येव

ब्राह्मणादेरपि स्वशाखेतरशाखाविहिताङ्गज्ञानस्येव शूद्रादेरपि "ब्राह्मणो न हन्तव्य" इत्यादिनिषेधवाक्यार्थज्ञानस्येव चोपदेशादिना शूद्रस्यापि ज्योतिष्टोमादिज्ञानस्यापि संभवात्। त्वन्मते "स त्रिभिर्वेदैर्विधीयत" इति वेदान्तराध्ययनस्य विहितत्वेपि "स्वाध्यायोऽध्येतव्य" इत्यत्र स्वाध्यायशब्दस्य स्वस्वशाखामात्रपरत्वेनैकवेदगतशाखान्तराध्ययनस्याविहितत्वात्। किञ्च त्वया सर्वशक्तिनयेऽन्धादेराज्यावेक्षणाद्यङ्गहानेन शक्याङ्गोपसंहारेण नित्यकर्माधिकारोऽङ्गीकृतः। एवं च तद्वदेव शूद्रादेरप्यग्निविद्याहानेनाङ्गान्तरोपसंहारेण नित्येष्वधिकारः किं न स्यात्? अग्निविद्ये प्रयोगाद्बहिरेव संपाद्ये। आज्यावेक्षणादि तु प्रयोगमध्येऽनुष्ठेयमिति तु वैषम्यमात्रम्। प्रयोगात्प्रागेव प्रतिनियतकालेऽग्न्यादिवदाज्यावेक्षणादेरपि कर्तव्यतया प्रमातव्यत्वादित्यलम्। अत्र चाद्ये सूत्रे "तदाद्रवणा"दित्यनेन शुचाद्रवणाच्छूद्र इति शूद्रशब्दस्य यौगिकत्वोक्तिः। "शुगस्य तदनादरश्रवणात्" इत्यनेन शोके कारणोक्तिः। "सूच्यते हि" इत्यनेन शोके व्यग्रताख्यकार्यरूपलिङ्गोक्तिः। द्वितीये वाक्यशेषस्थस्य रूढिबाधकस्योक्तिः। तत्र रथस्यान्यदीयत्वशङ्कानिरासाय भावप्रधानेन चैत्ररथशब्देन पौत्रायणस्य चित्ररथसम्बन्धित्वमुक्तम्। अन्यथा चित्ररथेनेत्यवक्ष्यत्। तत्र च रथमात्रमेव लिङ्गम्। चित्रपदं तु स्वरूपकथनार्थम्। अश्वतरीयुक्तापूर्वरथयोगेन क्षत्रियत्वसंभावनार्थं वा। तृतीयापञ्चम्योर्हेतुरूपैकार्थत्वात् व्यत्ययेन तृतीयायाः पञ्चम्यादेशाद्वा रथेन लिङ्गादिति सामानाधिकरण्यम्। अत एवोक्तं भाष्ये "चित्ररथसम्बन्धित्वेन लिङ्गेन" इति। तृतीये रूढिबाधके शूद्रस्याध्ययनाङ्गोपनयनाभावे श्रुत्यन्तरोक्तिः। चतुर्थे तत्रैव श्रुत्यन्तरस्थलिङ्गोक्तिः। पञ्चमे तूपनयनाद्यभावेप्यध्ययनाद्यस्त्विति शङ्काया निरासः। यद्यप्यत्राद्यसूत्रस्थपरपक्षसाधकनिरासादपि द्वितीयादिस्थस्वपक्षसाधकमेव पूर्वं वक्तव्यम्। तथापि परेण शूद्रशब्दबलादेव सिद्धान्ते हेतूनामन्यथयितव्येन तन्निरासं विना तेषामसिद्धेः तथापरसाधकनिरासे यत्नाधिक्यात् स्वपक्षसाधकानां तु स्फुटत्वात्तेषां पश्चादुक्तिरिति सूत्रक्रमः।

अन्ये तु॥ अध्ययनस्य पिंडपितृयज्ञवत्स्वर्गार्थत्वेन पुरुषार्थतया स्वाध्यायसंस्कारत्वाभावादधीतेनैव स्वाध्यायेन जन्यब्रह्मज्ञानान्मोक्ष इति नियमाभावात् शूद्रस्याप्युपनयनाभावेपि पुस्तकपठितस्वाध्यायजन्यादपि ब्रह्मज्ञानान्मोक्ष इति शूद्रस्यापि ब्रह्मविद्याधिकार इति प्राप्ते

दृष्टे संभवत्यदृष्टस्याकल्प्यत्वेनाध्ययनस्य स्वाध्यायसंस्कारत्वेनोक्तनियमसंभवात् पुस्तकपठितस्वाध्यायजन्यज्ञानान्नमोक्ष इति न शूद्रस्य वेदविद्याधिकार इति सिद्धांतः। न चैवं पूर्वतन्त्रस्यापशूद्राधिकरणेन गतार्थता। तत्राप्यनधीयानस्य शूद्रस्याधीतस्वाध्यायजन्यविद्यासाध्यकर्मानधिकारार्थं विद्याभावोक्तेरिति वाच्यम्। तत्रानग्नेः शूद्रस्याग्निसाध्यकर्मानधिकार इत्येवोक्त्याविद्याभावानुक्तेरित्याहुः। तन्न। तत्रापि "अवैद्यत्वादभावः कर्मणि स्या"दितिसूत्रेऽवैद्यत्वग्रहणेन शूद्रस्य विद्याभावोक्तेः। ननु तत्रावैद्यत्वमभ्युच्चयमात्रम्। अध्ययनस्य संस्कारत्वानुक्तेः। इह तु "संस्कारपरामर्शा"दित्यनेन तदुक्तिरिति चेन्न। त्वयापीह सूत्रे संस्कारशब्द उपनयनरूपसंस्कारार्थ इत्युक्तत्वेनाध्ययनस्य स्वाध्यायसंस्कारत्वानुक्तेः। किञ्चास्मद्रीत्या "स्वाध्यायोऽध्येतव्य" इति तव्योक्तदृष्टार्थगुणकर्मत्वस्य स्वीकारेण पूर्वपक्षसंभवे तदस्वीकारेण स न युक्तः। अपि च पूर्वतंत्रे प्रथमसूत्र एवाध्ययनस्य दृष्टार्थताया उक्तत्वात्तेन गतार्थत्वस्य न परिहारः। कथं च त्वन्मते गतार्थत्वाशंका। ऐकशास्त्र्याभावात्। तत्रोक्तस्य वेदनित्यत्वादेरिहापि "अत एव च नित्यत्व"मित्यादावुक्त्यंगीकाराच्च। किञ्च सिद्धांते "तदभावाभिलापाच्चे"ति सूत्रे शूद्रोपनयनाभावस्य "श्रवणाध्ययनार्थप्रतिषेधाच्चे"तिसूत्रेऽध्ययनाभावस्य चोक्तत्वेनोपनयनाध्ययने उपेत्यैव पूर्वपक्षयितव्यम्। अध्ययनस्य प्रधानकर्मत्वेन पूर्वपक्षे हि सिद्धांते तस्य गुणकर्मतैव वाच्या। अपि च

दशमस्त्वमसीत्यादिवाक्यादिव भवेत् ध्रुवम्।
तत्त्वमस्यादिवाक्याच्च शूद्रस्याप्यपरोक्षधीः॥

अतिक्रांतनिषेधस्य व्युत्पन्नस्य शूद्रस्य ब्राह्मणदेरिव पुस्तकपठिताद्विधिनाधीतादनधीताद्वा "तत्त्वमसी"त्यादिवाक्यात् "दशमस्त्वमसि" इति वाक्यादिव ज्ञानं तावज्जायत एव। साक्षात्त्वं च ब्राह्मणादेरिव अस्यापि विषयस्वभावादेव भविष्यति। प्रतिबंधनिरासोऽपि मनननिदिध्यासनाभ्यां सेत्स्यति। यदि चापरोक्ष्यस्वभावस्यापि ब्रह्मण आपरोक्ष्यं लोकविलक्षणत्वाद्दृष्टविशेषसाध्यम् तर्हि तत एव तदापरोक्ष्यं सत्यस्यापि बंधस्य निवर्तकं स्यात्। न च ज्ञातमपि ज्ञानं शूद्रकृतयागवन्न सफलमिति वाच्यम्। अज्ञाननिवृत्त्याख्यदृष्टफले ज्ञानस्या-

न्यानपेक्षत्वात् । इयं शुक्तिरिति वाक्यजं हि ज्ञानं शूद्रस्यापि शुक्त्यज्ञाननिवर्तकम् । अदृष्टद्वारेश्वरप्रसादद्वारा वाऽज्ञानस्य बंधनिवर्तकत्वं च परैर्नांगीकृतम् । अगीकारे च बंधस्य ज्ञाननिवर्त्यत्वेन मिथ्यात्वोक्तिरयुक्ता स्यात् । अदृष्टनिवर्त्यत्वात् । विध्यतिक्रमेणोत्पन्नः प्रत्यवायस्तु शूद्रस्य प्रपंचांतर्गतत्वाज्ज्ञानेन निवर्तिष्यते । किञ्च त्वयाऽध्यासभाष्ये "तस्मादविद्यावत्पुरुषविषयाण्येव शास्त्राणि । तत्र जात्यध्यासो ब्राह्मणो यजेते" त्यादिवदता ब्राह्मणत्वादिमच्छरीराभेदाध्यासवत एवाधिकारस्वीकारात् ब्राह्मणीप्रभृतिषु जातानामब्राह्मणादीनामपि ब्राह्मण्याद्यध्यासवत्त्वेनाधिकारः स्यात् । विस्तृतं चैतदन्यत्र । किञ्च—

ऋजूपायेन तर्केण तत्त्वनिश्चयसंभवे ।
विप्रादेरपि वक्रैः किं साध्यं वेदविचारणैः ॥

त्वन्मते मोक्षसाधनस्य चिन्मात्रं तत्त्वमन्यदारोपितमिति ज्ञानस्य खंडनकारादिभिर्विज्ञानवाद्यादिभिर्वोक्तेन प्रमाणप्रमेयाद्यनुपपत्तिरूपतर्कानुगृहीतेन दृश्यत्वाद्यनुमानरूपेण ऋजूपायेन सिद्धौ किं ब्राह्मणादेरपि मानांतराप्राप्तं सर्वकर्तृत्वं सर्वज्ञात्वादिकं प्रापय्य पुनस्तन्निषेधमुखेन चिन्मात्रप्रतिपादकेनानेकनियमपूर्वकाध्ययनशमदमादिसापेक्षेण वक्रोपायेन वेदांतविचारेण । न च खंडनाद्युक्तस्तर्कोदृश्यत्वानुमानं च श्रुतिसहकार्येव । न तु शब्दैकसमधिगम्ये तत्त्वे स्वतंत्रमिति वाच्यम् । तथात्वे वाक्यार्थनिर्णायकोपक्रमाद्यतिरेकेण यागादेः स्वर्गादिसाधनतयामिव चिन्मात्रेतरस्य मिथ्यात्वेप्यनुमानोक्त्ययोगात् । न च शब्दे प्रत्यक्षेण प्रतिबद्धे प्रतिबंधनिरासायानुमानोक्तिः । शब्दप्रतिबंधकेन प्रत्यक्षेणानुमानस्य सुतरां प्रतिबंधात् । न च प्रत्यक्षादेः स्वरूपतो विषयतश्च दुर्निरूपत्वव्युत्पादकैः खंडनतर्कैः शब्दविरोधिप्रत्यक्षाद्यप्रामाण्यसिद्धिरिति वाच्यम् । शब्दस्यापि स्वरूपतो विषयतश्च दुर्निरूपत्वव्युत्पादकैस्तर्कैरेव प्रत्यक्षविरोधिशब्दाप्रामाण्यस्याप्यापातात् । तस्माच्छब्दप्रामाण्योपयुक्ताकांक्षायोग्यतादेः शब्दप्रतिपाद्यब्रह्मणश्च निर्वचननिरासमुखेन शब्दप्रतिकूलः खंडनादितर्को न शब्दसहकारी । यदि च ब्रह्मनिर्वचननिरासितर्को न ब्रह्मस्वरूपविरोधी तर्हि द्रव्यगुणादिनिर्वचननिरासितर्कोपि न द्रव्यादिस्वरूपविरोधीति निर्वचन निरासो निष्फलस्स्यात् । न च तार्किकादिरीतिं बाधितुं तान्प्रतिखंडन-

तर्कोक्तिर्नत्वद्वैतं साधयितुमिति वाच्यम्। स्वव्याघातकानां ब्रह्मप्रमाण भेदादिनिरासितर्काणां तैर्बाधकत्वानंगीकारात्। तैरेव तर्कैरद्वैतप्रमाणोपनिषद्वीतेरपि बाधापाताच्च।

केचित्तु—शूद्रस्योपनयनाध्ययनाभावेपि कर्मकांडापशूद्राधिकरणन्यायेन कर्मानधिकारेपि अध्ययनस्य स्वाध्यायसंस्कारतया लिखितपठितस्वाध्यायजन्यज्ञानस्याश्रेयः साधनत्वेपि "श्रावयेच्चतुरो वर्णा"-नित्यादिवचनादितिहासपुराणश्रवणेधिकारात्तज्जन्यब्रह्मज्ञानसंभवादस्ति ब्रह्मोपासनेऽधिकार इति प्राप्ते, "इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपबृंहये" दितिवचनेन तयोर्वेदोपबृंहकमात्रत्वेन स्वातंत्र्येण ज्ञानहेतुत्वाभावान्न शूद्रस्याधिकार इति सिद्धांत इत्याहुः। तत्र पूर्वपक्षे कर्मानधिकारांगीकरणमयुक्तम्। शूद्रेऽग्नेर्वेदजन्यकर्मविद्यायाश्चासंभवेपि इतिहासादिना ब्रह्मज्ञानवत्स्मृतिभिः कर्मज्ञानस्यापि संभवेनाग्न्यसाध्यसंध्योपासनादिकर्माधिकारसंभवात्। किञ्चास्मिन्पक्षे सूत्र इतिहासादेरुपबृंहकत्वमेव सिद्धांतहेतुतया वक्तव्यम्। न तु शूद्रस्योपनयनाद्यभावः। किञ्च वैदिकसंवर्गविद्याश्रोतुः शूद्रेतिसंबोधनेन वैदिकविद्याश्रवणाधिकारे शंकिते सिद्धांतिना "शुगस्ये"तिसूत्रे तत्रैवानधिकार उक्तः। तस्मादितिहासादिना शूद्रस्य ज्ञानसंभवासंभवचिंता सूत्रविरुद्धा। अपि च इतिहासादेरुपबृंहकत्वेपि वेदानुपबृंहकेण वेदसमानार्थेन भाषाप्रबंधादिना शूद्रस्य ब्रह्मज्ञानसंभवात्तदुपासनाधिकारप्रसङ्गः। कर्मानधिकारादेव तदंगकोपासनानधिकारेत्वितिहासादितो ज्ञानाभावव्युत्पादनवैयर्थ्यम्। किञ्च "इतिहासपुराणाभ्या"मिति वाक्यमितिहासाद्यनुसारिण्येवार्थे वेदस्य तात्पर्यमित्येवं परम्। न तु वेदनिरपेक्षेतिहासादिर्न बोधक इति। अनेकशाखाभिज्ञमुनिकृतान्निर्णयरूपाद्वाक्याद्वेदनिरपेक्षादपि ब्राह्मणादीनामपि ज्ञानोत्पत्तेः। नचोत्पन्नमपि ज्ञानं शूद्रस्य न फलदम्। तस्यापि "य इदं श्रुणुया"दित्युक्त्वा "शूद्रः सुखमवाप्नुया"दित्युक्त्येतिहासादिश्रवणविधानात्। न च श्रवणं न ज्ञानार्थम्। किन्तु पापक्षयार्थमिति शंक्यम्। दृष्टार्थत्वे संभवत्यदृष्टार्थत्वायोगात्। "स्त्रीशूद्रब्रह्मबंधूनां त्रयी न श्रुतिगोचरे"त्यारभ्य "इति भारतमाख्यानं कृपया मुनिना कृत"मित्यादिस्मृत्या भारतादेः शूद्रान्प्रति वेदकार्यकारित्वोक्तेश्च। यथा च त्वन्मते शूद्रादेर्मुक्ति-

साधनब्रह्मोपासनानधिकारेपि तत्साधनप्रपत्तावधिकारः यथा वा स्वर्ग-साधनज्योतिष्टोमादावनधिकारेपि तत्साधनत्रैवर्णिकसेवादावधिकारः तथा वेदाद्ब्रह्मज्ञानेऽनधिकारेपीतिहासादिना तज्ज्ञानादावधिकारे बाधका-भावाच्च ।

मां हि पार्थ व्यपाश्रित्य येपि स्युः पापयोनयः ।
स्त्रियो वैश्यास्तथा शूद्रास्तेपि यांति परां गतिम् ॥
किं पुनः ब्राह्मणाः पुण्या भक्ता राजर्षयस्तथा ।

इत्यादेश्च । तदेतभिप्रेत्याह टीकाकारः "हरिः शूद्राद्यैर्वेदविद्याज्ञेयो न भवती" ति । भाष्यकृच्च "ज्ञेयो न वेदैः शूद्राद्यैः" इति । यच्चोक्तं परैः पौत्रायणस्य या शुक् सा रैक्केण शूद्रशब्देन सूच्यत इति सौत्रस्य सूच्यत इति पदस्यार्थ इति तन्न । यौगिकेन शूद्रशब्देन शोकस्योक्त-तया सूचनाभावात् ।

केचित्तु ॥ "शुचेर्दश्चे"त्युणादिसूत्रेण रप्रत्यये धातोश्च दीर्घे चकारस्य च दकारे कृते शूद्र इति भवति । तेन शोचितृत्वमेव शूद्रशब्दार्थ इति सूत्रे विवक्षितम् । न तु शुचा द्रवणं तस्यार्थ इति । तदाद्रवणादित्या-द्रवणोक्तिस्तु शोके लिङ्गतया । न तु शूद्रशब्दार्थतया । अनादरश्रवण-वदाद्रवणस्यापि पञ्चमीनिर्देशेन प्रथमानिर्दिष्टायां शुचि हेतुत्वस्यैवा-न्याय्यत्वात् । अनादरश्रवणं हि शुचि कारणतया लिङ्गम् । आद्रवणं तु कार्यतयेत्याहुः । तन्न । आद्रवणस्यापि शुचि हेतुत्वे चशब्दापातात् । पञ्चमी तु शुचा द्रवणाच्छूद्रो न तु चतुर्थजातियोगादित्यवश्याध्याहार्य-प्रधानसाध्यान्वयात् । किंचात्र शूद्रशब्दस्यौणादिकरप्रत्ययान्ततायां न जात्यर्थत्वनिरासासिद्धिः । जातिवाचिनोपि तदन्तत्वात् । तस्मा-द्रुग्द्रावणाद्रुद्र इतिवच्छुचाऽऽद्रवणाच्छूद्र इति नैरुक्तः शूद्रशब्दः । यच्चोक्तमुभाभ्यां अस्यामेव संवर्गविद्यायामुत्तरत्र "अथ ह शौनकं च कापेयमभिप्रतारिणं च काक्षसेनि"मित्यभिप्रतारिनामापुरुषः कीर्तितः । स चाभिप्रतारी चैत्ररथ इति तावद्वक्तव्यम् । कापेयाख्येन याजकेन-योगात् । कापेयेनयाज्यतयायोगोहि श्रुत्यन्तरे "एतेन वै चित्ररथं कापेया अयाजय"न्निति चित्ररथस्यावगतः । न चैवं सत्यभिप्रतारी-चित्ररथ एव स्यान्नतु चैत्ररथ इति शंक्यम् । तस्याभिप्रतारीति संज्ञा-भेदेन चित्ररथादन्यत्वात् । चित्ररथादन्यस्य च चित्ररथयाजककापेय-

योगश्चैत्ररथत्वं विना न युक्तः। समानान्वयानां हि प्रायेण समाना-न्वयायाजका भवन्ति। चैत्ररथस्य क्षत्रियत्वं च "तस्माच्चैत्ररथनामैकः क्षत्त्रपतिरजायते"ति श्रुत्यन्तरेऽवगतम्। एवं चाभिप्रतारिनाम्ना चैत्ररथेन क्षत्रियेण सह समभिव्याहाराल्लिङ्गात्पौत्रायणोपि क्षत्रिय इति द्वितीयार्थ इति तन्न। समभिव्याहारादित्यस्याध्याहार्यत्वात्। कापेय-मभिप्रतारिणमित्यत्राभिप्रतारिणः कापेयेन सह पाठेपि याज्यत्वेन तद्योगाप्रतीतेश्च। अस्तुवा याज्यत्वेन तदन्वयः। तथाप्यभिप्रतारिणो न चैत्ररथत्वसिद्धिः। प्रायेणेतिवदता त्वयाप्यचैत्ररथानामपि कापेय-याज्यत्वाङ्गीकारात्। अस्तु वाऽभिप्रतारिणः कापेययोगात् क्षत्रिय-त्वम्। तथापि न तत्समभिव्याहारमात्रेण पौत्रायणस्य क्षत्रियत्वम्। कापेय एवानैकान्त्यात्। निश्चितब्राह्मण्येन कापेयेन रैक्केण वा समभि-व्याहारात्पौत्रायणस्य ब्राह्मण्यापाताच्च। न च निश्चितब्राह्मण्येन कापेयेन समभिव्याहृतस्याभिप्रतारिणः क्षत्रियत्ववन्निश्चितब्राह्मण्येन रैक्केण समाभिव्याहारात् पौत्रायणस्यापि क्षत्रियत्वमिति वाच्यम्। ब्राह्मण-समभिव्याहृतस्य क्षत्रियत्वनियमाभावात्। रैक्कसमभिव्याहारस्यैव लिङ्गतया वक्तव्यत्वेन चैत्ररथसमभिव्याहारस्य सूत्रे लिङ्गत्वोक्त्य-योगाच्च। यच्चोक्तं तृतीये "संस्कारपरामर्शा"दित्यस्य "तं होपनिन्य" इत्येतद्विषयवाक्यमिति तन्न। अस्माकं मते "अष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयीत तमध्यापयीते"त्यत्र तच्छब्देन प्रकृतसंस्कारपरामर्शवत् "तं होप-निन्य" इत्यत्रोपनयनाख्यसंस्कारोक्तिमात्रसद्भावेपि तत्परामर्शा-भावात्। यच्चोक्तं चतुर्थे "प्रवृत्ते"रित्यस्य ब्रह्मोपदेशे प्रवृत्तेरित्यर्थ इति तन्न। "नैतदब्राह्मणो विवक्तुमर्हति समिधं सोम्याहरोपत्वानेष्य" इति त्वयाप्युदाहृते वाक्ये उपनयने प्रवृत्तेरेव साक्षात् श्रवणात्। यच्चोक्तं शूद्रस्य स्मृत्या श्रवणादिप्रतिषेधादिति पंचमार्थ इति तन्न। भाष्योक्ते श्रौतप्रतिषेधे संभवति स्मार्तप्रतिषेधपरत्वायोगात् स्मृतेः श्रवणादिप्रतिषेधाच्चेति चशब्दस्य भिन्नक्रमत्वापाताच्चेति।

टीकाक्षरार्थस्तु॥ सेदुराजेत्यादिवदिति। यथा स इत्यत्र छांदसेन विसर्गलोपेन सेदिति गुणस्तथाहारः इत्वेत्यत्रापि हारेत्वेतिगुण इत्यर्थः। यद्वा हारेत्वेत्येकं पदम्। व्यत्ययेन च द्विवचनस्यैकवचनमित्याह। हारेत्वानाविति। दीर्घस्वरार्थत्वेनाद्रवणादित्युक्तमिति॥

संहितायां यत्र दैर्घ्यं पदे यत्र न विद्यते ।
उक्तार्थस्य महाधिक्यं श्रुतेस्तत्र विवक्षितम् ॥

इत्यादिवचनैः श्रुतौ शूद्रशब्दे ऊइति दीर्घस्वरः शोकाधिक्यज्ञापनार्थ इति सूचयितुं सूत्र आद्रवणादित्युक्तमित्यर्थः । ब्राह्मणनयोग्यानां त्रैवर्णिकानामिति । "आर्जवं ब्राह्मणे साक्षाच्छूद्रो नार्जवलक्षण" इति श्रुतिव्याख्यानरूपायां स्मृतौ ब्राह्मणप्रतियोगित्वेन शूद्रस्योपादानात् श्रुतावपि ब्राह्मणशब्दस्त्रैवर्णिकपर एवेत्यर्थः । अविहितोपनयनाना-मेवेति ॥ अविहितोपनयनत्वे सत्यनिषिद्धाध्ययनानामुत्तमस्त्रीतिर्यगा-दीनामेवापवादविषयता न तु निषिद्धाध्ययनानामित्यर्थः ।

॥ इति अपशूद्राधिकरणम् ॥ ९ ॥

अथ कम्पनाधिकरणम्

॥ ॐ कम्पनात् ॐ ॥

यद्यप्यस्य वज्रशब्दस्य वक्ष्यमाणस्य स्वप्रदष्टत्वलिङ्गस्य च लोकतोन्यत्र-प्रसिद्धिरस्ति । ब्रह्मलिङ्गैर्ब्रह्मण्यपि प्रसिद्धिश्चेदाकाशादिशब्दानामपि सा स्यात् । "आयुधानामहं वज्र"मितिप्रयोगात् सा चेत् प्राणादिशब्दानामपि सा स्यात् । "ईशानः प्राणदः प्राण" इत्यादिप्रयोगात् । तथापि नामलिङ्ग-पादन्यायसाम्येन वज्रादिनाम्नां स्वप्रदष्टत्वादिलिङ्गानां च ब्रह्मण्यपि प्रयोगस्योक्तप्रायत्वादुभयत्र प्रसिद्धता । न चैवं तृतीयपादवैयर्थ्यम् । स्वतःसिद्धोभयप्रसिद्धीनां पादद्वयापादितोभयप्रसिद्धीनां च स्वतोऽनवसे-यावधारणानां ब्रह्मण्येव समन्वय इत्यवधारणार्थत्वात्तृतीयस्य । न चैवं नामपादन्यायैरादित्यादिनाम्नामपि ब्रह्मणि प्रयोगस्योक्तप्रायत्वात्तत्साहित्येन सर्वगतत्वादिलिङ्गानामप्युभयत्र प्रसिद्धता स्यादिति वाच्यम् । ततः पूर्वं नामपादे लिङ्गसमन्वयस्यानुक्ततया सर्वपुरुषाभिमुख्यादिभिरादित्ये प्रसिद्धै-र्लिङ्गैरादित्यशब्दस्यान्यत्रप्रसिद्धेरुज्जीवनादित्युक्तत्वात् । वज्रे प्रसिद्धैरुद्यत-त्वादिलिङ्गैस्तु न वज्रादिशब्दस्यान्यत्रप्रसिद्ध्युज्जीवनम् । इतःपूर्वं लिङ्ग-पादउद्यतत्वादिलिङ्गानामपि समन्वयस्योक्तप्रायत्वात् । न चैवं बीजाभावात् पूर्वपक्षानुदयः । सावकाशलिङ्गैरप्यनवधारणपूर्वपक्षसंभवात् । अत एवोक्त-मनुव्याख्याने "आद्योभयगतत्वं च स्यादतो लिङ्गशब्दयोः । इतिसंशय-

नुत्यर्थे" इति। "लोकप्रसिद्ध्या भगवल्लिङ्गे नच साधारणे"तिटीकापि नामलिङ्ग-पादन्यायेन भगवल्लिङ्गैस्तत्परतायाः सिद्धप्रायत्वाल्लोकतश्चान्यत्रप्रसिद्धत्वात् साधारण्यमित्यभिप्राया। यद्वा यथा "यदष्टाकपाल" इत्याद्यर्थवादादेरवान्तर-संगतिवशादर्थवादादिरूपस्वस्थानातिक्रमः तथा वज्रादिशब्दानामन्यत्र-प्रसिद्ध्यादिमतामप्यवान्तरसंगतिलोभात् स्वस्थानातिक्रमः। प्रायिकत्वाच्च पादव्यवस्था। वक्ष्यति हि चतुर्थाद्ये भाष्यकारः "प्रायिकत्वाच्चाध्यायानां पादानां च न विरोध" इति। यद्वा पादद्वयेऽनुदाहृतानामपि नाम्नां लिङ्गानां च तत्रोक्तन्यायेन विष्णुपरतासिद्धप्रायेति दर्शयितुमन्यत्रप्रसिद्धस्यापि वज्रनाम्नः स्वप्नादिद्रष्टृत्वलिङ्गस्य चेहोक्तिः।

केचित्तु आदित्यादिशब्दानां नामपादन्यायेनोभयत्रप्रसिद्धतायामपि समन्वेतव्यानां सर्वगतत्वादीनां न सा। अन्यत्रप्रसिद्धसाहचर्येणान्यत्र-प्रसिद्धिवदुभयत्रप्रसिद्धसाहचर्येणोभयत्रप्रसिद्धेरनुक्तत्वात्। सर्वगतत्वा-दीनामन्यत्रप्रसिद्धतात्वन्यत्रप्रसिद्धलिङ्गसाहचर्यादित्याहुः। अन्ये तु भयङ्कर-त्वादीनामुभयत्रप्रसिद्धानेकलिङ्गानां समन्वयार्थमन्यत्रप्रसिद्धवज्रनामसम-न्वयः। तथाचान्तरधिकरणवत्फलतः पादसंगतिः। यद्वा वज्रशब्दस्वप्न-द्रष्टृत्वादेरुभयत्रप्रसिद्धभयङ्करत्वचेतनत्वादिलिङ्गसाहचर्यादुभयत्र प्रसिद्धिः। अथवा यथा "व्रीहीनवहन्ति तण्डुलान्पिनष्टी"त्यादौ "व्रीहीन्प्रोक्षती"त्यादाविव द्वितीयाश्रुत्यैव गुणकर्मत्वसिद्धेः पुनर्विचारवैयर्थ्यपरिहाराय द्विती-यामतन्त्रीकृत्य गुणकर्मत्वप्रधानकर्मत्वचिन्ता तथा वज्रादिशब्दानामन्यत्र-प्रसिद्धिमतन्त्रीकृत्य विचारः। अथवा प्राणशब्दसमन्वयस्योक्तत्वादुभयत्र-प्रसिद्धप्राणशब्दसाहित्याद्वज्रशब्दस्याप्युभयत्रप्रसिद्धतेत्याहुः। अत्र पूर्व-वैषम्येण वा पूर्वाक्षेपेण वा पूर्वपक्षोत्थानादनन्तरसंगतिः। अत्र "वज्रमुद्यतं" इति श्रुतौ वज्रः किमिन्द्रायुधं किंवा विष्णुरिति चिन्ता। तदर्थं किं वज्र-श्रुत्युद्यतत्वलिङ्गानुसारेण कम्पकत्वादिब्रह्मलिङ्गं नेयमुत विपरीतमिति। तदर्थं "वर्जनाद्वज्र"मिति स्मार्तेन योगेन श्रौतवज्रशब्दस्य रूढित्यागादिकं न युक्तमुत युक्तमिति। नन्वत्र "वज्रमुद्यत"मिति वाक्यात्पूर्वं "तदेव शुक्रं तद्ब्रह्म तदेवामृत"मिति, उत्तरत्र च "भयादस्याग्निस्तपति भयात्तपति सूर्यः" इतिश्रवणाद्ब्रह्मप्रकरणमिदम्। वज्रवाक्य एव च "य एतद्विदुरमृतास्ते भवन्ती"त्यादिनिर्णीतानि ब्रह्मलिङ्गानि सन्ति। वज्रशब्दस्त्वाकाशादिशब्द-वद्ब्रह्मणि यौगिकेस्तु। तस्मान्न पूर्वपक्षोदय इति चेदुच्यते। यदि क्लृप्त-

रूढित्यागेन योगकल्पना तर्हि यस्यकस्यापिशब्दस्य यत्र क्वचनार्थे योगस्य सुवचत्वादर्थव्यवस्था न स्यात्। तथा च कम्पकत्वादिब्रह्मलिङ्गान्यपि कथञ्चित् इन्द्रायुधेपि स्युः। पूर्वसूत्रे तु शूद्रशब्देऽवयवार्थस्य शुचाद्रवणस्य वाक्यशेषस्थत्वाद्रूढित्यागः। एतेनाज्यादिशब्दप्रतिबन्दी निरस्ता। तत्र "यदाजिमीयुस्तदाज्यानामाज्यत्व"मिति श्रुतावेव योगोक्तेः। ज्योतिरुपक्रमादित्यत्र तु वाक्यस्यान्यपरत्वे सत्येव पदसमन्वयार्थे योगो वक्ष्यते। इह तु सिद्धान्ते वाक्यसमन्वय एवेष्टः। वर्जनाद्वज्रमित्यादिस्मृतिः श्रुतितो दुर्बला न श्रुते रूढित्यागापादिका। आकाशादिशब्देषु तु तन्निरवकाशलिङ्गाभावात्त्यागः। अत्रतूद्यतत्वलिङ्गं लोके "उद्यतायुधदोर्दण्डा" इत्यादिस्मृतौ "तेनेन्द्रो वज्रमुदयच्छ"दित्यादिश्रुतौ चायुधे प्रसिद्धम्। न च लोकवेदप्रसिद्धत्यागेन तदप्रसिद्धकल्पना युक्ता। एवंच निरवकाशलिङ्गसाहित्याद्वज्रश्रुतिरपि निरवकाशा। एतदेवाभिप्रेत्योक्तं न्यायविवरणे "वज्रशब्द उद्यतत्वलिङ्गं चे"ति। टीकायामपि "श्रुतिलिङ्गयोरपि तथात्वा"दिति। यद्वा रूडित्यागेऽव्यवस्थापत्यालिङ्गनिरपेक्षैव श्रुतिनिरवकाशा। आकाशादिशब्दानामपि योग इहाक्षिप्यते। अमृतत्वहेतुवेदनविषयत्वं तु श्रुतिबलाद्वज्रेप्यस्तु। टीकायामस्य निरवकाशत्वाङ्गीकारस्तु वज्रश्रुतिलिङ्गयोर्निरवकाशत्वज्ञानात्प्रागस्य सावकाशत्वज्ञानाभावाभिप्रायः। अन्यथा "वज्रज्ञानान्मोक्ष" इति भाष्यविरोधात्। सर्वथा निरवकाशस्य बाधायोगाच्च। एजृकम्पन इति धातुजेन एजतीत्यनेनोक्तं कम्पकत्वं तु भयहेतुत्वाद्वज्र एव युक्तम्। ब्रह्मप्रकरणमपि श्रुत्यादिबाधितम्। तस्माद्वज्रज्ञानस्यापि मोक्षहेतुत्वात्त्रैवर्णिकानां वेदाद्ब्रह्मज्ञानं मोक्षदमिति पूर्वोक्तमयुक्तमिति पूर्वःपक्षः।

सिद्धान्तस्तु॥ जगत्सर्वं प्राण एजतीत्युक्तं सर्वचेष्टकत्वं "को ह्येवान्यात्"इति भाष्योक्तश्रुत्यादिभिर्विष्णवेकनिष्ठम्। न च "तेनेन्द्रो वज्रमुदयच्छ"दिति श्रुतौ "वर्जनाद्वज्रम्" इति स्मृतौ विष्णौ वज्रशब्दार्थ इवोद्यतशब्दो निरुक्तः। न च "को ह्येवान्या"दित्यत्र जगच्चेष्टकत्वमिवान्यत्रोद्यतत्वं निषिद्धम्। यद्यप्यमृतत्वहेतुवेदनविषयत्वमपि "नेतरोनुपपत्ते"रित्यादौ निर्णीतं ब्रह्मलिङ्गमिहास्ति। तथापि तस्य पूर्वपक्षिणाऽऽक्षिप्तत्वान्नतं प्रतिसूत्रादौ हेतूकृतम्। न च वज्रश्रुतिविरोधः।

श्रुत्यर्थनिर्णयार्थत्वात्स्मृतेस्तत्र निरूपितः।
अर्थो ग्राह्यो वेदवाक्ये तदयोगे तु लौकिकः॥

यथा "यूस्त्र्याख्यौनदी"त्यादिसंज्ञाकरणस्य कार्यार्थत्वात् "आण्नद्या" इत्यादिषु कार्यप्रदेशेषु कृत्रिमनद्या एव ग्रहणम्। यत्र तु "नदी पौर्णमास्याग्रहायणीभ्य" इत्यादौ तद्योगस्तत्राकृत्रिमायालोकसिद्धनद्याः कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमे कार्यसंप्रत्ययात्। तथात्रापि श्रुत्युपबृंहकेषु "वर्जनाद्वज्रमुच्यते। आसमन्तात् काशते यदाकाशः प्राणः प्रणयनादेष" इत्यादिस्मृतिवाक्येष्वन्वर्थसंज्ञाकरणस्य श्रुत्यर्थनिर्णयार्थत्वात् "महद्भयं वज्र"मित्यादौ स्मृत्युक्तयोग एव ग्राह्यः। यत्र तु वज्रबाहुरित्यादौ तद्योगस्तत्र रूढिः। "यदाजिमीयुः" इत्यादिनिर्वचनं तु प्रकरणविशेषस्थत्वात् तत्प्रकरणस्थेन "आज्यैः स्तुवत"इत्यादिनैव आज्यशब्देनान्वेति। यदा "पदे जुहोती"ति वाक्यविहितं पदं होमविशेषप्रकरणस्थत्वात्तेनैव होमेन तद्वत्। वर्जनाद्वज्रमिति निर्वचनं त्वनारभ्याधीतत्वाद्योग्यवैदिकशब्दमात्रेणान्वेति। यथा "आहवनीये जुहोती"त्यनारभ्याधीतवाक्यविहितआहवनीयो होममात्रेण तद्वत्। यद्यपि स्मृतिर्दुर्बला तथापि श्रुतिविरुद्धविषये प्रवृत्त्यभावान्निरुक्त्यादिवच्च श्रुत्यर्थनिर्णायकत्वेन तदनुग्राहकत्वात्, ज्योतिरधिकरण उदाहरिष्यमाणं यद्वज्रश्रुत्यविरुद्धं श्रुत्यन्तरं तन्मूलत्वसंभवाच्च वज्रश्रुतिबाधिका। न चेह रूढित्यागोपि। विद्वद्रूढेरपि सत्वात्। एतेनाव्यवस्था निरस्ता। स्मृत्यादेरेव व्यवस्थापकत्वात्। उद्यतत्वं च प्रयत्नवत्त्वम्। उत्पूर्वस्य यतेस्तत्तर्थत्वात्। लोकप्रयोगाच्च। तस्माच्छ्रुतिलिङ्गे सावकाशे। तदुक्तं न्यायविवरणे "वज्रशब्दस्योद्यतत्वस्य च विष्णावेवावकाशः। उद्यमित्वमेवोद्यतत्व"मिति। यत्तु काठकभाष्ये "वज्रवद्भयदं चैव स्वधर्मस्याति लङ्घनम्" इति वज्रशब्दस्य गौणत्वमुक्तम्। तत्तावतापि तद्वाक्यस्य ब्रह्मपरत्वसिद्धेः। इह तु समन्वयसूत्रप्रतिज्ञातमुख्यार्थत्वाय योग एवोक्त इति।

अन्ये तु॥ प्राण एजतीतिवाक्यस्थप्राणःप्रसिद्धेर्वायुरिति प्राप्ते ब्रह्मैवेति सिद्धान्त इत्याहुः। तन्न। प्रागनुक्तसमन्वय उद्यतत्वरूपपूर्वपक्षबीजरूपयुक्तेच वज्रशब्दे सति असकृदुक्तसमन्वयस्य बीजशून्यस्य च प्राणशब्दस्य समन्वयोक्त्ययोगात्। किञ्च ब्रह्मलिङ्गत्वेन सूत्रोक्तं कम्पकत्वं त्वदुक्तममृतत्वहेतुवेदनत्वं च भयङ्करत्वेनोक्ते "य एतद्विदु"रिति नपुंसकलिङ्गनिर्दिष्टे च वज्र एवेति तत्रैव चिन्तायुक्ता। केचित्तु॥ "शब्दादेव प्रमित" इत्यत्र ब्रह्मपरत्वेन निर्णीतयोः "अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो मध्य आत्मनि तिष्ठति। अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषोन्तरात्मा सदा जनाना"मिति वाक्ययोर्मध्यस्थे "यदिदं किञ्चे"ति

वाक्येन्यपरत्वशङ्काऽयोगान्नेदं सूत्रमधिकरणान्तरम् । किं त्वङ्गुष्ठमात्रस्य ब्रह्मत्वे हेत्वन्तरं सत् "शब्दादेव प्रमित" इत्येतदधिकरणशेष इत्याहुः । तन्न। श्रुत्यादिना प्रकरणबाधेन पूर्वपक्षोदयस्योक्तत्वात् । अङ्गुष्ठवाक्यद्वय-मध्य एव "ऊर्ध्वमूलोर्वाक्शाखएषोश्वत्थः सनातन" इति प्रपञ्चवाक्य-दर्शनाच्च । "शब्दादेवे"त्येतदानन्तर्यस्य च शब्दस्य च प्रसङ्गाच्च । सूत्रे हेतुमात्रोक्तावपि "अभिव्यक्ते"रित्यादाविव योग्यस्य साध्यस्याध्याहार-संभवाच्च ॥ टीकाक्षरार्थस्तु स्पष्टः ॥ इति कम्पनाधिकरणम् ॥ १० ॥

अथ ज्योतिरधिकरणम्

॥ ॐ ज्योतिर्दर्शनात् ॐ ॥

ज्योतिश्शब्दस्याग्न्यादौ लोकतः प्रसिद्धत्वेपि संशयकोट्योर्जीवेशयो-र्ज्ञानरूपत्वेन प्रवृत्तिनिमित्तप्रकाशत्वस्य साम्यादुभयत्र प्रसिद्धता । यद्यपि ज्ञानकारणप्रश्नोत्तरे "आदित्येनैवायं ज्योतिषास्ते वाचैवायं ज्योतिषास्त" इत्यादौ ज्योतिश्शब्दो न ज्ञानपरः। तथापि "कतम आत्मे"त्यात्मप्रश्नोत्तरे "योयं विज्ञानमयः प्राणेषु हृद्यन्तज्योति"रित्यत्र तत्परः । अत एव भाष्ये "योय"मित्यादिवाक्यमेवोदाहृतम् । तस्मात्पादसंगतिः । पूर्वसिद्धान्त-न्यायेन पूर्वपक्षप्रवृत्तेरनन्तरसंगतिः। यद्वा "शब्दादेवे"त्यत्र प्राणव्यवस्थापक-त्वादि लिङ्गमात्रात्पूर्वः पक्षः। "कम्पना"दित्यत्र तु वज्रश्रुत्युद्यतत्वलिङ्गाभ्यां सः। अत्र तु निरवकाशबहुलिङ्गैः स इत्यवान्तरसंगतिः। तत्र हृद्यन्त-ज्योति"रित्यात्मप्रश्नोत्तरस्थं ज्योतिः किं जीवः किं वा ब्रह्मेति चिन्ता । तदर्थं "कतम आत्मे"त्यात्मप्रश्ने ततः पूर्वस्मिन् "आत्मैवास्य ज्योति"रिति वाक्ये च श्रुत आत्मशब्दः किमस्येति निर्दिष्टजीवस्वरूपपरः किं वा परमात्म-पर इति । तदर्थं "अत्रायं पुरुषः स्वयंज्योति"रित्यात्मप्रश्नोत्तरोपसंहारस्थ पुरुषादिशब्दाः किं "किं ज्योतिरयं पुरुष" इति ज्ञानप्रश्नोपक्रमपुरुषादि-शब्दैनैकार्था उत भिन्नार्था इति । तदर्थमुपसंहारस्थ पुरुषादिशब्दानां किमुपक्रमप्रकृतपरत्वाद्यर्थं ब्रह्मरूपमुख्यार्थत्याग उत मुख्यार्थत्वाय प्रकृत-परत्वादित्याग इति। यद्याद्यस्तदा जीवपरोपक्रमोपसंहारमध्यस्थात्मशब्दस्य जीवपरत्वाज्जायमानत्वादिलिङ्गाच्चात्मप्रश्नोत्तरस्थं ज्योतिर्जीव एव । यदि तु द्वितीयस्तदोपसंहारानुसारेणात्मशब्दस्य मुख्यार्थभूतपरमात्मपरत्वाद्ब्रह्मपर-

वाक्यमध्यस्थानां जायमानादिशब्दानामन्तर्भावितण्यन्तत्वेन ब्रह्मण्यपि संभवाज्ज्योतिशब्दस्य ब्रह्मणि मुख्यत्वाच्च ज्योतिर्ब्रह्मैव ॥

पूर्वपक्षस्तु—पूर्वत्र यथा निरवकाशलिङ्गबलाद्द्युश्रुतेर्लोकप्रसिद्धार्थत्यागस्तथेहापि "स समानः सन्नुभौ लोकावनुसञ्चरति । स वा अयं पुरुषो जायमानः शरीरमभिसम्पद्यमानः पाप्मभिः संसृज्यते । स उत्क्रामन् म्रियमाणः पाप्मनो विजहाती"त्यादि जीवलिङ्गबलादेव "विष्णुरेव ज्योति" रित्यादि श्रुतिप्रसिद्धार्थत्यागः । यद्यपि जायमानत्वं द्युभ्वाद्यधिकरणन्यायेन उत्क्रमणं च भूमाधिकरणन्यायेन सावकाशम् । तथापि म्रियमाणत्वादिकं निरवकाशम् । भाष्य उभयलोकसञ्चरणोक्तिस्तु कर्माधीनलोकद्वयसञ्चरणं न ब्रह्मणि युक्तमित्यभिप्राया । न तु सञ्चरणमेवायुक्तमित्यभिप्राया । अत एवोक्तं टीकायां "जीवस्य हि कर्मवशादुभयलोकसञ्चरणं युक्त"मिति । किञ्च "किं ज्योतिरयं पुरुष" इति प्रश्ने "आदित्यज्योतिरादित्येनैवायं ज्योतिषास्त" इत्यादिना यस्य जागरण आदित्यादि ज्योतिष्ट्वमुक्तं स तावज्जीवः । न ह्यादित्यादिज्योतिष्ट्वं विष्णोर्युक्तम् । "न तत्र सूर्यो भाती" त्यादेः । तदुक्तं न्यायविवरणे "आदित्यादिज्योतिष्ट्वमुभयलोकसञ्चरणमादित्येनैवायं ज्योतिषास्त इत्यवधारणमित्यादीनां परमात्मन्यवकाशाभाव"इति । तस्यैव च जीवस्य "आत्मैवास्य ज्योति"रिति वाक्ये स्वप्नादौ स्वप्रकाशत्वरूपमात्मज्योतिष्ट्वमुक्तम् । अस्येतीदं शब्दस्य प्रकृतजीवपरत्वात् । आत्मशब्दस्य च स्वरूपार्थत्वात् । ज्योतिश्शब्दस्य च ज्ञानार्थत्वात् । अस्मिंश्चात्मनि "कतम आत्मे"ति पृष्ट उच्यमानमिदं ज्योतिर्जीव एव । अन्यथा प्रश्नोत्तरयोर्वैयधिकरण्यापातात् । ननु यस्यादित्यादिज्योतिष्ट्वमुक्तं स जीव एवास्तु । आत्मैवास्येति वाक्य इदंशब्दोपि जीवपर एवास्तु । आत्मशब्दस्तु "गौणश्चेन्नात्मशब्दा"दित्यादिन्यायेन परमात्मपरः । ज्योतिश्शब्दश्च "वाचैवायं ज्योतिषास्त" इत्यादिपूर्ववाक्य इव ज्ञानहेतुपरः । तथा चास्य जीवस्य परमात्मा ज्ञानहेतुरित्युक्ते स एव परमात्मा "कतम आत्मे"ति पृष्ट इति न वैयधिकरण्यम् । न च वाच्यं ब्रह्मणो जागरणेपि जीवज्ञानहेतुत्वेन तदादित्वेनैवेत्याद्यवधारणम्, स्वप्नादौ विशिष्य ब्रह्मणो ज्ञानहेतुत्वोक्तिश्चायुक्तेति । जीवपक्षेपि साम्यात् । जीवस्यापि स्वगतज्ञानहेतुत्वेनावधारणायोगात् । जागरणेपि स्वप्रकाशत्वेन विशिष्योक्त्ययोगाच्च । तस्माद्ब्रह्मैव ज्योतिरिति चेदुच्यते । किं ज्योतिरयं पुरुष इति ज्ञानसाधनप्रश्नोपक्रमस्थस्य

जीवस्यात्र "अयं पुरुषः स्वयंज्योति"रित्यात्मप्रश्नोत्तरोपसंहारे पुरुषादिशब्दैः प्रत्यभिज्ञानात्तन्मध्यस्थं "आत्मैवास्यज्योति"रित्येदपि जीवपरमेव। अत एवोपसंहारवाक्यस्यायं पुरुषः परमात्माऽस्य जीवस्य स्वयमेव ज्योतिरित्यर्थ इति निरस्तम्। पुरुषादिशब्दानां तैः प्रकृतजीवपरत्वत्यागेन तैरप्रकृतब्रह्मपरत्वायोगात्। अस्येत्यस्याध्याहारापाताच्च। किञ्च उपसंहारस्थस्वयंशब्दानुसारात् "आत्मैवास्ये"त्यत्राप्यात्मशब्दः स्वरूपपरः। न तु ब्रह्मपरः। तस्मादात्मप्रश्नोत्तरे अपि जीवविषये एवेति जीव एवेदं ज्योतिः। यद्यप्यत्रानन्दमयाधिकरणे दहराधिकरणे च ब्रह्मपरत्वेन निर्णीतं विज्ञानमयत्वं हृद्रदत्वं चास्ति तथापि पूर्वपक्षेऽतीतज्योतिरधिकरणस्येव तयोरप्याक्षेपात् पूर्वपक्षोदयः॥

सिद्धान्तस्तु—"विष्णुरेव ज्योति"रिति भाष्योदाहृतश्रुतावधारणात् "नारायणपरो ज्योतिः परंज्योतिरुपसंपद्य तं देवा ज्योतिषां ज्योति"रित्यादि श्रुतिषु परत्वादिविशेषणाच्च ज्योतिश्शब्दो विष्णावेव मुख्यः। स च "हृद्यन्त ज्योति"रित्यात्मप्रश्नोत्तरोपक्रमे "सुप्त इत्यत्रायं पुरुषः स्वयंज्योति"रित्युपसंहारे "स्वपित्यत्रायं पुरुषः स्वयंज्योति"रिति मध्ये च श्रुतः। तथाच ज्ञानसाधनप्रश्नोपक्रमादन्तरङ्गेणात्मप्रश्नोत्तरोपक्रमेण तदुपसंहारेण च विष्णुपरत्वेन निर्णीतवाक्यमध्यपतितानि "म्रियमाण" इत्यादीन्युपांशुयाजादिवाक्यमध्यपातिविष्ण्वादिवाक्यवत् तदनुसारेण नेयानि। तथाहि

म्रियमाणादिलिङ्गानामन्तर्गतणिजर्थता।
अश्वप्रतिग्रहेष्ट्यादौ गृह्णीयादिति शब्दवत्॥

यदा "प्रजापतिर्वरुणायाश्वमानय"दित्याद्युपक्रममात्रानुसारेण "यावतोश्वान्प्रतिगृह्णीया"दित्यत्र प्रतिगृह्णीयादित्यस्य प्रतिग्राहयेदित्यंतर्भावितणिजर्थता तदा हि किमु वाच्यमिहोपक्रमोपसंहारमध्यपरामर्शानुसारेण म्रियमाणादिशब्दानामंतर्भावितणिजर्थतेति। दर्शिताश्च बृहदारण्यकभाष्यैंतर्भावितण्यर्था बहवः प्रयोगाः "जज्ञे बहुज्ञं परमाभ्युदारं तदेतन्मे विजानीहि यथाह मंदधीर्हरे। सुखं बुध्येयदुर्बोधं योषा भवदनुग्रहात् द्रष्टुश्चक्षुषो नास्ति जिह्वे"त्यादयः। उक्तश्च प्रयोजककर्तर्यपि कर्तृत्वमात्रविवक्षयामण्यंतप्रयोगस्तंत्रसारे प्रतिग्रहेष्टिनये। "लोकावनुसंचरती"त्यादौ तु नांतर्भावितण्यर्थता। "लोकसंचरणं तु जीवमादाय तस्यैवादुःखेन स्वातंत्र्या"दिति न्यायविवरणोक्तेः। "पाप्मभिः

संसृज्यत" इत्यादावपि तथा। "फलदानाय पापानां ग्रहः संसर्ग उच्यत" इत्यादिबृहदारण्यकभाष्योक्तेः। अत्र "यस्य ज्योतिरयं विष्णुः स परामृश्यते तथा" इत्यादिबृहदारण्यकभाष्योक्तरीत्या यदा म्रियमाणत्वादिकं जीवगतं तदात्रापि न ण्यर्थातिभावः। किन्तु "यदा तु भगवानुक्तस्तदा स्वातंत्र्यतो विभुः। म्रियमाणो जायमान इत्युक्तस्तन्नियामक" इति तत्रोक्तभगवद्गतत्वपक्ष एवेति द्रष्टव्यम्। आदित्येनैवेत्यवधारणं तु बाह्यज्योतिषु प्राधान्यापेक्षयेतिन्यायविवरण एवोक्तम्। अत्रेति विशिष्योक्तिरपि स्वप्नादौ ज्योतिरंतराभावाभिप्राया। नच प्रत्यभिज्ञाविरोधः। यतः—

समानशब्दप्रकृतादर्थांतरपरत्वतः।
तेनाप्रकृतमुख्यार्थपरतैव गरीयसी॥

पुरुषशब्दो हि पुरुषोत्तमे मुख्य इत्युक्तं गायत्र्यधिकरणे। एवं चोपसंहारस्थयोर्ज्योतिःपुरुषशब्दयोः उपक्रमस्थपुरुषादिशब्दप्रकृतजीवरूपामुख्यार्थपरत्वादपि पुरुषादिशब्दाप्रकृतब्रह्मपरतैव ज्यायसी। मुख्यार्थलाभात्। नहि गङ्गायां घोष इत्यत्र गङ्गाशब्दो लाक्षणिक इति गङ्गायां मत्स्य इत्यादावपि तथा। नहीदमादिशब्दानामिव पुरुषादिशब्दानां प्रकृतपरत्वं व्युत्पन्नम्। ब्रह्मापि "हिरण्मयः पुरुष" इत्यादौ पुरुषशब्देन प्रकृतम्। उपसंहारादिस्थस्येदंशब्दस्य प्रकृतपरत्वेऽपि नोपक्रमस्येदंशब्दोक्तव्यवहितजीवपरता। किंत्वव्यवहितप्रकृतब्रह्मपरता। यतः—

स्वशब्देनापि यद्दूरे प्रकृतत्वं ततोपि च।
अन्यशब्देनाविदूरे प्रकृतत्वं प्रयोजकम्॥

इदमादिशब्देन परामर्शे हि तेन शब्देन दूरे प्रकृतत्वादपिशब्दांतरेण समीपे प्रकृतत्वं प्रयोजकम्। समीपस्थस्य बुद्ध्यविच्छेदात्। व्यवहितस्य च तद्विच्छेदात्। इदंशब्दस्य च बुद्धिस्थपरत्वात्। "स्वप्नेन शरीरमभिप्रहत्यासुप्तः सुप्तानभिचाकशीति" इति ब्रह्मवाक्यं च "किं ज्योतिरयं पुरुष" इति जीववाक्यात्सन्निहितम्। नचाध्याहारः। स्वप्नादौ जीवस्य भगवानेव ज्ञानहेतुर्न त्वादित्यादिरितिभावेन "आत्मैवास्य ज्योति"रित्युक्त्वा तस्मिन्नेवात्मनि प्रश्नोत्तराभ्यां निरूपिते तर्हि ज्योतिश्शब्दोक्तज्ञानसाधनत्वं कथमित्यपेक्षायां "स्वयं विहृत्ये"त्यादिना

स्वप्नपदार्थस्रष्टृत्व-तद्दर्शयितृत्वादिकमुक्त्वा "अत्रायं पुरुषः स्वयंज्योति" रित्युक्तेऽस्येत्यनेन प्रकृतस्य जीवस्यैवान्वयात्। "आत्मैवास्य ज्योति" रितिवाक्यस्थात्मशब्दार्थस्य च "अत्रायं पुरुषः स्वय"मित्यत्र पुरुषशब्देनावधारणस्य च स्वयंशब्देनोक्तत्वादैकार्थ्यं च। जीवपक्षे तु कतम इति प्रश्नायोगः। जीवस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वात्। "किं ज्योतिरयं पुरुष" इति प्रश्नसमये संशयधर्मित्वेन निश्चिते तस्मिन् पुनः प्रश्नायोगाच्च। स्वरूपशब्दस्य संबंधिशब्दत्वेन प्रतिसंबंधिनिरूप्यत्वादस्येत्यनेन निर्दिष्टस्यप्रतिसंबंधिन एव प्रष्टव्यतया घटस्य स्वरूपमित्यादौ सुप्रसिद्धे प्रतिसंबंधिपरतंत्रे च स्वरूपे प्रश्नायोगाच्च। नहि प्रदीपस्य स्वरूपं प्रकाश इत्युक्ते किं स्वरूपमिति ज्ञातस्वरूपशब्दार्थः पृच्छति। तस्मात् "किं ज्योतिरयं पुरुष" इत्यत्र पुरुषशब्दस्य जीवपरत्वेपि "आत्मैवास्य ज्योति" रित्यत्रात्मशब्दो ब्रह्मपरः। तदुक्तं न्यायविवरणे "अयं पुरुषः संसारी। आत्मशब्दोदित एव विष्णुः। अत एवादित्यादिज्योतिष्ट्वंसंसारिण एवे"ति। किञ्च जीवपक्ष उभयलोकसंचरणे सुखदुःखविशेषवत्त्वेन समानता, "स्वयं विहृत्ये"त्यादिवाक्योक्तं स्वातंत्र्यं, "अथ रथान् रथयोगान् पथः सृजत" इत्यादिवाक्योक्तं स्वाप्नपदार्थस्रष्टृत्वं "स्वप्नेने"त्यादिमंत्रश्च न युक्त इति बृहदारण्यकभाष्य एवोक्तम्॥

अन्येतु॥ एष संप्रसादोस्माच्छरीरात् समुत्थाय परंज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत" इति वाक्यस्थं ज्योतिरादित्यः। यद्यपीदं प्रकरणं दहराधिकरणे ब्रह्मपरमित्युक्तम्। तथापि "समुत्थाये"त्यादिश्रुत्या प्रकरणबाध इहाशंक्यते। ज्योतिषो ब्रह्मत्वे हि ब्रह्मभावरूपायास्तत्संपत्तेरुत्क्रांत्यनपेक्षत्वात्समुत्थायेति श्रुतिबाधः। स्वरूपनिष्पत्त्यतिरिक्तायाब्रह्मसंपत्तेरभावात्। संपद्येति पूर्वकालार्थकत्वाश्रुतिबाधश्च। ज्योतिष आदित्यत्वे तु शरीरादुत्क्रम्यादित्यसमीपं गत्वा कार्यब्रह्मलोकं प्राप्य क्रमेण मुक्तो भवतीत्यर्थोपपत्तेर्न श्रुतिबाध इति प्राप्ते स्यादेतदेवं यद्यत्रोक्तो मोक्षः सगुणः स्यात्। अयं तु निर्गुणः। "य आत्मापहतपाप्मे"त्यादिना निर्गुणं ब्रह्मोक्त्वा तज्ज्ञानफलस्यैवोच्यमानत्वात्। तथाच शरीरादुत्थानं नामश्रवणादिकम्। स्वरूपाभिनिष्पत्तिस्तु तज्जन्यः साक्षात्कारः। संपत्तिस्तु तत्साध्यो ब्रह्मभावः।

क्त्वाश्रुतिस्तु "मुखं व्यादाय स्वपिती"त्यादिवदिति सिद्धांत इत्याहुः। तन्न। "नारायणपरो ज्योति"रित्यादिश्रुतिषु "परंज्योतिः परंधाम पवित्रं परमं भवानि"त्यादिस्मृतिषु च परशब्दसहितस्य ज्योतिः-शब्दस्य परब्रह्मण्येव प्रसिद्धत्वेन संशयपूर्वपक्षयोरनुदयात्। किञ्च

पूर्वं यत्सत्यकामादि पश्चाद्यत्क्रीडनादिकम्।
तद्द्वयं निर्गुणे मोक्षे सर्वथा नोपपद्यते॥

अस्माद्वाक्यात्पूर्वत्र "य आत्मापहतपाप्मे"त्यारभ्य "सत्यकामः सत्यसंकल्प" इति सविशेषब्रह्मणः श्रवणादुत्तरत्र च "स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते। स तत्र पर्यैति जक्षन्क्रीडन् रममाणः स्त्रीभिर्वा यानैर्वे"ति सगुणमोक्षस्य श्रवणान्न निर्गुणोयं मोक्षः। अपहतपाप्मत्वादिकं तु सगुणेप्यस्ति। "य एषोंतरादित्ये हिरण्मयः पुरुष" इति श्रुते सगुणे "सर्वेभ्यः पाप्मभ्य उदित" इति पापातीतत्वश्रवणात्। सत्यकाम इत्यादिकं तु न निर्गुणे। किञ्चैवं सति सर्वपदानां लक्षणा स्यात्। "शरीरात्समुत्थाये"त्यस्य श्रवणादौ "उपसंपद्ये"त्यस्यैक्ये "स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत" इत्यस्य च साक्षात्कारे योगरूढ्योरभावात्। यच्चोक्तं सौत्रस्य दर्शनादित्यस्येह प्रकरणे ब्रह्मणो वक्तव्यत्वेनानुवृत्तेर्दर्शनादित्यर्थ इति। तन्न। तथात्वे आवश्यकत्वेनानुवृत्तेरित्येव वक्तव्यत्वात्॥

केचित्तु॥ इदं सूत्रम् "शब्दादेव प्रमित" इत्येतधिकरणशेषभूतं सदंगुष्ठमात्रस्य ब्रह्मत्वे हेत्वंतरपरम्। न त्वधिकरणांतरम्। "ज्योतिश्चरणाभिधाना"दित्यत्रैव ज्योतिश्शब्दसमन्वयोक्तेः। अंगुष्ठमात्रप्रकरणे "न तत्र सूर्यो भाती"ति ब्रह्मरूपज्योतिर्दर्शनादिति च सूत्रार्थ इत्याहुः। तन्न। तच्छेषत्वे तदानंतर्यस्य च शब्दस्य चापातात्। "न तत्रे"ति श्रुतौ च ज्योतिःपदाभावेन सूत्रस्य श्रुत्यननुगमप्रसंगाच्च। सूत्रांतरेष्विव ज्योतिर्दर्शनपदयोः प्रतिज्ञाहेतुरूपत्वसंभवे हेतुमात्रत्वायोगात्। "आकाशस्तल्लिंगात् अत एव प्राण" इत्यत्रोक्तसमन्वययोरप्याकाशप्राणशब्दयोस्त्वयापि "दहर उत्तरेभ्यः" प्राणस्तथानुगमा"दित्यत्र पुनः समन्वयस्यांगीकृतत्वाच्चेति। टीकाक्षरार्थस्तु स्पष्टः॥

॥ इति ज्योतिरधिकरणम्॥ ११॥

अथ आकाशाधिकरणम्

॥ ॐ आकाशोऽर्थांतरत्वादिव्यपदेशात् ॐ ॥

तल्लिङ्गादित्यत्र ब्रह्मण्यप्याकाशशब्दप्रयोगस्य दर्शितत्वाद्रेह प्रयुक्त-वैनामेति निपातद्योतितप्रसिद्धेर्व्यावर्त्यत्वेनाप्रसिद्धे ब्रह्मण्यप्याकाश-शब्दस्य पूर्वपक्षिणाप्यंगीकृतत्वाद्वोभयत्र प्रसिद्धता। "प्रयोगवशा" दितिटीकाप्युक्तरीत्या द्वेधा व्याख्येया। अनंतरसंगतिस्तु आकाशस्या-ब्रह्मत्वे पूर्वोक्तं ज्योतिरप्यब्रह्म स्यात्। "बहिः कुलायादमृतश्चरित्वे"ति ज्योतिषि श्रुतस्यामृतत्वस्येहाकाश "तदमृत"मिति श्रवणादिति पूर्वाधिकरणाक्षेपात्। अत्र "आकाशो वै नाम नामरूपयोनिर्वहिते"ति श्रुत आकाशः किं प्रसिद्धाकाशः किं वा ब्रह्मेति चिंता। तदर्थं ब्रह्मग्रहणे प्रसिद्धिद्योतकौ वै नामेति निपातौ न युक्तावुतयुक्ताविति। तदर्थं किं लौकिकीप्रसिद्धिर्निपातद्योत्या किं वा वैदिकीति। तदर्थं वैदिकप्रसिद्धि-ग्रहणे किं प्रसिद्धिव्यावर्त्यं नास्त्युतास्तीति। तदर्थं प्रसिद्धेः किमुद्देश्य-स्वरूप एवान्वयः किं वा विधेयान्वय इति। यद्याद्यः तदा गगनस्वरूप-स्यापि वेदप्रसिद्धत्वाद्वैदिकप्रसिद्धिग्रहणे व्यावर्त्याभावेन लोकप्रसिद्धेरेव ग्राह्यत्वाल्लोकप्रसिद्धगगन एवानामरूपत्वं कथंचिन्नेयम्। यदि तु द्वितीयः तदा गगनेविधेयस्य नामादिनिर्वोढृत्वस्य वेदतोप्रसिद्धेर्व्यावर्त्य संभवाद्वैदिकप्रसिद्धेर्ग्रहणे बाधकाभावादनामरूपत्वादिनाब्रह्मैवाकाशः॥

पूर्वपक्षस्तु॥ यद्यप्याकाशे "तद्ब्रह्म तदमृतं स आत्मे"ति ब्रह्म श्रुत्यादीनि संति। आकाशशब्दस्तु तल्लिङ्गादितिन्यायेनब्रह्मण्यपि मुख्यवृत्त्या युक्तः। न च वाच्यम् तल्लिङ्गादित्यत्र भूताकाशमिति पूर्वःपक्षः। अत्रत्वव्याकृताकाशमिति। निरवकाशलिङ्गेन प्रसिद्धि-बाधस्योभयत्र साम्यात् तथापि "इह वै नामे"ति निपातद्योतित प्रसिद्धिर्न ब्रह्मणि युक्ता। लोके तस्याप्रसिद्धत्वात्। वेदे प्रसिद्धत्वेपि "अनादिर्वा अयमाकाश" इत्यादौ गगनस्यापि प्रसिद्धेर्व्यावर्त्यस्या-प्रसिद्धाकाशस्यैवाभावेन निपातवैयर्थ्यात्। गगनपक्षे तु शास्त्रयोनि-त्वेन लोकाप्रसिद्धब्रह्माकाशस्य व्यावर्त्यत्वाल्लौकिकप्रसिद्धिद्योतकनिपात-वैयर्थ्यम्। न च वाच्यं वेदमात्रप्रसिद्धिर्निपातद्योत्या। तथा च लोक वेदप्रसिद्धं गगनं व्यावर्त्यत इति। मात्रशब्दार्थभूताया लोका प्रसिद्धे

प्रसिद्धिद्योतकनिपाता द्योत्यत्वात् । किञ्च ब्रह्मवेदमात्रे प्रसिद्धम् । गगनं तु लोके वेदे च स्वरूपेण नामरूपावकाशदानात् तन्निर्वाहकतया च प्रसिद्धम् । अत एव "न हि विष्णुस्तन्निर्वहितृत्वं वा प्रसिद्ध"मिति टीकायामाकाशस्य स्वरूपेण तन्निर्वाहकत्वेन च लोकवेदयोः प्रसिद्धिं सिद्धां कृत्वा विष्णोस्तदप्रसिद्धिरुक्ता । न चासंकुचित प्रसिद्धौ सत्यां संकुचितप्रसिद्धिद्योतनं युक्तम् । यद्वा प्रसिद्धस्यैवोद्देश्यत्वाद-प्रसिद्धस्यैव च विधेयत्वात्प्रसिद्धेरुद्देश्याकाशेनैवान्वयात्सुकरः पूर्वः पक्षः । गगने निर्वोढृत्वस्याप्रसिद्धावपि स्वरूपप्रसिद्धेरसंकुचितायाः सत्त्वात् । टीकायां ब्रह्मपक्षे प्रसिद्धेर्विधेयभूतनिर्वोढृत्वान्वयप्रतिषेधस्तु तदन्वयेपि न सिद्धांतिनः इष्टसिद्धिः । विधेयस्यापि ब्रह्मणि "अप्रसिद्धेर-वाच्यं त"दित्यादाविव प्रसिद्धिशब्दार्थत्वेन स्वतःप्राप्ताया लोकप्रसिद्धिस्त-द्राहित्यादिति दर्शयितुम् । न चाकाशश्रुतिरिव ब्रह्मश्रुत्यादिकं प्रसिद्ध्या-विशेषितम् । येन ब्रह्मत्वादेरीशे प्रसिद्धत्वात् स एव गृह्येत । एवं च ब्रह्मत्वादिकं गगने कथंचिन्नेयम् । अप्रसिद्धस्य ब्रह्मणः प्रसिद्धिद्योतक-निपातेनैव निरासात् । तल्लिङ्गादित्यस्य विषयवाक्ये तु "सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्याकाशादेवे"त्यत्र वैशब्दस्य सन्निहितसर्वभूतान्वयो वा । "स्युरेव तु पुनर्वैवेत्यवधारणवाचका" इति वचनेनावधारणार्थत्वं वा । इह त्वाकाशस्यैव सन्निधानम् । नामशब्दस्य च नार्थांतरमस्तीति वैषम्यम् । अत एव भाष्ये वैनामेति निपातद्वयोक्तिः । न्यायविवरणे च "वैनामेतिप्रसिद्धिद्योतकनिपातद्वयं रूढित्यागेनोक्तयौगिकार्थस्वीकारे विरोधी"त्युक्तम् । ते यदंतरेतिश्रुतं नामरूपराहित्यं तु न ब्रह्मण्यपि युक्तम् । ईक्षत्यधिकरणे "रूपोपन्यासाच्चे"त्यत्र च ब्रह्मणो नाम्नो रूपस्य चोक्तेः । भूताकाशस्य रूपित्वेप्यव्याकृताकाशस्यारूपत्वात् । अत एव भूताकाशस्यापि शब्दैकगम्यत्वात्कथं लोकप्रसिद्धिरिति निर-स्तम् । अव्याकृताकाश इत्येव पूर्वपक्षकरणात् । अत एव भाष्ये प्रसिद्धाकाश इत्येवोक्तम् । टीकायामपि सिद्धांते "अवकाशस्यापि नामवत्त्वा"दित्यत्रारूपवत्त्वं स्वीकृत्य नामवत्त्वमेव वक्ष्यते । न हि भूताकाशमनामरूपमिति ॥

सिद्धान्तस्तु ॥ साकल्येन शब्दगोचरत्वादिरूपमनामत्वं "यतो वाचो निवर्तंत" इत्यादिभाष्योक्तश्रुतिभिर्विष्णोरेव । ईक्षत्यधिकरणे तु

अवाच्यत्वमेव निषिद्धम्। ते यदंतरेत्यनेन च प्रकृतनिर्वाह्यप्राकृत रूपराहित्यमेवोक्तम्। तच्च "अरूप"मित्यादिश्रुतिभिर्ब्रह्मण्येव सुप्रसिद्धम्। न तु गगने। ब्रह्मणि रुग्मवर्णादिश्रुतितात्पर्यापरिज्ञानादिप्राप्तलौकिकरूपस्य "अरूप"मित्यादिश्रुत्या निषेधवद्गगने तदभावात्। तदुक्तं न्यायविवरणे "प्रसिद्धाकाशस्योक्तमनामरूपत्वं विरुद्ध"मिति। न च निपातविरोधः। यतः—

वैदिकेषु प्रयोगेषु वैदिक्येव प्रसिद्धता।
ग्राह्यांतरंगभूतत्वात्तदयोगे त्ववैदिकी॥

ब्रह्मणो हि सर्ववेदेषु महातात्पर्यतः प्रसिद्धिः। नैवं गगनस्य। एवं च प्रसिद्धेर्यदि पूर्ववादिरीत्योद्देश्याकाशान्वयः तथापि "शास्त्रस्था वा तन्निमित्तत्वा"दितिन्यायेन विजातीयबहिरंगलौकिकप्रसिद्धिसंग्रहायसजातीयांतरंगवैदिकप्रसिद्धिपीडनायोगाद्ब्रह्मणः प्रसिद्धिरेव निपातद्योत्या। अत एव सप्तमे इत्थंभावाकांक्षेषु वैदिकेषु सौर्यादिषु वैदिकस्यैवेत्थंभावस्य अन्वय उक्तः। अस्ति च ब्रह्मण्याकाशशब्दार्थतयापि वेदे प्रसिद्धिः। यदातूद्देश्यस्य वस्तुतः प्रसिद्धिमात्रेणोद्देश्यतोपपत्तेर्विधेयस्यैव निर्वोढृत्वस्य स्थलांतरसिद्धप्रसिद्ध्युपन्यासादिनोपपादनीयत्वादिदमित्थं खल्वित्यादौ विधेयान्वयस्यैव दर्शनाच्च प्रसिद्धेर्निर्वोढृत्वत्वयः तदा "एको दाधार भुवनानि नामरूपे व्याकरो"दित्यादिवेदे ब्रह्मण इव गगनस्य निर्वोढृत्वेन वेदे लोके चाप्रसिद्धेर्गगनपक्ष एव निपातायोगः। नहि गगने निरंकुशनामरूपनिर्वोढृत्वं लोकतोपि प्रसिद्धम्। एतमेव विधेयान्वयपक्षमभिप्रेत्य टीकायामपि "भगवतोनामादिनिर्वहितृत्वस्यालोकसिद्धत्वेपी"त्युक्तम्। न्यायविवरणे च "वैनामेति निर्वहितृत्वे श्रुत्यादिप्रसिद्धिबाहुल्य"मित्युक्तम्। यद्यप्यत्र लोके निर्वोढृशब्द एव साधुः। तथापि टीकादौ श्रुत्यनुकरणार्थं निर्वहितृशब्दः प्रयुक्तः। भाष्येऽनामत्वेहेतूकृतमप्रसिद्धत्वं साकल्येनाप्रमितत्वम्। निपातद्योत्या प्रसिद्धिस्तु निर्वोढृत्वेनान्यत्र निर्णीतत्वमित्यविरोधः। सूत्रेऽर्थांतरशब्देन विलक्षणत्वमात्रोक्तावपि विषयवाक्ये सन्निहितत्वादनामरूपत्वरूपविशेषसिद्धिः। आदिशब्दार्थस्तु ब्रह्मत्वादिकम्। यद्वा "ते यदंतरे"ति द्विवचनेनानामरूपत्वयोः साहित्यप्रतीतावपि ब्रह्मत्वे निरपेक्षयोरेव हेतुत्वमिति भावेन सूत्रेऽरूपत्वमर्थांतरपदेन आदिपदेनत्व-

नामत्वमुक्तम्। अस्मिंश्च पक्षे ब्रह्मत्वादिकं प्रसिद्धत्वाच्छिष्यैरेवोहितुं शक्यमिति न तस्यादिपदेन ग्रहणमिति द्रष्टव्यम्॥

अन्येतु॥ "आकाशस्तल्लिङ्गा" दित्यस्य विषयवाक्ये "आकाशादेव समुत्पद्यंत" इत्यत्रैवैतत्सूत्रविषयवाक्ये "आकाशो ह वै नामे" त्यत्र ब्रह्मलिङ्गाभावेन पूर्वपक्षोदयागतार्थतेत्याहुः। तन्न। अत्रापि नामरूपनिर्वोहितृत्वादिलिङ्गानां ब्रह्मात्मादिश्रुतीनां च सत्त्वात्। क्लेशेनाकाशेयोजनंतूभयत्र समम्॥

केचित्तु॥ तल्लिङ्गादितिन्यायेनैवात्रापि वाक्य आकाशस्य गगनत्वनिरासान्मुक्तजीवत्वेनैवेह पूर्वपक्ष इत्याहुः। तन्न। अस्मिन् वाक्ये ब्रह्मलिङ्गस्यास्फुटत्वे गगनपक्षस्यैवोदयात्। स्फुटत्वे च जीवपक्षस्याप्यनुदयाच्च। निर्बीजश्च जीवपक्षः। जीवलिङ्गाद्यभावात्। आकाशशब्दस्य तत्राप्रसिद्धेर्वैनामेति निपातानुपपत्तेः। जगद्व्यापारवर्जमित्यत्र मुक्तजीवस्य नामरूपनिर्वोढृत्वस्य निरसिष्यमाणत्वाच्च। "ब्रह्मलोकमभिसंभवामी"ति पूर्ववाक्ये च जीवस्य सन्निहितत्वेपिसन्निधानस्य श्रुत्यबाधकत्वात्। ब्रह्मलोकशब्देन ब्रह्मणः प्राधान्येन सन्निहितत्वाच्चेति॥

॥ इति आकाशाधिकरणम्॥ १२॥

अथ सुषुप्त्यधिकरणम्

॥ ॐ सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्भेदेन ॐ ॥

अस्योभयत्रप्रसिद्धत्वं कम्पनादित्यत्रैवोक्तम्। अनन्तरसङ्गतिस्तु पूर्ववैषम्येण वा पूर्वसिद्धान्तन्यायेन वा पूर्वपक्षोत्थानात्। प्रयोजनं तु पूर्वपक्षेऽक्षराधिकरणोक्तासङ्गत्वाक्षेपः। सिद्धान्ते तु तत्समाधानमिति भाष्य एवोक्तम्। अत्र स्वप्नादिद्रष्टृत्वं किं जीवस्योत ब्रह्मण इति चिन्ता। तदर्थं किं लोकप्रसिद्धिबाधकं नास्त्युतास्तीति। तदर्थमसङ्गत्वादिकं किं जीवे ब्रह्माभेदाभिप्रायेण नेतुं शक्यमुताशक्यमिति। तदर्थं सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्व्यपदिष्टो भेदः किं मिथ्योत सत्य इति॥

पूर्वपक्षस्तु—पूर्वोक्त आकाशशब्दः श्रुतिषु ब्रह्मणि प्रसिद्धः। नामादिनिर्वोढृत्वं तु ब्रह्मण्येव प्रसिद्धम्। "द्रवति स्वप्नायैव स यत्तत्र किञ्चित् पश्यत्यनन्वागतस्तेनभवत्यसङ्गोह्ययं पुरुष" इति श्रुतं स्वप्नादि-

द्रष्टृत्वं न तथा। किन्तु लोके जीव एव प्रसिद्धम्। आर्यप्रसिद्ध्यभावे पिकनेमादौ लोकप्रसिद्धिवद्वेदप्रसिद्ध्यभावे लोकप्रसिद्धिरेव च ग्राह्या। यद्यपि प्रसिद्धिद्योतकनिपातो नास्ति। तथापि "यमन्तःसमुद्र"इत्यादाविव प्रसिद्धमेव ग्राह्यम्। न च वज्राकाशादिशब्दानां प्रसिद्धार्थत्यागेन ब्रह्मपरत्ववदिह पश्यत्यादिपदानां योगेन ब्रह्मपरता युक्ता इष्टा वा। नच "सन्ध्ये सृष्टिराह हि"इत्यादिन्यायैः स्वाप्नवस्तुनि, जीवगतस्वप्नावस्था च सत्या। ब्रह्मणश्च सर्वज्ञत्वं श्रुतिप्रसिद्धमिति वाच्यम्। यथाऽव्याकृताकाशस्य रूपमात्राभावेपि प्राकृतरूपरहितत्वेन प्रसिद्धस्य ब्रह्मण एव "ते यदन्तरे" त्यत्र ग्रहणम् तथा ब्रह्मणो वस्तुमात्रद्रष्टृत्वेपि स्वप्नादिद्रष्टृत्वेन प्रसिद्धस्य जीवस्यैवेह ग्रहणात्। न च वाच्यं पश्यतीति पदं न द्रष्टृत्वमाह। किन्तु "ज्योतिर्दर्शना"दित्यत्रोक्तन्यायेन दर्शयितृत्वम्। अन्यथाऽसङ्गत्वविरोधादिति। तथात्वे दर्शनकृतसङ्गप्रसक्तेरेवाभावेन तन्निषेधायोगात्। तथा चासङ्गत्वं स्वोपजीव्यद्रष्टृत्वानुरोधात् सन्निपातलक्षणोविधिरनिमित्तं तद्विघातस्ये"ति न्यायाज्जीव एव ब्रह्माभेदाभिप्रायम्। पूर्वत्रत्वाकाशस्य जडत्वेन ब्रह्माभेदायोगान्नामरूपनिर्वोढृत्वादिकं नाकाशे ब्रह्माभेदेन नेतुं शक्यमिति वैषम्यम्। ननु तर्हि स्वप्नादिद्रष्टृत्वमेव ब्रह्मणि जीवाभेदाभिप्रायमस्त्विति चेन्न। जीवस्य येन चैतन्यात्मना ब्रह्माभेदस्तस्मिन् शुद्धे चैतन्येऽसङ्गतत्ववद्ब्रह्मणो येन चैतन्यात्मना जीवाभेदस्तस्मिंश्चैतन्ये स्वप्नादिद्रष्टृत्वायोगात्। एतदेवाभिप्रेत्योक्तं न्यायविवरणे "जीवेश्वराभेद ईश्वरोक्तावप्यर्थाज्जीव एवोच्यत" इति। यद्वा जिज्ञासासूत्रे ब्रह्मणो जीवाद्भेदस्य प्रतिज्ञातत्वात्सिद्धान्तिना स्वप्नद्रष्टृत्वादिकं न ब्रह्मणि जीवाभेदाभिप्रायं वक्तुं शक्यमिति न्यायविवरणाभिप्रायः। न च "प्राज्ञेनात्मना संपरिष्वक्त" इति "प्राज्ञेनात्मनान्वारूढ" इति सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्भेदोक्तेर्नाभेद इति वाच्यम्। सुषुप्त्यादिमतो विशिष्टस्य शुद्धात् सदा भेदेपि विशेष्यस्य भेदासिद्धेः। एतेनान्तरधिकरणोक्तेन "भेदव्यपदेशाच्चान्य" इतिन्यायेनात्रापि भेदः सिद्ध इति परास्तम्॥

सिद्धान्तस्तु—

कार्त्स्न्येन स्वाप्नवस्तूनां द्रष्टा सर्वज्ञ ईश्वरः।
न युज्यते च सङ्कोचो ह्यसङ्कोचस्य संभवे॥

ते यदन्तरेत्यत्र तु प्राकृतयोर्नामरूपयोः प्रकृतत्वात् प्रकृतपरसर्वनामबलाद्रूप-

मात्रनिषेधे "श्यामाच्छबलं प्रपद्य" इति सन्निहितवाक्यविरोधाच्च प्राकृतपरत्वेन सङ्कोचः। न च साकल्येन स्वप्नद्रष्टृत्वमसर्वज्ञ जीवे लोकतोपि प्रसिद्धम्। ब्रह्मणि तु श्रुतितः प्रसिद्धम्। न च श्रुतितः प्रसिद्धग्रहणसम्भवे श्रुतितो लोकतश्चाप्रसिद्धस्य ग्रहणं युक्तम्। न चेह स्वप्नाद्यवस्थावत्तोच्यते।। पश्यतीति तद्द्रष्टृत्वस्यैवोक्तेः। किञ्च "अनन्वागतस्तेन भवती"त्यत्र "असङ्गो ह्ययं पुरुषः" इत्यसङ्गत्वं हेतुः। प्रसिद्धमेव च हेतुत्वयोग्यम्। "असङ्गमस्पर्शी"मित्यादिश्रुतिषु च ब्रह्मण्येव तत्प्रसिद्धम्। किञ्च असङ्गत्वं न स्वरूपेणापि जीवे युक्तम्। जडेशयोरसंसारित्वाज्जीवस्यैव संसारिणः सङ्गवत्तया श्रुत्यादिसिद्धत्वेन तत्र सङ्गनिषेधायोगात्। यच्चोक्तं विशेष्यस्य भेदासिद्धेरिति तन्न। बन्धमोक्षयोः सामानाधिकरण्यनियमेन विशेष्यस्यैव बन्धाश्रयत्वात्तस्यैव च तत्तत्कारणाधीनसुषुप्त्याद्यवस्थावत्त्वेन विशेष्यस्यैव भेदसिद्धेः। अन्यथा तुरीयावस्थया स्वप्नाद्यवस्थानां सामानाधिकरण्यं न स्यात्। भेदस्य मिथ्यात्वे च तच्छ्रुतिरप्रमाणं स्यात्। न च सुषुप्त्यादावीशस्य जीवपरिष्वङ्गादिमानान्तरप्राप्तम्। येन तत्रातात्पर्याच्छ्रुतिरप्रमाणं न स्यात्। किञ्च भ्रान्तिरहितायां सुषुप्तौ सतो भेदस्य न भ्रान्तिमात्रशरीरत्वरूपं मिथ्यात्वं युक्तम्। अपि च जीवपरिष्वङ्गादिश्रुतिर्मुक्तिविषया। तथा सूत्रकृतैव वक्ष्यमाणत्वात्। "अनन्वागतं पुण्येनानन्वागतं पापेन तीर्णोहि तदा सर्वाञ्शोकानि"त्यादिमुक्तिलिङ्गाच्च। न च मुक्तावपि सतो मिथ्यात्वम्। तदुक्तं न्यायविवरणे "सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्जीवेशयोर्भेदोक्तेरसङ्गत्वादि चेश्वरस्यैवेत्यर्थाद्भवती"ति। अत्र सूत्रे भेदेनेत्यस्य पूर्वसूत्रानुषक्तेन व्यपदेशादित्यनेनान्वयः॥ इति सुषुप्त्यधिकरणम्॥ १३॥

अथ ब्राह्मणाधिकरणम्

॥ ॐ पत्यादिशब्देभ्यः ॐ ॥

अस्य पादसङ्गतिः ब्राह्मणशब्दस्य विप्रत्वजातौ लोके प्रसिद्धत्वेपि चतुर्मुखे विशिष्य तदभावेन वा कम्पनादित्यत्रोक्तरीत्या वा द्रष्टव्या। अनन्तरसङ्गतिस्तु "असङ्गो न हि सज्यत" इति श्रुतस्यात्रत्यासङ्गस्याब्रह्मत्वे "असङ्गो ह्ययं पुरुष" इति पूर्वोक्तस्याप्यब्रह्मत्वं स्यादिति पूर्वाक्षेपेण पूर्वपक्षोत्थानाद्वा पूर्वत्र जीवमात्राभेदं निरस्येह जीवविशेषचतुर्मुखाभेद-

निरासाद्वा द्रष्टव्या । प्रयोजनं तु अन्यस्य नित्यमहिमत्वे जिज्ञासादिसूत्रेषु विवक्षितं विष्णोर्नित्यमहिमत्वं न स्यादिति टीकायामेवोक्तम् । देवानां विद्याकर्मणोः पदप्राप्तिः सूचिते"ति भाष्येणैव प्रयोजनमप्युक्तमिति ज्ञेयम् । तस्य भाष्यस्य देवानामेवानित्यपदत्वं न तु विरिञ्चस्येत्यर्थवत् । विरिञ्चादीनां देवानामनित्यपदत्वमुक्तम् । तच्चायुक्तम् । विरिञ्चस्य नित्यमहिमत्वादित्यर्थस्यापि सुवचत्वात् । अत्र "एष नित्योमहिमाब्राह्मणस्ये"ति श्रुतो ब्राह्मणशब्दः किं विरिञ्चपरः किं वा ब्रह्मपर इति चिन्ता । तदर्थं स किं रूढः किं वा यौगिक इति । तदर्थं किं रूढेर्बाधकं नास्त्युतास्तीति । तदर्थं सर्वाधिपतित्वादिकं किं चतुर्मुखे ब्रह्माभेदाभिप्रायेण नेतुं शक्यमुताशक्यमिति ॥

पूर्वपक्षस्तु—अयं ब्राह्मणो विरिञ्चः । "स वा एष महानज आत्मे" त्यजशब्दात् । न च वाच्यमजशब्दो न जायत इत्यज इति विष्णौ यौगिकः । विरिञ्चेप्यकारवाच्यविष्णुजातत्वाद्यौगिक इति । विरिञ्चे रूढेरपि सत्त्वात् । योगरूढेश्च योगमात्रात्प्राबल्यात् । टीकायां ब्राह्मणशब्देन सह पठितस्याजशब्दस्यानवकाशत्वोक्तिस्त्वजशब्दमात्रस्य सावकाशत्वमभ्युपेत्य । एवंच "ब्राह्मणशब्दस्य पापालेपलिङ्गस्य च चतुर्मुखस्य परमात्माभेदं विनाऽवकाशराहित्या"दिति न्यायविवरणे ब्राह्मणश्रुतितो भाष्ये चाजश्रुतितो विरिञ्चप्राप्तेरुक्तत्वेन तयोर्विरोध इति निरस्तम् । निरपेक्षयोः श्रुत्योर्विप्रत्वजातौ विष्णौ च सावकाशत्वमुपेत्यानवकाशत्वाय श्रुत्योः साहित्यस्य च विवक्षितत्वादिति टीकाभिप्रायः । यद्वा "तस्मादहमजः स्मृत" इति भारतवचनादजशब्दस्य विष्णौ रूढेरपि सत्त्वाद्ब्राह्मणशब्दसाहित्योक्तिः ।' महच्छब्दोप्यभिमान्यधिकरणन्यायेन महत्तत्वाभिमानिनिविरिञ्चे मुख्यः । न तूत्कृष्टत्वमात्रवाची । विशेषपरत्वसंभवे सामान्यपरत्वायोगात् । आत्मशब्दोपि "आत्माविरिञ्चःसुमना" इति वचनात् "बुद्धेरात्मामहान्पर" इति प्रयोगाच्च विरिञ्चे रूढः । नच "विष्णोर्ब्राह्मणजातिः संजज्ञे ब्रह्मा चतुर्मुखः" इति वचनाच्चतुर्मुखे ब्राह्मणत्ववर्णसंभवेपि "अगोत्रमवर्ण"मित्यादिश्रुतिभिर्विष्णौ तदसंभवेपि "सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः सर्वस्याधिपति"रित्यादि विष्णुलिङ्गैर्ब्राह्मणशब्दो "ब्रह्मणा वेदेन गम्यत" इति न्यायविवरणोक्तरीत्या विष्णौ यौगिक इति वाच्यं । विरिञ्चस्य विष्ण्वभेदेपि तल्लिङ्गोपपत्तेस्सावकाशश्रुतेर्निरवकाशलिङ्गानां चाबाधेनोपपत्तौ बाधायोगात् । नच श्रुतिलिङ्गबाधाय

मुख्यत्वाय च "अजआत्मे"त्यादिकं विरिञ्चविषयम् । "सर्वस्य वशी" त्यादिकं तु विष्णुविषयमिति वाच्यम् । गङ्गाघोषादाविवैकवाक्यत्वायामुख्यार्थत्वस्यैवोचितत्वात् । नच पूर्वत्र जीवादिवात्रविरिञ्चाद्भेदो व्यपदिष्टः । नच जीवैरभेद इव विरिञ्चेनाभेदे बद्धमुक्तादिव्यवस्थानुपपत्तिरस्ति । "स त्रेधा बभूवैषां गुणानामुपादानाय । विष्णुर्वाव सत्वस्य रजसो ब्रह्मा ईशानो नाम तमस" इत्यादि श्रुतिभिः "सृष्ट्यादये हरिविरिञ्च हरेति संज्ञा" इत्यादि स्मृतिभिश्चाभेदोक्तेश्च । न च सा "शास्त्रदृष्ट्ये" त्युक्तन्यायेनान्तर्याम्यभेदाभिप्राया । नापि "तद्गुणसारत्वा"दिति वक्ष्यमाणन्यायेन सादृश्याभिप्राया । तयोर्जीवमात्रसाधारण्येन विशिष्याभेदोक्त्ययोगात् । अत एव टीकायां पूर्वाधिकरणपूर्वपक्षे "तत्त्वमसी"त्यादिजीवेश्वराभेदवाक्यं नोक्तम् । अत्र तु "सृष्ट्यादय" इति विष्णुहिरण्यगर्भाभेदवाक्यमुक्तम् ॥

सिद्धान्तस्तु—भाष्याद्युक्तश्रुत्यादिभिः सर्वाधिपतित्वादिकं तावन्न विष्णोरन्यत्र । नाप्युभयाबाधायाभेदः । यतः

विरुद्धेष्वप्यभेदश्चेद्यवव्रीह्यादिकेष्वपि ।
अभेदः स्यात्ततः क्वापि विकल्पाद्येव नो भवेत् ।

"व्रीहिभिर्यजेत यवैर्यजेत" इत्यादावुभयाबाधाय व्रीहियवयोरभेदापत्त्या तयोर्विकल्पो न स्यात् । "धेन्वा क्रीणाति वाससा क्रीणाति" इत्यादौ धेन्वादीनां समुच्चयश्च न स्यात् । ततश्च लोकवेदयोर्विकल्पादिवार्तैवोत्सीदेत् । व्रीह्यादिभेदः प्रत्यक्षश्चेद्विष्णोर्विरिञ्चाद्भेदोपि । "तत एते व्यजायन्त विश्वो हिरण्यगर्भः" इत्यादिधर्मिग्राहकश्रुतिसिद्धः । "स त्रेधे" त्याद्यपि तद्गतरूपविशेषाभिप्रायम् । अन्यथा "स आविवेश ब्रह्म ब्रह्माणं चतुर्मुखमीश ईशानं पञ्चमुख"मिति वाक्यशेषेण "ब्रह्माणि ब्रह्मरूपोसौ शिवरूपी शिवे स्थित" इत्यादिस्मृत्या च विरोधात् । "स्थाणुर्होच्चक्राम स प्रजापतिमुवाच कोसि के सः कः स इति । सहोवाच योस्मि येस्थ यः स" इति विशिष्यभेदोक्तेश्च । अत्र च "भेदव्यपदेशाच्च" "शारीरश्चोभयेपि हि भेदेने"त्यादौ जीवाद्विष्णोर्भेदं स्वीकृत्यानन्दमयादेस्तत्तल्लिङ्गैर्जीवत्वे शङ्किते तन्निरासः । "भेदव्यपदेशाच्चान्यः" इत्यत्र तु "इन्द्रस्यात्मे"त्यादावात्मेति प्रातिपदिकस्य स्वरूपार्थत्वात्तदनुसारेण प्रयाजशेषन्यायेनेन्द्रस्येत्यादि षष्ठी नेया । ततश्च विष्णोरिन्द्राद्यभेद इत्यादिकेशङ्कित

आत्मप्रातिप्रादिकस्य शरीरप्रतिसम्बन्ध्यर्थत्वोपपत्तेर्न विभक्तिबाधकतेत्यादिना परिहृतम् । पूर्वाधिकरणे तु ईशकर्तृकपरिष्वङ्गकर्मणो जीवस्येशाद्भेदधियं स्वीकृत्य स भेदो विशिष्टस्यैव । नतु विशेषस्येति स्वप्नद्रष्टृत्वसमन्वयविरोधिनि जीवमात्रस्य विष्ण्वभेदे तद्वाक्यस्थजीवविष्णुलिङ्गानां बाधाय शङ्किते तन्निरासः । इह तु अभेदपक्षे सर्वाधिपतित्वादेर्विरिञ्चेपि सम्भवान्न भेदधीरिति ब्राह्मणशब्दसमन्वयविरोधिनि विरिञ्चस्य विष्ण्वभेदे तद्वाक्यस्थविष्णुविरिञ्चलिङ्गाबाधाय शङ्किते तन्निरासः । "भोक्त्रापत्ते" रित्यत्र तु जीवाभिन्नत्वाद्ब्रह्मणो जगत्कर्तृत्वं युक्तिविरुद्धमिति शङ्किते तन्निरासः । पृथगित्यत्र तु जीवेशभेदाभेदश्रुत्योर्विरोध इति शङ्किते तन्निरासः इत्यपौनरुक्त्यमिति ध्येयं। तदुक्तमनुव्याख्याने—

"न जीवभेदसूत्राणां शङ्कयात्र पुनरुक्तता ।
वाक्यान्तरद्योतकत्वात् पृथगित्यत्र पूर्णता ॥"

इति । नच सर्वाधिपतित्वादेर्विरिञ्चस्य विष्ण्वभेदेनाप्युपपत्तेर्न भेदकत्वमिति वाच्यम् । अन्योन्याश्रयात् । यं कामये तं तमुग्रं कृणोमि तं ब्रह्माण" मित्यादिश्रुतिषु विरिञ्चस्य सर्वाधिपतित्वनित्यमहिमत्वादेर्निषेधाच्चेति । अत्र च वाजसनेये "सर्वस्य वशी"ति वशित्वस्यादित्वेपि भाष्योदाहृत शाखान्तरे पतिशब्दस्यादित्वात्सूत्रे तदनुसारेण पत्यादीत्युक्तम् ॥

अन्ये तु ॥ "कतम आत्मा योयं विज्ञानमयः प्राणे"ष्वित्यादि "स वा एष महानज आत्मा योयं विज्ञानमय" इत्यन्तं बृहदारण्यकवाक्यं मानान्तरप्राप्तसंसार्यात्मस्वरूपानुवादमात्रम् । उपक्रमोपसंहारयोः संसारिरूपस्यैव प्रतीतेरिति प्राप्ते "स वा अयं पुरुषो जायमान" इत्यादिना कल्पितसंसारिस्वरूपमनूद्य "स वा एष महानज" इत्यादिनाऽकल्पिता संसार्यैक्यं बोध्यत इति सिद्धान्तः । सुषुप्तीत्यादिसूत्रद्वयं चैकाधिकरणमित्याहुः ॥ तत्र ब्रूमः ॥

यत्तत्वमैक्यं तन्नैव कीर्त्यते श्रुतिसूत्रयोः ।
तत्र यः कीर्त्यते भेदः तच्च तत्वं न ते मते ॥

सुषुप्त्यादिसूत्रेण तद्विषयतया त्वयाप्युदाहृताभ्यां "प्राज्ञेनात्मना संपरिष्वक्तः प्राज्ञेनात्मनान्वारूढ" इति श्रुतिभ्यां च जीवाद्भेद एवोक्तः । तथा पत्यादिसूत्रेण तद्विषयत्वेन त्वयाप्युदाहृतया "एष लोकाधिपति"रित्यादि श्रुत्या च जीवाद्भेदकधर्मा उक्ताः । न तु त्वया तत्वतयाभिप्रेतमैक्यम् । एतेन योयं विज्ञानमयो जीवः स एवैष महानात्मा परमात्मेत्यभेद उक्त

इति निरस्तम् । सूत्रविरोधात् । प्राज्ञेनेत्यादिमानान्तराप्राप्तभेदोपदेशविरोधाच्च । नच "अत ऊर्ध्वं विमोक्षायैव ब्रूही"ति पृष्टे उक्तो भेदो भेदकधर्माश्च मिथ्येति युक्तम् । न वा मानान्तरेण स्वप्रकरणस्थेन प्राज्ञेनेत्यादिवाक्येन चाविरुद्धमहत्वादिविधिपरत्वसंभवे तद्विरुद्धाभेदपरत्वं युक्तम् । तस्मान्नेहैक्योक्तिः । यच्चेहोच्यते भेदादिकं तच्च न तत्वम् । पत्यादिसूत्रस्य पूर्वशेषत्वे च चशब्दापात इति ॥

केचित्तु ॥ सुषुप्त्यादीति सूत्रद्वयमस्मदुक्तवाक्यविषयमेव स्वीकृत्य मुक्तजीवाद्विलक्षणब्रह्मसाधनपरं सत् "आकाशोर्थान्तरे"त्येतदधिकरणशेष इत्याहुः । तन्न । "आकाशो वै नामे"त्यत्राकाशो मुक्तजीव एव न तु ब्रह्मेति वदता पूर्वपक्षिणा तस्मिन्नेवाधिकरणे तद्वाक्यविचारं विहाय स्वोक्तिविरुद्धस्य मुक्तजीवब्रह्मैक्यस्य तत्त्वमस्यादिवाक्यान्तरमाश्रित्य शङ्कितुमनुचितत्वात् ॥

टीकाक्षरार्थस्तु—स्वरव्यत्ययस्याधिकार्थत्वादिति ॥ "अधिक्येऽधिकमित्येव हरिणा सूत्रमीरित"मिति ऋग्भाष्य उक्तत्वात् ब्रह्मणा वेदेन गम्यत्वाधिक्यविवक्षया दीर्घ इत्यर्थः । इतरत् स्पष्टमिति ॥

॥ इति ब्राह्मणाधिकरणम् ॥ १४ ॥

इति श्रीमद्ब्रह्मण्यतीर्थपूज्यपादानां शिष्येण व्यासयतिना
विरचितायां श्रीमद्भाष्यटीकाया विवृतौ
तात्पर्यचन्द्रिकायां प्रथमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

॥ श्री. ॥

श्रीमद्ब्रह्मण्यतीर्थपूज्यपादशिष्यश्रीमद्व्यासमुनिविरचिता

तात्पर्यचन्द्रिका

प्रथमाध्यायस्य चतुर्थः पादः

॥ श्री गुरुभ्यो नम हरि: ॐ ॥

श्रीमद्धनुमद्भीमसमध्वान्तर्गतरामकृष्णवेदव्यासात्मकलक्ष्मीहयग्रीवाय नमः ॥

अथ आनुमानिकाधिकरणम्

॥ ॐ आनुमानिकमप्येकेषामिति चेन्न शरीररूपकविन्यस्तगृहीतेर्दर्शयति च ॐ ॥

अत्र अस्तु विष्णोः कारणत्वं न तु सर्वसमन्वयः । चतुर्थसूत्रे कथित इति शंका जिवार्यते । एवं तावत् त्रिपाद्यां जन्मादिसूत्रे कंठोक्तकारणत्वतत्संगतानंदमयत्वादिगुणांतरप्रतिपादकवाक्यस्थ शब्दसमन्वय उक्तः । अत्र तु पादे जिज्ञासासूत्रे ब्रह्मशब्दोक्तसर्वगुणपूर्तिमत्तया जिज्ञासोक्तेः जन्मादिसूत्रे च पूर्णगुणत्वोपपादककारणत्वमुखेन पूर्णगुणत्वस्यैव लक्षणत्वेन विवक्षितत्वात् शास्त्रयोनिसूत्रे च तत्स्फूर्तये सर्वशास्त्रप्रामाण्यप्रतिज्ञानात् समन्वयसूत्रे च तदर्थे समन्वयप्रतिज्ञानात् सर्वसमन्वयनिर्वाहायात्यत्रैव प्रसिद्धाव्यक्तादि शब्दसमन्वय उच्यत इति नाप्रतिज्ञातोक्तिः । यथा चैकैकहेतुत्वस्यलक्षणत्वसंभवेपि मुमुक्षुणा समुदितजन्मादिहेतुत्वं ज्ञेयमित्यादिज्ञापयितुं समुदितहेतुत्वोक्तिः । तथैकैकगुणपूर्तेस्तत्संभवेपि सर्वगुणपूर्त्युक्तिः । यदि च कारणत्वमेव लक्षणं तत्रैव च कारणे शास्त्रं प्रमाणं तत्प्रामाण्यं च कारणवाक्यसमन्वयादिति जन्मादिसूत्रत्रयेऽभिप्रेतं स्यात् तर्हि आद्यपादे "अतः ज्योति"रित्यादौ द्वितीये "सर्वत्र अतर" इत्यादौ तृतीये "भूमा दहर" इत्यादौ चतुर्थे "वाक्यान्वया"दित्यादावकारणवाक्यसमन्वयसूत्रणं न स्यात् । तच्च परैरपि स्वीकृतं । अत्रानुव्याख्याने—

विरोधिसर्वबाहुल्यकारणस्त्रीनिषेधिनाम् ।
पृथक् समन्वयार्थानि स्थानान्येतानि सर्वश ॥

इत्यापादसमाप्त्यधिकरणोपाधयो दर्शिताः । तद्व्याख्यातं सुधायां आद्येऽधिकरणे परमैश्वर्यविसेष्यवरत्वाद्यर्थानां द्वितीय उक्त वक्ष्यमाणातिरिक्तानां सर्वेषां तृतीये बहुत्वविशिष्टार्थानां चतुर्थेऽवांतरकारणार्थानां प्रकृतिश्चेत्यत्र स्त्रीलिङ्गानां एतेनेत्यत्र निषेधार्थानां शून्यादिशब्दानां समन्वय इति । तत्र यदा "समाकर्षा"दित्यादिसूत्राष्टकस्य "कारणत्वेने"ति चतुर्थाधिकरणशेषता तदैतत्पादीयाधिकरणानि षडित्युपाधिषट्कोक्तिर्युक्ता । यदा तु सूत्राष्टकस्य पृथगधिकरणता तदाऽधिकरणानि सप्त । तत्र "समाकर्षा"दिति पंचमाधिकरणोपाध्यनुक्तिस्तु पंचमस्यापि द्वितीयवत् सर्वविषयत्वेन तदुपाधितः पृथगुपाध्यभावात् । न्यायभेदमात्रेणत्वधिकरणभेदः । द्वितीयेपि योगवृत्त्या सर्वेषां पदवर्णादीनां समन्वय उक्तः । सुधायामुक्तवक्ष्यमाणातिरिक्तग्रहणं त्ववरत्वादिलिङ्गानां पंचजनादिशब्दानां येन वाक्यरूपेण पूर्वत्र चोत्तरत्र च विचार्यता तेन रूपेण द्वितीयेन विचार्यता । किन्तु पदादिरूपेणेत्यभिप्रेत्य । अन्यथोक्तवक्ष्यमाणातिरिक्तसर्वविषयत्वस्य सर्वाधिकरणसाधारण्याद्विशिष्टोक्तिर्न स्यात् । अनुव्याख्याने व्युत्पत्तेरशक्यत्वं च द्वितीये पूर्वपक्षहेतुत्वेन नोच्येत । जीत्याद्यवयवानामब्रह्मपरत्वेन ज्योतिरित्यादि समुदायस्य ब्रह्मणि व्युत्पत्तिसंभवात् ।

ननु "अव्यक्तात् पुरुषः परः जीवा एव तु दुःखिनः" इत्यवरत्वदुःखित्वादिदोषवाचिशब्दसमन्वयानुक्तावपि गुणपूर्तिः सेत्स्यति । नच समन्वयः स्वरूपेण फलम् । दुःखादिशब्दसमभिव्याहृतजीवादिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तप्राणधारकत्वादि गुणास्तु "अनेन जीवेनात्मने"त्यादिवाक्यस्थ जीवादिशब्दसमन्वयेनापि सेत्स्यति । नच "आकाशाद्वायु"रित्यादि वाक्यसवन्वयेनेश्वरस्यावांतरकारणत्वमिव "महतः परमव्यक्तमव्यक्तात्पुरुषः पर" इत्यादि वाक्यसमन्वयेनावांतरपरत्वादि सेत्स्यतीति वाच्यम् । पितामहस्य पितृत्वाभाववत्तदुत्तमादुत्तमस्य तदुत्तमत्वाभावादर्शनेन महत्पराव्यक्तात्परस्य पुरुषस्य महत्परत्वाभावशंकानुदयात् । नच दुःख्यादिशब्दानां गुणप्रकाशकापूर्वयोगकल्पनया गुणसिद्धिः । दोषवाचितामुपेत्य तदधीनत्वेनैव सिद्धांतोक्तेः । सर्व-

नियामकत्वं चांतर्याम्यधिकरणादिभिरेव सिद्धम्। तस्मादव्यक्तदुःख्यादिशब्दसमन्वयो निष्फल इति चेत् मैवम्। ब्रह्मणो गुणांतरपूर्तिरिव सर्वशब्दवाच्यतापि मुमुक्षुणा ज्ञेया। अन्यथा "नामानी"त्यादि श्रुतौ तद्वाच्यतोक्तिः तथा "प्राणश्च इत्येव विद्या"दित्यादि श्रुतौ वाच्यत्वस्य ज्ञेयत्वोक्तिः तथा "नामायत्तासमतृप्यच्छ्रुतेधी"ति श्रुतौ तज्ज्ञानान्मोक्षोक्तिश्च न स्यात्। अन्यथा "नामानि सर्वाणि" इत्यादि श्रुतेः दुःख्यादिशब्दान्यविषयत्वेन संकोचे मूलप्रमाणाभावादिद्रादिशब्दानामपि समन्वयो न सिध्येत्। किन्तु ब्रह्मलिङ्गैरमुख्यवृत्त्या ब्रह्मपरत्वमात्रं स्यात्। किञ्चेश्वरस्य शक्रादिगतैश्वर्यादेः स्वाधीनत्वात् "इंद्रो राजा जगतो य ईश" इत्यादाविंद्रादिशब्दवाच्यतेव जीवगतबंधादेः स्वाधीनत्वात् "कार्यकारणबद्धौ ता"वित्यादि श्रुतिस्थबद्धादिशब्दवाच्यतापि ज्ञेया। अन्यथा "स बद्धः स दुःखी स बंधयति स दुःखयती"त्यादि श्रुतिषु तदुक्तिर्न स्यात्। किञ्च "महतः परमव्यक्त" मित्यत्राव्यक्तशब्दस्याब्रह्मपरत्वे "अनाद्यनंतं महतः परं ध्रुवं निचाय्य तं मृत्युमुखात्प्रमुच्यत" इत्युत्तरवाक्येपि तच्छब्देन प्रकृतस्याब्रह्मण एव परामर्शादब्रह्मज्ञानादपि मोक्षः स्यादिति सफलाऽव्यक्तादिशब्दसमन्वयोक्तिः। अत्राव्यक्तदुःखिबद्धावरादिशब्दमुख्यार्थः किं प्रधानजीवादिः किं वा विष्णुरिति चिता। तदर्थं "अव्यक्ता"दिति पंचम्या दुःखादि प्रातिपदिकानां च प्रवृत्तिनिमित्तं किं ब्रह्मणि न युक्तमुत युक्तमिति। तदर्थं किमवधित्वदुःखित्वादिकं प्रत्याश्रयत्वमेव पंचमीदुःख्यादिशब्दनिमित्तं किं वा तत्प्रति स्वातंत्र्यमपीति। तत्रापि किमाश्रयत्वं मुख्यनिमित्तमुत स्वातंत्र्यमेवेति।

पूर्वपक्षस्तु ॥ अव्यक्तजीवादिशब्दमुख्यार्थो न ब्रह्म। अव्यक्तादिशब्दानां प्रधानादौ प्रसिद्धेः। अव्यक्ते पंचम्युक्तेनपरत्वावधित्वेनार्थादाक्षिप्तस्यावरत्वस्य जीवे श्रुतस्य दुःखित्वादेश्च ब्रह्मणि सर्वप्रमाणविरुद्धत्वात्, पूर्वाधिकरणोक्तसर्वाधिपतित्वादि विरुद्धत्वाच्च। तदुक्तं न्यायविवरणे "सर्वमानविरोध इति।" "अक्षरात् परतः पर इत्यत्र तु न पंचम्यंतोक्षरशब्दो ब्रह्मणि। किन्तु "तदक्षरमधिगम्यत" इति प्रथमांतः।

नन्ववधित्वादिकं प्रत्याश्रयत्वमेव न पंचम्यादिनिमित्तम्। किन्तु

तत्प्रतिस्वातंत्र्यमपि। भृत्यगतजयस्य राजाधीनत्वमात्रेण राजा जयीति प्रयोगात्। तथा च ब्रह्मण्यवधित्वादिकं प्रति स्वातंत्र्यस्य सत्त्वादव-रादिशब्दो युक्तः। एतेन यत्रावरादिशब्दोस्ति तत्रास्तु तस्य स्वातं-त्र्याभिप्रायत्वम्। इह तु पंचम्युक्तपरत्वावधित्वेनाक्षिप्तमवरत्वं न तदभिप्रायम्। न हि शब्द इवानुपपत्तिरपि व्याख्यानार्हेति निरस्तम्।

परत्वावधित्वंप्रत्याश्रयत्वस्यैयार्थादवरत्वाक्षेपकत्वेन तत्प्रतिस्वातं-त्र्यस्य तदनाक्षेपकत्वादिति चेन्न। भृत्यदैर्घ्येण ह्रस्वेपि राज्ञि दीर्घ-शब्दस्य राजाधीनेन शत्रुगतदुःखेन राज्ञि दुःखिशब्दस्य राजाधीनभृत्य-गतबंधादिना राज्ञि बद्धादिशब्दस्य चापातात्। तेषाममंगलत्वाद्राज्ञि-प्रयोगो न चेद्ब्रह्मण्यपि स न स्यादिति॥

सिद्धान्तस्तु—स्वातंत्र्यं तद्गतत्वं च शब्दवृत्तेर्हि कारणम्।
स्वातंत्र्यं तत्र मुख्यं स्यात्कुतो राज्ञि जयोन्यथा॥

इत्यनुव्याख्यान उक्तः। अयं भावः। स्वातंत्र्यस्य निमित्तत्वेपि न राज्ञि-बद्धादिशब्दाः। यतः स्वातंत्र्यं नामनियामकत्वे सति तदाश्रयप्रयुक्त-नीचत्वायोग्यत्वमिह विवक्षितम्। एवं च भृत्यादिगतदुःखादिकं प्रति राज्ञो न स्वातंत्र्यम्। तदाश्रयत्वप्रयुक्तनीचत्वयोग्यत्वात्। किन्तु जयादिकं प्रत्येव। तदयोग्यत्वात्। ब्रह्मणस्तु तदयोग्यत्वादस्ति तत्प्रत्यपि स्वातंत्र्यम्। इंद्रादिशब्दनिमित्तैश्वर्यं प्रति तु ब्रह्मणो योग्यत्वेपि तस्य नीचत्वाप्रयोजकत्वादेवास्ति तत्प्रत्यपि स्वातंत्र्यम्। आश्रयत्वपक्षेपि हि नाश्रयत्वमात्रं निमित्तम्। रूपदंडाद्याधारे कालादौ रूपीत्याद्यप्रयोगात्। यद्वा स्वगतत्वयोग्यत्वे सति यद्दोषत्वं तद्रहितं प्रति स्वातंत्र्यं निमित्तम्। कार्यबलेन तथाकल्पनात्। एवंच जयादे-र्बंधनादेश्च राजगतत्वयोग्यत्वेपि जयादेर्दोषत्वराहित्यात्तत्प्रतिस्वातंत्र्यं निमित्तम्। बंधनादेस्तु दोषत्वान्नतत्प्रति स्वातंत्र्यं निमित्तम्। ब्रह्मणि त्विंद्रादिशब्दनिमित्तैश्वर्यादेः स्वगतत्वयोग्यत्वेपि दोषत्वराहित्यात् बंधनादेश्च दोषत्वेपि स्वगतत्वयोग्यत्वराहित्यादुभयं प्रति स्वातंत्र्यं निमित्तम्। अत एवानुव्याख्याने "राज्ञो बंधादियोग्यत" इति राज्ञो बंधादिदोषयोग्यता, "दोषात्यस्पृष्टिनियम" इति विष्णौ दोषायोग्यता चोक्ता। अथवा स्वातंत्र्यमात्रं निमित्तम्।

"सर्वांतर्यामिणि हरावस्मच्छब्दविभक्तयः।

युष्मच्छब्दगताश्चैव सर्वास्तच्छब्दगा अपि ।
सर्वशब्दगताश्चैव वचनान्यखिलान्यपि ।
स्वातंत्र्यात् संप्रवर्तत ”

इत्यादिश्रुतेः, “सर्वस्य तदधीनत्वात् सर्वशब्दाभिधेयते ”त्यादिस्मृतेश्च। न चैवं राज्ञि बद्धादिशब्दापातः। तद्गतत्वस्य निमित्तत्वेपि धनादिवाहके धनीत्यादि शब्दापातात्। अथ रूपीदंडीत्यादौ तद्गतत्वं निमित्तम्। धनीगृहीत्यादौ तु स्वातंत्र्यमिति चेत्तर्हि जयीत्यादौ स्वातंत्र्यमपि निमित्तम्। दुःखीत्यादौ तु लोके तद्गतत्वमेवेत्यस्तु॥

ननु धनीत्यादौ न धनं निमित्तम्। किंतु तत्स्वामित्वम्। तच्च धनिगतमेवेति चेत्तर्हि जयीत्यादावपि तत्स्वामित्वं निमित्तम्। तच्च राजगतमेव। दुःखीत्यादौ तु रूपीत्यादाविव लोक आश्रयत्वमेव निमित्तम्। ब्रह्मणि तु स्वातंत्र्यमित्यस्तु “स बद्धः स दुःखी स बंधयति स दुःखयती”त्यादि श्रुतेः। न चैकस्यैकत्रैकं निमित्तं चेदन्यत्रापि तथेति नियमः। एकस्यैव धनवतः शब्दस्य धनवद्गृहमित्यादावाश्रयत्वनिमित्तकत्वेपि धनवान् पुरुष इत्यादौ स्वामित्वनिमित्तकत्वात्।

किञ्च यथा मृत्तिकादौ द्रव्यत्वसामान्ये द्वेषादौ च गुणत्वसामान्ये सत्यपि सुवर्णादाविव ज्ञानादाविव च द्रव्यमिति गुण इति च न प्रयोगः यथा च धेनुशब्दनिमित्तस्य “धेट्इच्चे ”ति व्याकरणोक्तस्य धानकर्मत्वस्य महिष्यादौ सत्त्वेपि तत्र तदप्रयोगः, यथा च निमित्ते सत्यपि कुलाले कुंभकारशब्दस्येवोदंचनकारादिशब्दानामप्रयोगः, अभिधानादिलक्षणा हि कृत्तद्धितसमासाः। यथा पंकजादिशब्दानां यौगिकत्वपक्षे योगरूढत्वपक्षे च कुमुदादौ योगस्य सत्त्वेपि तत्र तदप्रयोगः, यथा च घटपटसंयोगस्यैकत्वे न घटेपि घटसंयोगस्य सत्त्वेपि घटे घटसंयुक्तशब्दाप्रयोगः, तथा राज्ञि सत्यपि निमित्ते बद्धादिशब्दाप्रयोगोस्तु। प्राज्ञानां मृत्तिकादौ द्रव्यादि शब्दप्रयोग उचित इति चेत्प्रकृतेपि समम्। उक्त श्रुतेः। “यदधीनो गुणो यस्य तद्गुणी सोभिधीयत ” इति स्मृतेश्च।

ननु यौगिकत्वपक्षे पंकजादिशब्दानां कुमुदादौ पूर्वपूर्वप्रयोगाभावादेवावयवशक्तिप्रतिबंधः कल्प्यते। यथोक्तं “अप्रयोगादेवाप्रयोग”

इति। योगरूढत्वपक्षे तु पद्मे रूढिः कुमुदादौ योगप्रतिबंधकेति चेदिहापि तर्हि राज्ञि बद्धादिशब्दानां पूर्वपूर्वप्रयोगाभावो वा बद्धत्वाश्रये रूढिर्वा प्रतिबंधिकास्तु। ब्रह्मणि तु श्रौतरूढिरस्तीत्युक्तम्। किंच व्याकरणे त्वामतिक्रांतानामित्याद्यर्थे अतित्वाकमतित्वयामित्यादयः, मामतिक्रांतानामित्याद्यर्थे अतिमाकमतिमयामित्यादयश्च लक्षणतो व्युत्पादिताः। नच तेषां प्रयोगोस्ति। तद्वदिहाप्यस्तु। अदर्शनेपि व्याकरणस्मृत्या व्युत्पादितत्वात्प्रयोगयोग्यतास्तीति चेत्तर्हीहाप्युक्तया श्रुत्या स्मृत्या च व्युत्पादितत्वाद्योग्यतास्तीति समम्। किंच यथा द्वंद्वस्योभयार्थत्वेपि प्राण्यंगादौ समाहारस्यैव विवक्षा दधिपयआदावितरेतरयोगस्यैव। तथा दुःखीत्यादेरुभयार्थत्वेपि लोकआश्रयत्वस्यैव विवक्षा। ब्रह्मणि तु स्वातंत्र्यस्येत्यस्तु। यद्वा राज्ञो बंधनादियोग्यत्वात्तत्र-अमंगलधीर्माभूदिति बद्धाद्यप्रयोगः। ब्रह्मणस्तु दोषातिदूरत्वात्प्राज्ञानां तद्धीर्नास्तीति स्वातंत्र्याविवक्षया तत् प्रयोगेप्यदोषः। न चोत्कर्षेण वर्तनस्यापि जयिधात्वर्थत्वात्तदाश्रयत्वस्य च राज्ञि संभवान्न स्वातंत्र्यं तत्र निमित्तमिति वाच्यम्। राजा शत्रून् जयतीत्यभिभवाभिप्रायेणापि तत्प्रयोगात्। नापि जयाश्रयभृत्यसंबंधाद्राज्ञि लाक्षणिकः भृत्यसंबंधिनि पुरुषांतरे तदप्रयोगात्। जयाश्रयभृत्यधीपूर्वकत्वाभावाच्च—

"न हि भृत्यस्य विजयिशब्दस्तावत्प्रयुज्यते।
यावद्राज्ञ्यन्यगत्वेपि स्वातंत्र्याभासमात्रत"॥

इत्यनुव्याख्याने भृत्यादपि राज्ञि प्रयोगप्राचुर्योक्तेश्च, धनीत्यादौ स्वातंत्र्येपि मुख्यत्वदर्शनाच्च "यदधीन" इति स्मृतावभिधोक्तेश्च। "तदस्यास्ति" इत्याद्यनुशासनस्याश्रयत्वस्वातंत्र्ययोः समत्वाच्च। न्यायविवरणे मृत्युनियामके मृत्युपदस्याभिधनादि सिद्धत्वेन मुख्यत्वस्योपपादितत्वाच्च। एवं च—

दुःखादेर्जीवगस्यापि स्वाधीनत्वेन हेतुना।
दुःखीति गीयते ब्रह्म धनस्वामी धनी यथा॥

स्वातंत्र्याश्रयत्वयोः संबंधयोर्भेदेपि निमित्तस्य दुःखबंधावरत्वादेरेकत्वात्तदाश्रितेपि तदधीनत्वस्यानुगतत्वाच्च न नानार्थता। अत एवानुव्याख्याने स्वातंत्र्ये मुख्यत्वोक्तिर्युक्ता। नहि नानार्थेष्वक्षादिशब्देष्वेकत्रार्थे मुख्यता। एवंच रूढस्य वा यौगिकस्य वा यस्य शब्दस्य प्रवृत्ति-

निमित्तमाश्रितत्वेन वा यथेष्टविनियोक्तृत्वरूपस्वातंत्र्यविषयत्वेन वा यदधीनं स तस्य वाचकः। तत्राप्याश्रयादपि स्वतंत्रं प्रत्यधीनत्वस्य मुख्यत्वात्तद्वाचिता मुख्या। एवंच दुःख्यादिशब्दानां स्वातंत्र्याद्देवेशे वृत्तिः। अव्यक्तादिशब्दानां त्वाश्रयत्वादपि। तन्निमित्ताव्यक्तत्वस्य परमसूक्ष्मे ब्रह्मण्येव मुख्यत्वात्। न च निमित्ताधिक्यान्न मुख्यत्वम्। अतिसहनवति पुंसि सिंहशब्दस्यात्पपंकजादप्यधिकं पंकजे पद्मे पंकज-शब्दस्य मुख्यत्वप्रसंगादिति वाच्यम्। तत्र सिंहत्वजातेः पद्मत्वजातेश्च निमित्तत्वेन विवक्षितत्वात्। तयोश्च तत्रातिशयाभावात्। अल्पज्ञादपि बहुज्ञे विद्वच्छब्दस्य मंडलाधिपादपि सार्वभौमे भूपशब्दस्य मुख्यत्व-दर्शनाच्च। "इति शंका निरस्ताभवती"ति टीकायां त्वव्यक्तत्वं न केवलमीशेधिकं किंतु प्रधानगतमपि तदधीनमिति परिहारांतरस्य भाष्यस्थ चशब्दादिसूचितस्य सद्भावादयं परिहारो नोक्तः। शब्दस्य मुख्यत्वे च निमित्तमुख्यत्वं हेतुः। नतु प्रयोगप्राचुर्यं। रूढलक्षणादौ तत्प्राचुर्येपि मुख्यत्वादर्शनात्। नूतनयौगिकशब्देषु तत्प्राचुर्याभावेपि मुख्यत्वदर्शनाच्च। किंच —

> प्रयोगो ज्ञापकः शक्तेर्निमित्तं तु नियामकम्।
> नियामकानुसारित्वं नियम्यस्य च शोभते ॥

प्रयोगो हि शक्तेर्ज्ञापक एव। निमित्तं तु शक्तिविषयतावच्छेदकतया तन्निया-मकम्। नियम्यं च नियामकानुसारि। न च प्रयोग एव ज्ञापकः। उपदेशादिनापि तज्ज्ञानात्। सुलभा च "प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे" इति ण्यन्तेभ्योऽवरादिशब्देभ्यः पचाद्यचिकृते अवरयतीत्यवर इत्यवरादिशब्दानां ब्रह्मणि व्युत्पत्तिः। तदुक्तं न्यायविवरणे "प्रसिद्धत्वाच्च कर्तृव्युत्पत्ते"रिति। सर्वं चैतत् "नामानि सर्वाणि यमाविशन्ति वचसां वाच्यमुत्तम"मित्यादि श्रुतिस्मृतिबलात् कल्प्यते। आविशन्तीत्यादिना मुख्यवृत्त्युक्तेः। दृष्टाहि चमसस्वर्गादिशब्दानां शिरः सुखादौ लोकप्रयोगाभावेपि "इदं तच्छिर एष ह्यर्वाग्बिलश्चमसः सुखं स्वर्गपदास्पद"मित्यादि श्रौतानुशासनाच्छिरः सुखादिवाचिता। इमौ च पूर्वोत्तरपक्षौ तदधीनत्वरूपमूलहेत्वाश्रितौ। ज्ञेयत्वावचनादिहेत्वन्तराश्रितौ तु भाष्यादौ स्पष्टौ। ज्योतिर्दर्शना"दित्यत्र टीकायां म्रियमाणादिशब्दोन्तर्णीतणिजित्येवोक्तम्। नतु स्वातन्त्र्यं मुख्य-निमित्तमिति। अभिमान्यधिकरणेपि "मृदब्रवी"दित्यादौमृदादिशब्दा देवता-

परा इत्येव सिद्धान्तः। देवतायां मुख्यत्वं त्वत्रत्यतदधीनत्वन्यायाधीनमिति न पुनरुक्तिः॥

सूत्रक्रमस्तु॥ आद्ये सूत्रे ब्रह्मणोऽव्यक्तादौ विन्यस्तत्वेनाव्यक्तादेरपि ब्रह्मसम्बन्धत्वाद्वाच्यतेति दर्शयितुं विन्यस्तपदम्। न च वाच्यं प्रधानादिसम्बन्धाद्ब्रह्मणो वाच्यतास्त्विति। तस्य ब्रह्मशरीरतुल्यत्वेन तत्तन्त्रत्वादिति दर्शयितुं शरीररूपपदम्। शरीरस्य रूपमिव रूपं यस्येति विग्रहः। कप्रत्ययेन मुख्यतो नेश्वरशरीरम्। जडत्वादिना कुत्सितत्वादित्युक्तम्। दर्शयति च शब्दाभ्यां तु ब्रह्मग्रहणे हेतुत्वेन भाष्योक्तश्रौतस्मार्तप्रयोगोक्तिः। द्वितीये प्रयोगमात्रान्न मुख्यतेति शङ्कानिरासाय ब्रह्मण्यव्यक्तादि प्रातिपदिकनिमित्तोक्तिः। तृतीये पञ्चमीविभक्त्यादिनिमित्तोक्तिः। चतुर्थे भावरूपान्तरङ्गनिमित्तरूपहेतूक्त्यनन्तरमभावरूपबहिरङ्ग - ज्ञेयत्वावचनरूपहेतूक्तिः। अस्य च सूत्रस्य "तमेवैकं जानथे"ति ब्रह्मण एव मुमुक्षुज्ञेयत्ववचनादन्यस्य च तदभाववचनान्मोक्षफलकानां वेदानां ब्रह्मपरत्वसिद्धेः। प्रतिवाक्यं च तत्परत्वस्य "आदावन्ते च मध्ये च विष्णुः सर्वत्र गीयत" इत्यादिवचनसिद्धत्वात् स्वतः प्राप्तमुख्यवृत्तित्यागे च हेत्वभावाद्ब्रह्मैवाव्यक्तादिशब्दमुख्यार्थ इत्यर्थः। पञ्चमे चतुर्थोक्तज्ञेयत्वावचनमसिद्धम्। "निचाय्य तं मृत्युमुखात् प्रमुच्यत" इत्यत्र महत्परत्वेन लिङ्गेन प्रधानस्योक्तेरिति शङ्कायां लिङ्गस्यान्यथासिद्ध्युक्तिः। षष्ठे निचाय्यवाक्ये प्रधानोक्तौ बाधकोक्तिः। सप्तमेऽस्यामुपनिषद्येव मुमुक्षुज्ञेयत्वेन प्रधानोक्तौ बाधकोक्तिः। तत्र च त्रयाणां मध्ये प्रधानमेकमस्त्विवति शङ्कां निरसितुं पितृसौमनस्याग्निब्रह्मरूपश्रुत्युक्तप्रकारोक्त्यर्थं सूत्रएवंशब्दः। प्रश्नस्य प्राथम्येपि प्रतिवचनस्थनिचाय्यवाक्यस्य प्रधानपरतायाः शंकितत्वात्तन्निरासाय प्रतिवचनस्यादौ निर्देशः।

ननु प्रश्नप्रतिवचनयोस्त्रयविषयत्वेपि यथा "महतःपरमव्यक्त"मिति वाक्यममुख्यवृत्त्या प्रधानपरं तथा निचाय्यवाक्यमप्यस्तु। तावतैव प्रधानस्य महतः परत्ववन्मोक्षार्थं ज्ञेयत्वं च सेत्स्यतीति चेन्न। अव्यक्तमिति वाक्यस्य प्रधानपरत्वेपि ब्रह्मणि पर्यवसानवन्निचाय्यवाक्यस्य तदभावात्। तत्प्रश्नोत्तरेपि हि तदर्थमन्योक्तिर्युक्ता नतु स्वातंत्र्येण एवं चतुर्थोक्तस्वपक्षसाधके त्रिभिः स्थापितेऽष्टमे प्रयोगप्राचुर्याभावरूपस्वपक्षबाधकोद्धाराय तत् प्राचुर्याभावेपि प्रवृत्तिनिमित्तातिशयेन मुख्यत्वे मह-

च्छब्दहृष्टांतोक्तिः। नवमे महच्छब्दस्य विष्णौ मुख्यत्वमद्याप्यसिद्धिमिति-मन्वानं प्रत्यनुशासनरूपश्रुतिसद्भावेन मुख्यत्वे चमसशब्दष्टष्टांतोक्तिरिति। यत्तूक्तमुभाभ्यां ईक्षत्यधिकरणोक्तं प्रधानस्याशब्दत्वमयुक्तम्। महतः-परमव्यक्तमिति वाक्ये प्रधानोक्तेरिति प्राप्ते तन्निरासेनेद सिद्धांत इति। तत्र न तावत्प्रधानस्य शाब्दत्वमात्रमिह निरस्यम्। त्वन्मते समन्वयसूत्रे सर्वसमन्वयस्याप्रतिज्ञातत्वेन प्रधानस्याव्यक्तादिश(ब्दमुख्यार्थ)ब्दार्थत्वे प्यविरोधेन तन्मात्रनिरसनस्य निष्फलत्वात्। प्रधानादितत्वानां श्रुत्यादि-सिद्धताया वक्ष्यमाणत्वेनाशक्यत्वाच्च। ईक्षतिसूत्रेपि निष्फलत्वाशक्य-त्वाभ्यां शाब्दत्वमात्राभावोक्त्ययोगाच्च। नापि कारणत्वेन शाब्दत्वं निरस्यम्। इह कारणत्वाभावात्। नच "महतःपर"मिति परशब्देन तद्भानम्। "अव्यक्तात्पुरुषःपर" इत्यादाविव तेन तत उत्तमत्वस्यैव-प्रतीतेः। तस्मान्न पूर्वपक्षोदयः। किञ्च अव्यक्तशब्दार्थः किं ब्रह्मेति सिद्धांत्यते किं वा विद्यादिकमिति। नाद्यः। अनंगीकृतेः। नांत्यः। ब्रह्मणि समन्वयानुक्त्याध्यायासंगतेः। प्रधाने ब्रह्मलक्षणस्यातिव्याप्ति-परिहारोप्यविद्यादौ तदपरिहाराच्च।

कारणत्वं प्रधानस्य निरस्य स्थापितं यदि।
अविद्यादेस्तदा कोनु लाभोस्ति ब्रह्मवादिनः॥
वृकेणापहृतं मेषमादायातिप्रयत्नतः।
स चेद्व्याघ्राय दीयेत को लाभस्तेन सिध्यति॥

ननु परशब्दस्योत्कर्षार्थत्वादिह कारणत्वधीरेव नेति सिद्धांत्यते। एवं चाविद्यादेरव्यक्तशब्दार्थत्वेपि न दोष इति चेत्तर्हि प्रधानस्य तदर्थ-त्वेपि न दोष इति न तन्निरासः फलम्। अन्यथा "इंद्रियेभ्यः पराह्यर्था अर्थेभ्यश्च परं मन" इत्यादावर्थादिशब्दानां सांख्यभिमतेश्वरानधीन-शब्दस्पर्शाद्यर्थत्वं, "आकाशाद्वायु"रित्यादावाकाशादिशब्दानां च तदभि-मतेश्वरानधीनाकाशाद्यर्थत्वं च निरस्यं स्यात्। जगदुपादानस्य गुण-त्रयात्मकस्यानादिभावस्याव्यक्तशब्दार्थस्व "मायां तु प्रकृतिं विद्यात् देवात्मशक्तिं स्वगुणैर्निगूढां गौरनाद्यंतवती यस्याव्यक्तं शरीर"मित्यादि श्रुतिभिः, "सत्वं रजस्तम इति गुणाः प्रकृतिसंभवाः यत्तत्रिगुणमव्यक्त" मित्यादि स्मृतिभिश्च त्वयापि स्वीकृतत्वात्। नाममात्रे च विवादा-योगात्। ईशानधीनत्वासत्यत्वादेश्चाकाशादेरप्यभावात्। यच्चोक्तं पूर्ववाक्ये

रथरूपकविन्यस्तशरीरस्यैवेहाव्यक्तशब्देन गृहीतिः।

तथाहि। शरीरादीनां रथादिरूपक्लृप्तिं दर्शयति शरीरं रथमेवेत्यादिपूर्ववाक्यमिति प्रथमसूत्रस्थपरिहारभागस्यार्थ इति। तन्न। शरीरगृहीतेरित्येतावतैव पूर्णत्वेन रूपकविन्यस्तपदवैयर्थ्यात्। रूपकविन्यस्तपदस्य शरीरविशेषणत्वेन पूर्वनिपातप्रसंगाच्च। रूपकविन्यस्तपदेनैव शरीरस्य रथरूपविन्यासस्योक्तत्वेन तथा हि दर्शयतीत्यस्य वैयर्थ्याच्च। यच्चोक्तं शरीरस्य स्थूलत्वादव्यक्तशब्दार्थत्वं न युक्तमिति न शंक्यम्। शरीरकारणस्यानभिव्यक्तनामरूपस्य प्रागवस्थारूपस्य बीजस्य सूक्ष्मत्वेनाव्यक्तशब्दार्हतया शरीरस्याप्यमुख्यवृत्त्याऽव्यक्तशब्दार्थत्वादिति द्वितीयार्थ इति तन्न। यस्य कारणस्य सूक्ष्मत्वं तस्यैव मुख्याव्यक्तस्य महतः परमित्यत्र ग्रहणे संभवति "शरीरं रथमेव चे"ति पूर्वत्र प्रकृतत्वेपि महत्परत्वरहितस्यामुख्याव्यक्तस्य शरीरस्य ग्रहणायोगात्।

ननु तर्हि भाष्यानुरोधादविद्यैवाव्यक्तशब्दस्यार्थ इति चेन्न। सौत्रशरीरशब्दविरोधात्। प्रकृतशरीरत्यागेनाप्रकृताविद्यापरत्वे सांख्याभिमतप्रधानपरत्वानिवारणाच्च। किंचाविद्यायाः सदा साक्षिसिद्धत्वेन व्यक्तत्वान्नाव्यक्तत्वम्। नवा तत्प्रयोजकं सूक्ष्मत्वम्।

यच्चोक्तं यदि बीजात्मकं प्रागवस्थारूपमव्याकृतमव्यक्तशब्दार्थ स्वीकृतं तर्हि सांख्यमतापत्तिः। जगतः प्रागवस्थाया एव सांख्यैः प्रधानत्वाभ्युपगमादिति न शंक्यम्। अस्माभिः स्वीकृतायाः प्रागवस्थायाः परमेश्वराधीनत्वेन स्वतंत्रप्रधानवादिसांख्यमतानापत्तेः। अर्थवच्च तद्बीजात्मकम्। तेन विनेश्वरस्य स्रष्टृत्वासिद्धेरिति तृतीयार्थ इति तन्न। त्वन्मते पूर्वस्मिन् सूत्रद्वय ईश्वरस्याप्रकृतत्वेन तच्छब्दस्याप्रकृतपरत्वापातात्। तदधीनत्वादितिहेतोः श्रुतार्थवत्त्वरूपसाध्यत्यागेन सांख्यमतापत्तिर्नेत्यध्याहृतसाध्यान्वयायोगाच्च। "यस्याव्यक्तं शरीर"मित्यादिश्रुत्या प्रधानस्वातंत्र्यस्यैव निराकर्तव्यतया तस्याव्यक्तशब्दार्थत्वनिरासायोगाच्च।

यच्चोक्तं गुणपुरुषांतरज्ञानान्मोक्ष इति वदद्भिः सांख्यैः प्रधानस्य ज्ञेयत्वाभ्युपगमादिह चाव्यक्तस्य ज्ञेयत्वावचनान्नेदमव्यक्तं प्रधानमिति चतुर्थोर्थ इति तन्न। ज्ञेयमित्यनुक्तावपि "महतःपरमव्यक्तम्" इति ज्ञापनेनैव ज्ञेयत्वसिद्धेः। "अव्यक्तात्पुरुषः पर" इति प्रकृतिपुरुषयोरंतरस्य ज्ञापनाच्च। अनृतविविक्तत्वेन ब्रह्मज्ञानार्थं त्वयाप्यविद्याया

ज्ञेयत्वाभ्युपगमाच्च । त्वदभिप्रेताविद्यास्वभावस्यानिर्वाच्यत्वादेरपीह अवचनाच्च। यच्चोक्तं "निचाय्य तं मृत्युमुखात्प्रमुच्यत" इति प्रधानस्य ज्ञेयत्वं वदतीति चेन्न। प्राज्ञो हि परमात्मा तत्र ज्ञेयत्वेन निर्दिष्टः। प्रकरणादिति पंचमार्थ इति तन्न। त्वन्मते ज्ञातृत्वादिरहितशुद्धतुरीयज्ञानस्यैव मोचकत्वेन सूत्रे प्रज्ञावद्वाचकप्राज्ञपदायोगात् । "प्रज्ञाश्रद्धार्चाभ्योण" इति हि व्याकरणसूत्रम्। श्रुतिरपि परस्य प्रतिकूलैव। महतःपरत्वादिविशिष्टज्ञानस्यैव मोचकत्वोक्तेः।

यच्चोक्तं त्रयाणामेवाग्निजीवेश्वराणामेवेह प्रकरणे "सत्वमग्नि" मिति "येयं प्रेत" इति "अन्यत्रधर्मा"दिति प्रश्नादुपन्यासाच्च प्रधानं नाव्यक्तशब्दार्थ इति त्रयाणामित्यादि सूत्रार्थ इति तन्न। त्रयाणामेव प्रश्नेपि "इंद्रियेभ्यः पराह्यर्था" इत्यादौ त्रयातिरिक्तस्येन्द्रियादेरिव प्रधानास्याप्युक्तिसंभवात्। अनन्यार्थतयोक्तिस्तु प्रधानेपि न। अव्यक्तात्पुरुषः पर" इति पुरुषोक्त्यर्थमेव तदुक्तेः। अन्यथाऽविद्याया अपि त्रितयातिरिक्तत्वादव्यक्तशब्देनोक्तिर्न स्यात। किंच श्रुतौ "त्रीन् वरान् वृणीष्वे"ति "प्रथमं वरं वृण" इति "द्वितीयेनवृणेवरेणे"ति "वराणामेष वृतस्तृतीय" इति च त्रिशब्देन प्रथमादिशब्दैश्चोक्तपितृसोमनस्याग्नीश्वराणां त्यागेन सौत्रस्य त्रिशब्दस्यान्यपरत्वमयुक्तम्। किंच "येयं प्रेते विचिकित्से"तिप्रश्नस्य देहातिरिक्तजीवविषयत्वमयुक्तम्। न हि मृत्वा यमलोकं गत्वा यमात् पितृसौमनस्यरूपप्रथमवरग्रहणकाल एव "उभे तीर्त्वा अशनायापिपासे शोकातिगो मोदते स्वर्गलोके" इत्यादि श्रुतवतः, तथा "सत्वमग्निं स्वर्गमध्येषि मृत्यो-प्रब्रूहित"मिति द्वितीयं वरं याचितवतः, तथा "स्वर्ग्यमग्निं नचिकेतः प्रजानन् त्रिकर्मकृत्तरति जन्यमृत्यू" इत्यादिकं च श्रुतवतः तथा- "इमारामाः सरथाः सतूर्या" इत्यादिना मृत्युना तैस्तैर्वस्तुभिर्विप्रलोभ्यमानस्यापि तत्त्यागेन "नान्यं तस्मान्नचिकेता वृणीत इत्यादि वदतो नचिकेतसस्तृतीयवरग्रहणकाले देहातिरिक्तात्मनि संदेहोस्ति। तस्मात् "येयं प्रेत" इति प्रश्नो मुक्तनियामकभगवद्विषयः। विस्तृतं चैतत्काठकभाष्ये। केचित्तु—

अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादन्यत्रास्मात्कृताकृतात्।
अन्यत्र भूताच्च भव्याच्च यत्तत् पश्यसि तद्वद॥

इति प्रश्नश्लोके धर्मशब्दस्य प्रसिद्धोपायपरत्वादधर्मशब्दस्य च प्रसिद्धोपेयपरत्वादस्मादित्यस्य च बुद्धिस्थोपेतृपरत्वादन्यत्र शब्देन च वैलक्षण्योक्तेः प्रसिद्धोपायोपेयोपेतृविलक्षणानामप्रसिद्धोपायादीनां त्रयाणां पृष्टत्वात्, यमेवैषवृणुते तेन लभ्य" इति च भक्तिरूपस्योपायस्य "अणोरणीया" नित्यादिनोपेयस्य विष्णोः "न जायते म्रियते वा विपश्चि"दित्यादिनोपेतुर्जीवस्योपन्यासात् सौत्रं त्रयाणामितिपदमुपायादित्रयपरमित्याहुः। तन्न। उक्तदोषत्वात् "प्रब्रूहि तं श्रद्धानाय मह्य"मित्यादावग्न्यादिविषयेषु प्रश्नेषु "प्रतेब्रवीमि तदुमेनिबोध-स्वर्ग्यमग्निं नचिकेत" इत्यादि प्रतिवचनेषु च स्फुटेषु तत्त्यागेनैकत्रैव श्लोके क्लेशेन त्रयाणां प्रश्नादिकं संपाद्य सौत्रस्य त्रयाणामित्यस्य तत्परत्वोक्तययोगाच्च। त्वदुक्तोपायादिविलक्षणाग्निप्रश्नादेरपि सत्त्वेन त्रयाणामेवेत्यवधारणायोगाच्च। यच्चोक्तमुभाभ्यां यथा "वेदाहमेतं पुरुषं महांत"मित्यादौ महच्छब्दो न तांत्रिकमहत्त्ववाची एवमव्यक्तशब्दोपि न तांत्रिकप्रधानवाचीति "महद्वच्चे"ति सूत्रार्थ इति तन्न। तद्वदिहप्रधानवाचित्वे बाधकाभावात्।

ननु महच्छब्द आत्मशब्दसामानाधिकरण्यादात्मपरः। आत्मनश्च परत्वं प्रधानेनयुक्तमिति चेन्न। त्वदभिप्रेताविद्यायामप्यात्मनः परत्वायोगात्। "अव्यक्तात् पुरुषः पर" इति पुरुषादव्यक्तस्यावरत्वप्रतीतेश्च, अत्मशब्दस्य स्वरूपार्थत्वादिनाप्युपपत्तेर्महच्छब्दस्यात्मार्थत्वाभावाच्चेति ॥

टीकाक्षरार्थस्तु ॥ न च मंचादावुक्तव्यभिचार इति ॥ पारतंत्र्यादमुख्यत्वमिति व्यभिचरितम्। मंचातंत्रेपि पुरुषे मंचशब्दस्यामुख्यार्थत्वदर्शनादिति न शंकयम्। मुख्यवृत्तावेव हीनत्वे प्रवृत्तिनिमित्तपारतंत्र्यं हेतुरित्येवाभिप्रेतत्वेन पारतंत्र्याभावेपि मंचादिशब्दे लक्षणासंभवादित्यर्थः॥ अलपत्वमिति ॥ पारतंत्र्यमित्यर्थः॥ इत्युक्तार्थविस्मरणविजृंभितमिति ॥ इति चोद्यमुक्तविस्मरणविजृंभितम्। निचाय्यवाक्यात्पूर्वस्मिन् "महतः पर"मिति वाक्ये ब्रह्मैवोच्यतइत्यानुमानिकसूत्र एवोक्तत्वादित्यर्थः॥ दक्षिणान्नंवनुते यो न आत्मेतिवदिति अस्मिन् वाक्ये य इत्यस्यान्नपरत्वेपि विधेयात्मविवक्षयापुल्लिंगत्ववदिहाप्येष इत्यस्य शिरःपरत्वेपि चमसविवक्षया पुल्लिंगत्वमित्यर्थः॥

॥ इति आनमानिकाधिकरणम ॥ १ ॥

अथ ज्योतिरुपक्रमाधिकरणम्

॥ ॐ ज्योतिरुपक्रमात्तु तथा ह्यधीयत एके ॐ ॥

पूर्वत्र सिद्धरूपदेवतातत्क्रमवाचिनामिंद्रियेभ्य इत्यादीनां समन्वय उक्तः। अत्र तु साध्यरूपकर्मतत्क्रमवाचिनां स उच्यत इति वा पूर्वत्राव-रादिशब्दनिमित्तानां ब्रह्मण्यसत्त्वेपि तदधीनत्वात्तत्रतेमुख्या इत्युक्तम्। अत्र तु योगवृत्त्यानिमित्तमपि ब्रह्मण्यस्तीत्युच्यत इति वाऽवांतरसंगतिः। अत्र ज्योतिरादिशब्दानां ब्रह्मणि समन्वयो न युक्त उत युक्त इति चिंता। तदर्थं सर्वशब्दानां योगः किं ब्रह्मणि न युक्त उत युक्त इति। तदर्थ-मवयवानां ब्रह्मणि यौगिकत्वे समुदायस्य ब्रह्मपरता न युक्तोत युक्तेति।

पूर्वपक्षस्तु॥ सर्वगुणपूर्तये सर्वशब्दानां ब्रह्मणि समन्वय इति यदुक्तं समन्वयसूत्रे तन्न। "वसंते वसंते ज्योतिषा यजेत"इति वाक्य-स्थानां ज्योतिरादिशब्दानां ज्योतिष्टोमादिकर्मस्वेव प्रसिद्धेः। प्रसिद्धि-त्यागेन ब्रह्मपरत्वे चान्यस्य कर्म तदंगतत्क्रमदेशकालधिकार्यादिप्रापकस्या-भावेन नियतकर्मानुष्ठानं न सिद्ध्येत्। नच शरीररूपकविन्यस्तगृहीते" रिति न्यायेनाव्यक्तादिशब्दानां ब्रह्मसंबंधात् प्रधानादाविव ज्योतिरादि-शब्दानामपि कर्मादौ वृत्तेः कर्मसिद्धिरिति वाच्यम्। एवं हि ब्रह्मणो-न्यत्रशब्दानां लक्षणैव स्यात्। तच्चाऽनिष्टम्। नापि तदधीनत्वन्यायेन ब्रह्मणि वृत्तिः। सर्वशब्दसमन्वयेपि सर्वनियंतृत्वादन्यस्य गुणस्यासिद्धेः।

"विध्यादीनां नियंतायं पूज्यः प्राप्यश्च तद्वताम्।
इत्यादिश्रुतिरूपेण विध्यादिश्रुतयोपि च॥"

"हरिं वदंति सर्वेषां तन्नामत्वादयापि वा"इत्यादि स्मृत्यनुसारेण सिद्धांतिना तदधीनत्वे सत्येवेह्ययोगस्यैव व्युत्पादयितव्यत्वाच्च। नापि "जातमोतं हरौ यस्माज्ज्योतिषः प्राणरूपत"। इत्यनुव्याख्यानोक्तरीत्या योगवृत्त्या ब्रह्मणि पदसमन्वयः। कर्मणि रूढेर्बलवत्त्वात्। किंच ज्योतिरित्यादि-शब्दावयवानां जि ओतिः इत्यादीनामपि ब्रह्मपरत्वे समुदायस्य ब्रह्मणि वृत्तिर्न स्यात्। नहि पंकः पंकजशब्दार्थः। जगज्जनकत्वादिगुणश्च न सिध्येत्। अवयवसमुदाययोर्द्वयोरपि भगवन्नाममात्रत्वात्। अवयवा-नामन्यत्रप्रसिद्धत्वेनाब्रह्मपरत्वे तु सर्वसमन्वयासिद्धिः। समुदायस्यापि तत एवाब्रह्मपरत्वापातश्च। अमुख्यवृत्त्याऽन्यपरतेति तु निरस्तम्। तदुक्तं

अनुव्याख्याने "व्युत्पत्तेरप्यशक्यते"तीति ॥

सिद्धान्तस्तु ॥ ज्योतिरादिशब्दमुख्यार्थो ब्रह्मैव। "तं यच्छतं वर्षाण्यभ्यार्चत्तस्माच्छतर्चिनस्तस्माच्छतर्चिन इत्याचक्षत एतमेव संतं स इदं सर्वं मध्यतो दधे यदिदं किंच तस्मान्माध्यमास्तस्मान्माध्यमा इत्याचक्षत एतमेव संत"मित्यादिना "तावा एताः सर्वा ऋचः सर्वे वेदाः सर्वे घोषा एकैव व्याहृतिः प्राण एव प्राण ऋच इत्येव विद्या"दित्यंतेन शतर्चिनः शतर्चिन इत्याद्यभ्याससहितेन वाक्येन ब्रह्मणः सर्वशब्दमुख्यार्थत्वोक्तेः। "अवस्वरातिगर्गरोगोधापरिसनिष्ववत्। पिंगापरिर्चनिष्कददिंद्रायब्रह्मोद्यत"मिति श्रुतौ गर्गरगोधादिशब्दानामपि परमेश्वरवाचितामुक्त्वा ब्रह्मशब्दार्थस्य वेदस्य विशिष्यतद्वारचितोक्तेश्च। "णकारोबलंषकारःप्राणआत्मेति विष्णुशब्दांतर्गतणकारषकारयोरर्थमुक्त्वा। "सयोहैतौणकारषकारावनुसंहितमृचोवेदे"ति श्रुतौ णकारषकारार्थः सर्वत्र पूर्वोत्तरवर्णसंहितार्थ इत्युक्तत्वाच्च। "अःइतिब्रह्मे"ति ब्रह्मवाचितयोक्तेनाकारेण सह सर्वशब्दानां समानार्थत्वस्य "अकारोवैसर्वावा"गिति श्रुत्योक्तेश्च। सृजतोहि श्रुतयोनुवर्तते नैवासृजतः किंवा विदधते किंवा निषेधंति स्तुतिमात्राएवतेस्यु"रिति श्रुतौ विध्यादिभागस्यापि भगवत्स्तुतित्वोक्तेश्च। "यद्वै किंचैतदध्यगीष्टानामैवैतन्नामवा ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेद आथर्वणश्चतुर्थ" इत्यादौ "नामैवैत"दित्यंते छांदोग्ये "यद्वाचओमिति यच्च नेति यच्चास्याः क्रूरं यदुचोल्बणिष्णुतद्वियूयकवयोऽन्वविंदन्नामायत्तासमतृप्यन्छृतेधी"त्यैतरेये च सर्ववैदिकशब्दानां भगवन्नामत्वोक्तेश्च। "कश्छंदसांयोगमावेदधीर" इति श्रुतौ "इत्यस्याहृदयंसाक्षान्नान्योमद्वेदकश्चने"ति स्मृतौ च वैदिकयौगिकार्थस्य दुर्ज्ञानत्वोक्तेश्च।

"तत्रापि यौगिकोमुख्यस्सर्वत्रास्ति सवैदिके।
अनवस्थानि वृत्त्यर्थं यौगिके रूढिकल्पना।
तत्रापि परमो मुख्यो वाच्योशेषरवैर्हरिः।
तत्तन्मुख्याविरोधेन तदन्यार्थस्य संग्रहः" ॥

इत्यादिस्मृतेश्च नच "तं यच्छत"मित्यादिवाक्यस्यापि ब्रह्मणि पदसमन्वयाज्ञानेन सर्वशब्दवाच्यत्वसिद्धिरिति शंक्यम्। अस्य लोकप्रसिद्धपदार्थसंसर्गाबोधकत्वे तद्बोधाधीनस्य पदसमन्वयस्यैवासिद्धिः। बोधकत्वे तु पदसमन्वयो न स्वोपजीव्यं ब्रह्मणः सर्वशब्दवाच्यत्वरूप-

संसर्गं बाधते । "स्वाध्यायोध्येतव्य" इति वाक्यवच्चास्य विनियोक्तृत्व-विनियोज्यत्वेन विरुद्धे । अत्र च श्रुतावेतमित्यनेन "प्राणस्तथे"त्यत्र ब्रह्मत्वेन निर्णीतं "प्राणोह्येषयएषतपती"ति पूर्ववाक्यस्थं प्राणं परामृश्य अवयवार्थोक्त्यायोगः, "आचक्षत" इत्यनेन रूढिश्चोक्ता । अवधारणेन च लौकिकरूढिप्राबल्यप्रसक्तमन्येषां मुख्यार्थत्वं निरस्तम् । तदुक्तमनु-व्याख्याने "आचक्षत इति ह्यत्र संतमित्यवधारणात् ।

योगस्य रूढेः प्राबल्यं विद्वद्रूढिं च तत्रगाम् ।
बहुशो दर्शयत्यंजस्तात्पर्यात्सनिरुक्तिकम् " ॥ इति ।

न चैवं कर्मानुष्ठानस्य व्युत्पत्तेर्वानुपपत्तिः । यतः—

उपजीव्यं प्रसिद्धार्थं शतमित्यादिका श्रुतिः ।
न शक्ता बाधितुं तस्माद्युक्तेव्युत्पत्तिकर्मणी ॥

नहि ज्योतिरादिशब्दानां तदवयवानां च प्रसिद्धोर्थो विनैव बाधकं त्यक्तुं युक्तः । नच "तं यच्छतंवर्षाणी"त्यादिश्रुतिरेव बाधिका-अनया ब्रह्मणि शतचर्यादिशब्दव्युत्पादनाय तदवयवानां लोकप्रसिद्धार्थ-मुपजीवन्त्यान्यायसाम्याज्ज्योतिरादिशब्देष्वपि तस्याभ्यनुज्ञातत्वात् । एवं च यथा डुपचष्पाके डुकृञ्करणे इत्यादौ पाकादिशब्दानां पच्यादिधातुजत्वेपि तेषां लोकप्रसिद्धार्थमादाय धातूनामर्थनिरूपणम् । अन्यथा ह्यन्योन्याश्रयः स्यात् । तथेहाप्यवयवानां विष्णुपरत्वेपि लोकप्रसिद्धार्थमादाय व्युत्पादनं । एवमवयवव्युत्पादनं तदवयवानां लोकप्रसिद्धार्थमादयेति द्रष्टव्यम् । नचैवं लोके लक्षणैवस्यादिति शंक्यम् । अभिधानव्याकरणादिभिः प्रमितस्य लोके मुख्यत्वस्य विनैव बाधकं त्यागायोगात् । न चैतमेवेत्यवधारणं बाधकम् । तस्य प्रमितमुख्यत्वाबाधेनैव ब्रह्मण्येव परममुख्यत्वमन्यत्र नेत्येवं परत्वात् । ब्रह्मणि परममुख्यत्वं च प्रवृत्तिनिमित्तस्य निरवधि-कत्वानन्याधीनत्वाभ्यां युक्तम् । युक्तं च मुख्यवृत्तावेव योगरूढ्योरिव तारतम्यम् । नच सकृत्प्रयुक्तस्यानेकार्थत्वमन्याय्यम् । "राजाकुवल-योल्लासकारी"त्यादिश्लिष्टशब्देषु चंद्रभूपाद्यनेकार्थत्वदर्शनात् । नानार्थ-विवक्षयाप्यक्षमानयेति प्रयोगाच्च । "बहुगणवतुडतिसंख्ये"त्यत्र संज्ञार्थ-स्यापि संख्याशब्दस्य "ष्णांताष"डित्यत्र षट्संज्ञार्थत्वदर्शनाच्च । "षष्ठी-शेष" इत्यत्र शेषशब्दे कर्मादिव्यतिरिक्तार्थत्वोपसर्जनार्थत्वयोः, "हलंत्य" मित्यत्र हल्शब्दे हकारात्परलकारार्थत्वव्यंजनार्थयोर्दर्शनाच्च । "अग्नि-

मूर्धे"ति मंत्रस्य श्रौतआग्नेययागे स्मार्तेऽगारकजपहोमादौ च, "पवित्रंत" इति मंत्रस्येति पवित्रेष्टौदशापवित्रादौ च, "आप्यायस्वे"ति मंत्रस्य सौम्येपत्नीसंयाजे सोमरसस्याप्यायने च विनियोगेन तत्तत्प्रकाशनाया-नेकार्थत्वस्य स्वीकार्यत्वाच्च। "आयंगौ"रितिमंत्रस्य "आत्मदैवतंसौर्यंचे"-त्यनुक्रमणिकायां "दिव्यंसुपर्ण"मितिमंत्रस्य "अत्यासरस्वतेसूर्याये"त्यनु क्रमणिकायां "त्रयःकेशिन" इतिमंत्रस्य "त्रयःकेशिन इत्यग्निः सूर्यो-वायुश्चे"त्यनुक्रमणिकायामनेकार्थत्वोक्तेश्च। निरुक्ते "आनोभरप्रमगंदस्ये"त्यादौ प्रमगंदादिशब्दानां व्यक्तिविशेषेरूढेः, प्रभूतंधनंमामागमिष्यतीति यो ददाति सप्रमगंद इति योगस्य चोक्तत्वाच्च।

"वानात्सूतेर्देवनाद्वासुदेवो वासाद्द्युतेश्छादनात्क्रीडया च (नाच्च)।
बलादसुत्वाद्दातृतोवर्तनाच्च तं वासुदेवं प्रवदंति वेदाः॥
अद्यतेऽत्तिच भूतानि तस्मादन्नं तदुच्यत।" इत्यादिश्रुतौ,
"गतिश्च सर्वभूतानां प्रजानां चापि भारत।
व्याप्ते मेरोदसीपार्थकांतिश्चाभ्यधिका मम।
अधिभूतनिविष्टश्च तदिच्छुश्चास्मि भारत।
क्रमणाच्चाप्यहं पार्थ विष्णुरित्यभिसंज्ञितः॥"

इत्यादिस्मृतौ च वैदिकवासुदेवादिशब्दानामनेकार्थत्वोक्तेश्च। स्वाप्यय-संपत्त्योरन्यतरापेक्षमाविष्कृतंही"त्यत्र सुषुप्तिवाक्यस्य द्व्यर्थतायाः सूत्र-कारेणैव वक्ष्यमाणत्वाच्च "त्रयोर्थाः सर्ववेदेषु दशार्थाः सर्वभारत" इत्यादिस्मृतेश्च।

तदुक्तं कर्मनिर्णये भगवत्पादैः "नच बह्वर्थेषु तात्पर्यकल्पने कल्पनागौरवम्। वचनेनैव प्रतीयमानत्वात्। अर्थस्य कल्पनाभावा" दिति। अन्यत्र च "इति बुद्धौ समारोहादुभयोर्योगरूढयोः। त्यागे च कारणाभावादुभयार्थत्वमिष्यत" इति। किञ्च चक्षुषा घटद्वयस्येव युगपदेकेन शब्देन शक्यार्थद्वयबोधनेनबाधकं। नच सकृत्प्रयुक्तस्य वृत्तिद्वयं नेति नियमः। गङ्गायां मत्स्यो घोषश्चेत्यादौ तद्दर्शनात्। पङ्कज-शब्देन रूढ्यापद्मत्वजातेर्योगेन पङ्कजननस्य च प्रतीतिदर्शनाच्च। नच कर्मविधानाय यजेतेत्यनेनैकवाक्यतामापन्नस्य ज्योतिरादिशब्दस्य ततो व्याघुत्य ब्रह्मज्ञानार्थत्वायोगः। "सुब्रामन्त्रितेसहसुपे"त्यादौ सुबित्यादेः सुपेत्यादिनैकवाक्यतामापन्नस्यापि ततो व्याघुत्य अनुव्यचलदित्यादौ

तिङन्तेन सह समासविधायकत्वदर्शनात् । इष्टसिद्ध्यर्थं बहुस्थलेषु योगविभागस्वीकाराच्च । "भूवादय" इत्यादौ वकारस्यैकवाक्यतात्यागेन मङ्गलार्थत्वदर्शनाच्च । "कम्बलवन्तं न बाधते शीत" मित्यादावेकस्मिन्नेव वाक्ये प्रश्नोत्तररूपत्वदर्शनाच्च । नच पुंवाक्यस्याभिप्रायपरतन्त्रत्वात्त-दनुरोधादनेकार्थता । न त्वपुंवाक्यस्येति शङ्क्यम् । पुंवाक्येप्यनेकार्था-भिप्रायलिङ्गाभावे तदयोगात् । अपुंवाक्येप्यनेकार्थतात्पर्यज्ञापकस्य सत्त्वे तस्यानिवार्यत्वात् । पुंवाक्येऽभिप्रायेण शक्तिसंकोचादेकार्थता । वेदे तु तदभावाद्बाधकभावे यावद्वाक्यार्थतेत्येव न्याय्यत्वाच्च । तदुक्तं शाबर-भाष्ये "परार्थो हि वेदो यथानेनकर्तुं शक्यं तस्मा एष समाम्नाय" इति । "तेजोवैघृतं प्रतितिष्ठंति ह वा एतारात्रीरुपयन्ती"त्यादौ प्राशस्त्यपरार्थ-वादपदातरैः सह प्राशस्त्यलक्षकाणामपि घृतादिशब्दानां स्वार्थभूत-घृतादिपरत्वस्यापि दर्शनाच्च । "अभित्वाशूरनोनुमोनत्वावाँ अन्य" इति द्य्टचे आद्या बृहती उत्तरा पंक्तिरितिस्थिते "पूर्वा बृहती ककुभावुत्तरे" इतिश्रुतिबलाद्बृहत्या आद्या या ऋचश्चतुर्थपादपङ्क्तेरुत्तरस्या ऋचः पूर्वार्धेन प्रग्रथ्यैकां ककुभं सम्पाद्य तस्यां ककुभि चरमं पादं पङ्क्तेरुत्तरार्धेन प्रग्रथ्य ककुभन्तरं सम्पाद्यमिति नवम उक्तत्वेनाद्यऋगादिस्थपादस्य द्वितीयऋगादावन्वयदर्शनाच्च ।

" अपाः पूर्वेषां हरिवः सुतानामथो इदं सवनं केवलं ते ।
ममद्धिसोमं मधुमन्तमिन्द्रं सत्रावृषं जठर आवृषस्व ॥ "

इति संहितास्थायायाज्याया " एता ह्येवैवापाः पूर्वेषां हरिवः सुताना-मेवैवाहीन्द्रमथो इदं सवनं केवलं ते एवाहि शक्रो ममद्धि सोमं मधुमन्त-मिन्द्रवशीहि शक्रः सत्रावृषं जठर आवृषस्वे"त्यारण्यकस्थेन "एवा-ह्येवैवे"त्यादिनाऽन्वयदर्शनाच्च । "आदित्तेहर्यताहरीववक्षतु"रित्यस्य "जुषाण इन्द्र हरिभिर्न आगही"त्यादेश्च "आदित्तेह जुषाण इन्द्र हरिभिर्न आगही"ति व्यतिषंगदर्शनाच्च । अन्यत्रादृष्टत्वेपि प्रकृत उभयार्थत्व-स्योक्तश्रुत्यादिसिद्धत्वेनानिवार्यत्वाच्च । तदुक्तं शाबरभाष्ये "किं हि वचनं न कुर्यान्नास्ति वचनस्यातिभार" इति । वार्तिके च

गौणं लाक्षणिकं वापि वाक्यभेदेन वा स्वयम् ।
वेदोयमाश्रयत्यर्थं कोनु तं प्रतिकूलयेत् ॥ "

इति "सर्वोत्कर्षे देवदेवस्य विष्णोर्महातात्पर्यं नैव चान्यत्र सत्यम् ।

अवान्तरं तत्परत्व"मित्यादिश्रुत्या "परस्य वाचकाश्शब्दाः (भगवद्वाचकाः शब्दाः) समाकृष्येतरेष्वपि। प्रयुज्यन्ते हि सततं लोकवेदानुसारत" इत्यादिस्मृत्या चोभयार्थत्वावगमात् । स्विष्टकृदादीनां दृष्टादृष्टोभयार्थत्ववत् दध्यादीनां क्रत्वर्थत्वपुरुषार्थत्ववत् मन्त्राणां स्फ्यादिद्रव्यतुल्यतयाकारकत्वेपि द्रव्यदेवतास्मारकत्ववत् स्मारकत्वेपि "आत्मनोङ्गत्वबोधेन मन्त्रः प्रामाण्यमश्नुत" इत्युक्तत्वेन प्रामाण्यवच्चोभयार्थस्मारकत्वोपपत्तेश्च। किञ्च विधिमन्त्राधिकरणवार्तिके "विनियुक्तमन्त्राणामविधायकत्व"मिति शाबरभाष्यापातप्रतीतमर्थम्।

"विधिशक्तिर्नियोगेन न मन्त्रस्यापनीयते ।
स्वतो विधास्यति ह्येष नियोगात्स्मारयिष्यति ॥
विधायकं सदप्यर्थं ब्राह्मणं स्मारयत्यपि ।
मन्त्रतस्तु विरोधे स्यादित्यत्रैतद्वदिष्यति ॥"

इत्यादिना दूषयित्वा "यस्योभयं हविरार्तिमार्च्छेद्यदि सोमं न विन्दे" दित्यादिब्राह्मणवाक्येषु यच्छब्दादिभिरिव "दामि निर्वपामि अग्नीदग्नीन्विहरे"त्यादिमन्त्रेषूत्तमामन्त्रणादिभिर्विधिशक्तिप्रतिबन्धादेवाविधायकता। नतु विनियोगेन। "देवांश्चयाभिर्यजते ददाति चे"तिमन्त्रस्यापि गोदैवत्येयागे याज्यात्वेन विनियुक्तस्य यस्मिन्कर्मणि विनियोगस्तद्विधायकत्वाभावेपि गोयागे गोदानविधायिता न विरुध्यते। यच्छब्देन विधिप्रतिबन्धात्तु यस्योभयमित्यादिब्राह्मणवाक्यस्यैव न विधायकतेति भाष्यस्य तात्पर्यमुक्तम्। एवंच प्रकृतेपि तत्र तत्र विनियुक्तानां सर्वमन्त्राणां वाचस्तोमे विनियोगवत् "यद्वैकिञ्चैतदध्यगीष्टानामैवैत"दिति कृत्स्नवेदस्य ब्रह्मणि विनियोगेन ब्रह्मपरत्वं स्वतः कर्मादिरूपार्थान्तरपरत्वं चास्तु। अस्ति च प्रकृतेऽर्थान्तरेपि विनियोगः। "अवान्तरंतत्परत्व"मित्यादिश्रुतेः। अत एव वर्णस्वरादिसमन्वयादेव वर्णक्रमस्वराद्यध्ययनम्। अन्यथा तदंशेऽध्ययनविधेरदृष्टार्थत्वं स्यात्। अत एव च

"वेदाक्षराणि यावन्ति पठितानि द्विजातिभिः ।
तावन्ति हरिनामानि कीर्तितानि न संशयः ॥

इत्यध्यापकप्रसिद्धिः। यदि चोक्तप्रमाणप्रसिद्धोपि वाक्यान्तरेष्वदृष्टत्वाद्वेदे पदादिसमन्वयो न स्यात्तर्हि वाक्यान्तरेष्वदृष्टत्वात्पदक्रमाद्यध्ययनमपि वेदे न स्यात्। नच ज्योतिष आयजेत इति पदच्छेदे ज्योतिषा

यजेत इत्यादिपदाध्ययनविरोधः। "कश्छन्दसां योगमावेदे"ति श्रुत्या-योगवृत्त्या पदसमन्वयस्यासर्वाधिकारित्वोक्तेः प्रायेण सर्वेषां वाक्य-समन्वय एवाधिकारेण तदुपयुक्तपदानामेवाध्ययनात्। "जातमोत" मित्यनुव्याख्यानोक्तं निर्वचनं च गुणप्रकाशकत्वाद्गुणज्ञापने प्रवृत्तया "तं यच्छत"मित्यादिश्रुत्योपलक्षणपरया विवक्षितमिति न दोषप्रकाशक-निर्वचनान्तरोत्प्रेक्षा युक्ता। तस्मात्

आम्नायस्य प्रमाणस्य प्रमेयस्येश्वरस्य च।
अलौकिकत्वादुचितः सम्बन्धोऽलौकिकस्तयोः॥

अत्र न्यायविवरणे शब्दानां ब्रह्मणि महायोगो महारूढियोगश्चेति वृत्ति-द्वयम्। लोके तु रूढिर्योगो योगरूढी रूढोपचारो रूढलक्षणोपचारो लक्षणेति वृत्तिसप्तकमित्युक्तम्। तत्र चान्यत्रप्रसिद्धानामिन्द्रादिशब्दानां ब्रह्मणि महायोगः। प्रवृत्तिनिमित्ताधिक्यात्। तदेकनिष्ठानां नारायणादि-शब्दानां तु महारूढियोगः। प्रयोगबाहुल्यान्निमित्ताधिक्याच्च। महा-रूढिस्तु न संभवति। "सायोगादेवलभ्यत" इत्यनुव्याख्याने ब्रह्मणि विद्वद्रूढेर्योगं विनाभावोक्तेः। इन्द्रादिशब्दानामपि ब्रह्मणि विद्वद्रूढेः सत्त्वेपि नारायणादिशब्दानामिवाविद्वद्रूढेरसत्त्वात्ततोभेदः। इतरवृत्ति-सप्तकस्वरूपं तु टीकाकारैरेवात्र सुधायां च व्युत्पादितम्। अत्र चाद्ये सूत्रे स्वपक्षसाधकोक्तिः।

तत्र यद्यपि विषयवाक्ये वसंतादिशब्दः प्रथमस्तथापि कर्मातर-प्रकृतित्वफलकारणत्वादिना प्रधानभूतज्योतिष्टोमवाचित्वात् सूत्रे ज्योतिशब्दः प्रयुक्तः। उपक्रमादिति पंचमील्यब्लोपनिमित्ता। अत एव सुधायां "उपक्रमं विधाये"त्युक्तं द्वितीये बाधकोद्धारः। अत्र च "कल्पनोपदेशा"दित्यस्य लोकतः कृततत्तद्वाचित्वमबाधित्वैव लोक-कृतयोगवृत्तेः कल्पनया व्युत्पादनेन ब्रह्मणः सर्वशब्दवाच्यत्वेनोप-देशादिति वा ब्रह्मणः सर्वशब्दवाच्यत्वेन कल्पनाया उपासनाया उपदेशादिति वार्थः॥

अन्येतु॥ अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां बह्वीः प्रजाः सृजमानां-सरूपा" इति श्वेताश्वतरवाक्यस्थाप्रजास्रष्टृत्वेनोक्ताऽजासांख्याभिमता त्रिगुणाप्रकृतिरिति प्राप्ते इयमजासांख्याभिमतेति न निश्चेतुं शक्यम्। अजात्वादेः सर्वत्रापि कथंचित् सुसंपादत्वात्। विशेषहेतोश्चाभावात्।

यथा "एषह्यर्वाग्बिलश्चमस" इत्यत्रायं नामासौ चमस इति निश्चेतुमशक्यम्। अर्वाग्बिलत्वादेः सर्वत्रापि कथंचित्सुसंपादत्वात्। विशेषहेतोश्चाभावादिति चमससूत्रेणोक्त्वा ज्योतिःसूत्रेण प्रत्युतेयमजाज्योतिरुपक्रमैव तेज आदिरूपैव। ननु सांख्याभिमता "यदग्ने रोहितं रूपं तेजसस्तद्रूपं यच्छुक्लं तदपां यत्कृष्णं तदन्नस्ये"ति श्रुत्यंतरे तेजोबन्नानामेवलोहितशुक्लकृष्णरूपवत्त्वेनाधीतत्वात्। प्रकृतिपक्षे लोहितादिशब्दानां रज आदौ गौणत्वापत्तेश्चेति समाहितम्। चमससूत्रं च ज्योतिरधिकरणशेष इत्याहुः। तन्न। "इदं तच्छिर एष ह्यर्वाग्बिलश्चमस" इत्यत्र शिरोरूप विशेषपरत्वस्यस्फुटत्वेनाविशेषे दृष्टांतत्वायोगात्। ब्रह्मलक्षणस्य कारणत्वस्य प्रधानेनातिव्याप्तिः किंतु तेजोबन्नेष्विति समर्थनस्य निष्फलत्वाच्च। किंच—

अजाचेज्ज्योतिरादिः स्यादजैकत्वाद्यसंभवः।
अविद्येति तु पक्षे स्याल्लोहितत्वाद्यसंभवः॥

इयमजासिद्धांते किं तेजोबन्नरूपा किं वाऽविद्यारूपा। नाद्यः। तेषां जनिमत्त्वादनेकत्वाच्च "अजामेका"मित्याद्ययोगात्। नच त्रिवृत्करणादेकत्वं। तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकां करवाणी"ति प्रत्येकं त्रिवृत्करणश्रवणेन त्रिवृत्कृतसमुदायानामपि त्रित्वात्। नन्वेतत् "कल्पने"तिसूत्रेणैव परिहृतम्। यथा "आदित्योवादेवतामध्वि"त्यादावादित्ये मधुत्वं कल्प्यते तथा तेजोबन्नेष्वजात्वं छागीत्वं कल्प्यत इत्यस्यार्थ इति चेत् कल्पनाऽऽरोपो वा गौणीवृत्तिर्वा। नाद्यः। पामरमनोरंजनार्थं काव्यादाविव श्रुतिषु कल्पनोपदेशो फलाभावात्। अन्यथा सांख्याभिमतप्रकृतावेव लोहितत्वाद्यारोप इति स्यात्। देवमध्वित्यादिकं तु मधुशब्दवाच्यत्वपरमित्युक्तम्। नच अजाशब्दोऽनन्यगतिकः योगस्य संभवात्। "शरीरं रथमेव च गौरनाद्यंतवती"त्यादौ तु शरीरप्रकृत्यादौ रथगवादिशब्दा गौणाः। न त्वारोपनिमित्तकाः। न द्वितीयः। योगेन मुख्यत्वसंभवे गौणात्वायोगात्। लोहितादिविशेषणशब्दानामेव प्रकृतौ गौणत्वस्य न्याय्यत्वेन विशेष्यतया प्रधानभूताजाशब्दे तस्यान्याय्यत्वाच्च। किंच "गौरनाद्यंतवतीभूतभाविनीसिताऽसिताचरक्ताचे"ति श्रुत्यंतरोक्तैवेह प्रत्याभिज्ञायते। साचानाद्यंतवतीत्वान्नतेजोबन्नरूपा। लोहितादिशब्दानां रूपपरत्वं चायुक्तम्। "देवात्मशक्तिं स्वगुणै-

निगूढा ''मिति वाक्यशेषे सत्त्वादिषु प्रसिद्धगुणशब्दश्रवणात् । स्वीकृता च त्वयापि शक्तिवाक्यस्याविद्यापरता । नाप्यविद्येति द्वितीयः । तत्र लोहितादिरूपाभावात् । कार्यावस्थायां रूपाश्रयत्वं तु प्रकृतावपि युक्तम् । ज्योतिरित्यादिसूत्रद्वयविरोधश्च । तस्य अजातेजोबन्नरूपेत्येवं परत्वे न त्वया व्याख्यातत्वात् । किंच त्रिगुणमनादिभावरूपं प्रकृत्यादिसंज्ञं जगदुपादानं त्वयापि स्वीकृतम् । सांख्याभिमतं तु स्वातंत्र्यं द्वितीये सांख्यप्रक्रियायां निरसिष्यते । निराकृतं च " तदधीनत्वा ''दित्यत्रेति व्यर्थमिदमधिकरणम् । तदुक्तं अनुव्याख्याने—

" तेजोबन्नात्मकं वापि यद्युपादानमिष्यते ।
अनाद्येवापराधः कः प्रधानमिति चोदित" ॥

इति ॥ ज्योतिःसूत्रे उपक्रमेत्यपपाठाश्रयणे ह्यजपादमध्याहार्यम् । तेजसस्तद्रूपमिति श्रुत्यनुगमाय च लाघवाय च तेज आदिरिति च सूत्र्येत । कल्पनेतिसूत्रेऽनुपपत्तिस्तूक्तेति ॥

केचित्तु ॥ चमससूत्रस्य परोक्त एवार्थः । ज्योतिस्सूत्रस्य ज्योतिर्ब्रह्म । इयमजाज्योतिरुपक्रमाब्रह्मकारणिका । तैत्तिरीयशाखायां "अणोरणीया''नित्यादिना ब्रह्मोक्त्वा " सप्तप्राणाः प्रभवंति तस्मा''दित्यादिना ततःसृष्टिं चोक्त्वा " अजामेका''मिति मंत्रे ब्रह्मकार्याह्यजाऽधीयत इत्यर्थ इत्याहुः । तन्न । अजामितिमंत्रेऽजायाब्रह्मकार्यत्वाप्रतीतेः । ननु यथा "समिधोयजती ''त्यादावंगत्वाश्रयणेपि दर्शपूर्णमासप्रकरणात्तदंगता तथात्रापि सृष्टिप्रकरणादजायाः सृज्यत्वमिति चेन्न । सृष्टिप्रकरणेपि तदाकांक्षितोपादानत्वेनाप्यजाया उक्तिसंभवेन सृज्यत्वासिद्धेः । समिदादिस्त्वंगत्वेनैव दर्शाद्याकांक्षित इति वैषम्यं । किंच प्रकृतेः कार्यत्वे "गौरनाद्यंतवती प्रकृतिं पुरुषं चैव विद्ध्यनादी उभावपी''त्यादिश्रुतिस्मृतिविरोधः । अजात्वविरोधश्च ।

ननु प्रकृतेः कारणात्मनाऽजात्वं । स्वकार्यभूततेजोबन्नात्मनाकार्यत्वलोहितत्वादि । अत एव न श्रुत्यादिविरोधोपीति'' "कल्पने''तिसूत्र एवोक्तं । तन्न कल्पनाशब्दस्य " यथापूर्वमकल्पय''दित्यादाविव सृष्टिपरत्वादिति चेन्न । अजात्वलोहितादित्वयोः स्वतः प्रातैकविषयत्वस्यागेनावस्थाभेदेन विभिन्नविषयत्वायोगात् । अजांसृजमानामिति कारणावस्थायामेव लोहितत्वादिप्रतीतेश्च । किंच प्रकृतिस्वरूपं त्वयापि

स्वीकृतम्। सांख्याभिमतं तु स्वातंत्र्यं "तदधीनत्वा"दित्यत्र निरस्तम्। एवं चाजायाः प्रकृते " ज्योति "रिति सूत्रे ब्रह्मकार्यत्वमनुपयुक्तमेवोक्त्वा तन्निर्वाहाय "कल्पने "तिसूत्रेऽजात्वकार्यत्वयोराकारभेदेनाविरोधसमर्थनं व्यर्थमेवेति ॥

टीकाक्षरार्थस्तु। अधिकारिनियोज्ययजमानेति ॥ अधिकारित्वं फलस्वामित्वावस्था। नियोज्यत्वं विधिप्रेर्यत्वावस्था। यजमानत्वकर्तृत्वावस्था॥ ज्योतिष्टोमादिशब्दव्युत्पत्तिरिति ॥ यद्यपि ज्योतिःशब्द एव सूत्र उपात्तः। अनुव्याख्याने च तस्यैव व्युत्पत्तिर्दर्शिता। तथापि ज्योतिष्टोमशब्दोपीहोदाहरणमिति दर्शयितुं ज्योतिशब्दोपि ज्योतिष्टोमवाचीति दर्शयितुं च टीकायां ज्योतिष्टोमशब्दस्य व्युत्पत्तिर्दर्शिता॥

॥ इति ज्योतिरुपक्रमाधिकरणम्॥ २॥

अथ नसंख्योपसंग्रहाधिकरणम्

॥ ॐ नसंख्योपसंग्रहादपि नानाभावादतिरेकाच्च ॐ॥

पूर्वत्र प्रसिद्धस्य ज्योतिरादिशब्दनिमित्तस्यासत्त्वेपि ब्रह्मणि योगलभ्यमप्रसिद्धं निमित्तमस्तीत्युक्तम्। अत्र तु पंचादिशब्दानां प्रसिद्धमेव निमित्तं ब्रह्मण्यस्तीत्युच्यत इत्यवांतरसंगतिः। अत्र पंचजनादिशब्दाः किमन्यपराः किंवा ब्रह्मपरा इति चिन्ता। तदर्थं पंचत्वसंख्याधाराधेयत्वादेर्भिन्ननिष्ठत्वमिति सामान्यन्यायस्यापवादकं नास्युतास्तीति। तदर्थं "प्राणस्य प्राण "मित्यादिवाक्यशेषस्थषष्ठीनिर्दिष्टाः प्राणादयः पंचजनशब्देनोच्यंते किंवा द्वितीयानिर्दिष्टा इति।

पूर्वपक्षस्तु॥ "यस्मिन् पंचपंचजना आकाशश्च प्रतिष्ठित" इति बृहदारण्यकवाक्यस्थपंचजनादिशब्दवाच्यो न विष्णुः। तेषां बहुत्वविशिष्टवाचित्वात्। बहुत्वस्य चाद्वितीये ब्रह्मण्ययोगात्। नन्वन्यगतबहुत्वस्य ब्रह्माधीनत्वात् "तदधीनत्वा"दित्युक्तन्यायेन तत्र शब्दवृत्तिरस्तु। नच वशीकृतबहुजनेपि राजनि बहुत्ववाचिवृत्तिर्न दृष्टेति वाच्यम्। तत्र बहुत्वस्य राजानधीनत्वात्। अवरादिशब्दवदन्यत्रादर्शनेपि ब्रह्मणि वृत्तिसंभवाच्च। न चावरादिषु "सोवरयति "इति विशेषश्रुतिरस्ति।

न त्विहसेति वाच्यम् । " तदधीनत्वा "दित्यत्र शब्दमात्रे स्वातंत्र्यं निमित्तमित्युक्तेः । अन्यथाऽव्यक्तादिशब्देषु विशेषश्रुत्यभावेन स्वातंत्र्यं निमित्तं न स्यात् । नच राजा जयीत्यादौ तद्गतत्वस्यासंभवादेव स्वातंत्र्यस्य ग्रहणम् । इह तु " पंचजना " इत्यस्याब्रह्मपरत्वे तद्गतत्वं संभवतीति वाच्यम् । स्वातंत्र्यस्य मुख्यत्वात् । नच मुख्यसंभवएवामुख्यग्रहणं युक्तम् । संभवति चात्राप्यव्यक्तादिशब्देष्विव ज्ञेयत्वावचनादिहेतुभिर्ब्रह्मपरत्वाध्यवसायः । तस्मान्न पूर्वपक्षोदय इति चेन्न । यथा " ज्योतिरुपक्रमा "दिति पूर्वोक्तपदसमन्वयेस्थितएवेह वाक्यसमन्वयः संभवति न वेति विचारः यथा वा " ज्योति "रित्यत्र तदधीनत्वन्याये स्थित एव गुणपूर्त्यर्थं पदसमन्वयविचारः तथा तदधीनत्वन्याये स्थित एव तमाच्छाद्य ब्रह्मणि बहुत्वाद्यस्ति न वेतीह विचारात् । अन्यथैंद्रादिशब्दानामपि तदधीनत्वादेव वृत्तावैश्वर्यादिगुणासिद्धिः । अवरत्वादौ तु सर्वथा तद्गतत्वासंभवात्तदधीनत्वन्याय उक्तः । टीकायामिह तदधीनत्वन्यायासंभवोक्तिरप्येतदभिप्राया । यद्वा बहुत्ववाचिशब्देषु स्वातंत्र्यस्यनिमित्तत्वेबद्धादिशब्दवदमंगलत्वाभावाद्वशीकृतबहुजने राज्ञि तत्प्रयोगापत्तेर्नेतन्निमित्तमित्यभिप्राया । अत एव भाष्ये " एतेन सर्वे व्याख्याता " इत्यत्रैव तदधीनत्वन्याय उक्तः । शून्यादिशब्दानां स्वातंत्र्यनिमित्तकत्वेप्यमंगलत्वेन राज्ञ्यप्रयोगोपपत्तेः । न तु " नसंख्योपसंग्रहा "दित्यादौ । एवमुत्तरत्र " संभूत " इत्यादिशब्देषु टीकायां स्वातंत्र्यस्यानिमित्तत्वोक्तिरपि द्वेधा व्याख्येया । ननु " गुहांप्रविष्टा "विति न्यायेन ब्रह्मणि द्वित्ववद्बहुत्वमपि सिद्धम् । एकत्वविरोधित्वे द्वित्वबहुत्वयोरविशेषात् । नच तत्रानेकत्वं प्रत्ययार्थः । इह तु प्रातिपदिकार्थः । प्रत्ययास्वारस्यं च सह्यम् । नतु प्रातिपदिकस्येति शंक्यम् । अनेकत्वस्यैव तत्र साधितत्वेन तद्वाचिनोर्द्वयोरपि स्वारस्यादिति चेन्न । औत्सर्गिकं ह्यनेकत्वसंख्याया भिन्नवृत्तित्वं । अन्यथा " द्वासुपर्णे "त्यादावपि भेदो न सिद्ध्येत् । तच्च " ऋतं पिबंता "वित्यत्र बाधकैरपोदितम् । न चेहापवादकमस्ति । नच " प्राणस्य प्राणमुत चक्षुषश्चक्षुरुत श्रोतस्यश्रोत्रमन्नस्यान्नं मनसो मन " इति वाक्यशेषोपवादकः । " प्राणस्यप्राणश्चक्षुषश्चक्षु "रित्यादि श्रुत्यंतरेण प्राणप्राणत्वादेर्ब्रह्मलिङ्गत्वादिति वाच्यम् । द्वितीयानिर्दिष्टानां प्राणादीनां ब्रह्मत्वेपि षष्ठीनिर्दिष्टानामब्रह्मत्वात् । तेषामेव च " यस्मिन्निति सप्तम्या ब्रह्माश्रितत्वेनोक्तपंचजन-

त्वस्य न्याय्यत्वात्। किञ्च "यस्मिन्पंचजना" इति पंचजनानां ब्रह्माश्रितता भाति। नच ब्रह्मस्वाश्रितम्। तस्मात् षष्ठीनिर्दिष्टा अब्रह्मात्मका एव प्राणादयः पंचजनादिशब्दवाच्याः। न तु द्वितियानिर्दिष्टं ब्रह्म तद्वाच्यमिति॥

सिद्धान्तस्तु—द्वितीयांतविनिर्दिष्टं प्रधानं प्राणपूर्वकम्।
अर्थतः शब्दतश्चैव न तु षष्ठ्यंतशब्दितम्॥

षष्ठीनिर्दिष्टा हि प्राणादयोद्वितीयानिर्दिष्टप्राणाद्यधीनत्वात्तदवच्छेदकत्वाच्चार्थतः शब्दतश्चाप्रधानभूताः। नच "पंचजना" इत्यस्य प्रधानपरत्वे संभवत्यप्रधानपरता युक्ता। नच "यस्मि"न्निति सप्तमी स्वारस्याया प्रधानपरता। प्रयाजशेषन्यायेन प्रातिपदिकस्वारस्याय विभक्त्यस्वारस्यस्य सह्यत्वात्। विभक्त्यस्वारस्यं च नेति वक्ष्यते। नच ब्रह्मणएकत्वात्पंचत्वायोगः। षष्ठीनिर्दिष्टानामपि प्राणादीनां प्रत्येकं बहुत्वेन त्वत्पक्षेपि पंचत्वायोगात्। नहि ब्रह्मण एकस्यैव प्राणादेः प्राणत्वादिः। किंत्वनंतानां प्राणादीनाम्। एवं च एकत्र हि यथा पंचसंख्यानैवोपपद्यते। तथानंतेषु पंचत्वसंख्यापि न च युज्यते॥

अथ प्राणादीनां प्रत्येकं स्वरूपेण बहुत्वेप्येकवचननिर्देशात् प्राणत्वादिधर्मैक्याद्वा प्रत्येकमैक्यम्। तथा च मिलितानां पंचत्वमिति चेत्तर्हि ब्रह्मस्वरूपेणैकमपि पंचभिः शब्दैर्निर्देशाद्वा प्राणत्वचक्षुष्ट्वादिधर्मपंचकयोगाद्वा पंचेत्युच्यताम्। यथा प्रयाजाः स्वरूपेण पंचाप्यावृत्तिमात्रेणैकादशेत्युच्यंते। यथा च "द्वे पौर्णमास्या"वित्यादावेकमेव पौर्णमासीकर्म द्वे इत्युच्यते तद्वत्। यथा चानेकत्वस्य भिन्ननिष्ठत्वमौत्सर्गिकं तथा वैदिकसर्वशब्दानां प्रसिद्धनिमित्तस्य तद्गतत्वं निमित्तीकृत्य ब्रह्मणि वृत्तिरप्यौत्सर्गिकी। अवरादिशब्देषु त्वसंभवात्तत्यागः। साधितं च "गुहा-" मित्यत्रैकस्याप्यनेकत्वम्। युक्तं च ब्रह्मणः स्वाश्रयत्वम्।

आधाराधेयभावो हि भेदाभावेपि युज्यते।
कालः सदास्ति देशोस्ति सर्वत्रेत्यादिभानतः॥

एवंच यावंति नियम्यानि नियामकभगवद्रूपाण्यपि तावंतीति शरीरगतप्राणादिपंचकनियामकरूपेषु पंचत्वम्। तथा तद्गताकाशनियामकरूपस्य षष्ठत्वादाकाशश्चेतिसमुच्चयः। आधारभूतशरीरनियामकरूपस्याधेयभूतप्राणादिनियामकरूपेभ्योतिरिक्तत्वात्तानि प्रत्याधारत्वं च युक्तम्। तदुक्तं न्याय-

विवरणे "बहुरूपत्वादधिकरणाधेयत्वादितस्यैव युज्यत" इति। अत्रचाद्ये सूत्रे पूर्वाधिकरणोक्तसाधकैरेवेहापि ब्रह्मपरत्वसिद्धेर्बाधकमात्रमुद्धृतम्। तत्र च "संख्योपसंग्रहा"दित्यनेनोक्ताया बहुत्वानुपपत्तेः "नानाभावा" दित्यनेन निरासः। अपिशब्दसमुच्चितायास्त्वाधारत्वाद्यनुपपत्तेः "अतिरेकाच्चे"त्यनेन। द्वितीये के ते पंचत्वाश्रयभगवद्रूपविशेषा इति शंकायां तेषां मुखत उक्तिः। सिद्धांतसाधकोक्तिस्त्वर्थात्। तृतीये तु शाखांतरेपि पंचत्वसंपादनमिति सूत्रक्रमः। अत्र "यस्मिन् पंचपंचजना" इति मंत्रस्य शाखाद्वयेप्येकपंचकपरत्वाय ज्योतिरन्नशब्दयोरेकार्थत्वं वा तयोः भिन्नार्थत्वाय शाखाभेदेन पंचकद्वयं वेति द्रष्टव्यम्।

अन्येतु "यस्मिन् पञ्च पञ्च जना आकाशश्च प्रतिष्ठित" इति वाक्ये समस्तेन पञ्चजनशब्देनोक्तानां समाहाराणामसमस्तेनान्येन पञ्चशब्देन पञ्चत्वसंख्यान्वयः प्रतीयते। एवंच पञ्चपञ्चकानि पञ्चविंशतिः संपद्यते। यथा पञ्चपञ्चपूल्य इत्यत्र पञ्चविंशति पूल्यः। पञ्चजना इति पुल्लिङ्गं तु छान्दसम्। तस्मात् पञ्चविंशति तत्वानामुपसङ्ग्रहात् प्रधानादीनां श्रुतिमत्त्वमिति प्राप्ते सिद्धान्तः न सङ्ख्योपसङ्ग्रहादपि प्रधानादीनां श्रुतिमत्त्वम्। कस्मात्। नानाभावात्। नाना ह्येतानि पञ्चविंशतितत्वानि। नैषां पञ्चशः पञ्चशः साधारणधर्मोस्ति। येन पञ्चविंशतेरन्तराले पञ्चपञ्चसङ्ख्याः निवेशेरन्। न ह्येकं निबन्धनं विना नानाभूतेषु द्वित्वादिका सङ्ख्यास्ति। अतिरेकाच्च। अतिरेकोपि भवत्यात्माकाशाभ्यां पञ्चविंशति सङ्ख्यायाः। आत्मनो हि पञ्चविंशतावन्तर्भावे यस्मिन्नित्यधिकरणत्वोक्तिविरोधः। आकाशस्य तु पृथगुक्तिविरोध इत्याहुः। तत्र ब्रूमः।

पञ्चविंशतितत्वानि श्रुतिस्मृतिसमाजतः।
प्रमितान्यपलप्यन्ते कथं वैदिकमानिना॥

किं पञ्चविंशतितत्त्वान्येवाप्रामाणिकानि किं वै तद्वाक्यं न तत्परम्। नाद्यः। "तं षड्विंशमिति प्राहु"रिति "तन्मात्राणि भूतादौ लीयन्ते भूतादिर्महति महानव्यक्ते लीयत" इति "यस्याहङ्कारः शरीरं यस्य बुद्धिः शरीरं यस्याव्यक्तं शरीर"मित्यादिश्रुतिभिः "पञ्चभिःपञ्चभिर्ब्रह्म चतुर्भिर्दशभिस्तथा। एतच्चतुर्विंशतिकं गणं प्राधानिकं विदु"रिति "त्रिविधोयमहङ्कारो महत्तत्वादजायते"त्यादि स्मृतिभिश्च पञ्चविंशतितत्त्वानां प्रमितत्वात्। नान्त्यः। अस्माकमविरोधात्। तावता तेषां

अशब्दत्वासिद्धेश्च। यच्चोक्तं नानाभावादिति तन्न। पृथिव्यादिषु भूतत्वस्य शब्दादिषु तन्मात्रात्वस्य घ्राणादिषु बाह्यज्ञानेन्द्रियत्वस्य वागादिषु कर्मेन्द्रियत्वस्य महदहङ्कारमनःप्रकृतिपुरुषेषूक्त-विंशत्यन्यत्वस्य चोपसङ्ग्राहकस्य सत्त्वात्। अन्यथा "पञ्चभि"रित्यादि स्मार्तनिर्देशस्याप्ययोगात्। ननु श्रुतावाकाशात्मनोः पृथगुक्तत्वात्तदतिरेकपरिहाराय सत्त्वरजस्तमोरूपान् प्रकृतिभागानादाय सत्त्वरजस्तमोमहदहङ्काराः पृथिव्यप्तेजोवायुघ्राणानि रसनचक्षुस्त्वक्श्रोत्रवाचः पाणिपादपायूपस्थमनांसि शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाः इति पञ्चपञ्चकानि वाच्यानि। तत्र चाद्ये पञ्चकचतुष्टयेनास्त्युपसङ्ग्राहकधर्म इति चेन्न। आकाशस्थाने घ्राणस्य घ्राणस्थाने वाचो वाक्स्थाने च मनसो निवेशन उपसङ्ग्राहकाभावेप्याकाशमात्रस्थाने मनो निवेश्य सत्त्वादि पञ्चकस्य "मनसस्तुपराबुद्धि" रित्यादि श्रुतिसिद्धेन मनःपरत्वेन पृथिव्यादेश्च विंशत्यतिरिक्तत्वेन क्रोडीकरण उपसङ्ग्राहकाणां सत्त्वात्। कथञ्चास्मिन्पक्षेऽतिरेकः। आकाशात्मातिरिक्तत्रयोविंशति तत्त्वेषु प्रकृतिभागोपादानेन पञ्चविंशतित्वसङ्ख्यानिर्वाहात्। नच वाच्यं प्रकृतिभागोपादानेन पञ्चविंशतित्वनिर्वाहे नानाभावोऽन्यथात्वतिरेक इति। तथात्वे नानाभावातिरेकयोर्वैकल्पिकत्वेन सौत्रस्य चशब्दस्य समुच्चयार्थत्वोक्त्ययोगात्। किं च किमुपसङ्ग्राहकाभावे कुत्रापि द्वित्वादिका संख्या नास्ति किंवा महासंख्यायामवान्तरसंख्या नास्ति। आद्ये त्वत्पक्षेपि प्राणचक्षुश्श्रोत्रान्नमनस्सुपंचत्वं न स्यात्। नान्त्यः। "पञ्चसप्त च वर्षाणि नववर्षशतक्रतुः। व्रतमेतदनुष्ठेयं वर्षाणि नवपञ्चचे"त्यादावुपसङ्ग्राहकाभावेपि महासंख्यायामवांतरसंख्यादर्शनात्। तस्मात्परकीयाद्यसूत्रव्याख्यानयुक्ता। द्वितीयेपि श्रुतौ षष्ठीनिर्दिष्टाः प्राणादयः सूत्रे गृह्यन्त इति यदुक्तं तदस्मदीयपूर्वपक्ष एव निक्षिप्य दूषितम्। किंच तृतीयसूत्र एकवचनान्तेन "ज्योतिषे" त्यनेन "ज्योतिषां ज्योति"रिति श्रुतावेकवचननिर्दिष्टस्यैव ज्योतिषो ग्राह्यत्वात् द्वितीयसूत्रेपि प्राणादिशब्देन श्रुतौ द्वितीयानिर्दिष्टा एव प्राणादयो ग्राह्याः। एतेनैव केषांचित्पक्षोपि निरस्तः। किंच तत्पक्ष एतच्छास्त्रपूर्वभागे पूर्वतन्त्रे "सन्दिग्धे तु वाक्यशेषा"दित्यत्रैव वाक्यशेषान्निर्णयस्योक्तत्वात् "प्राणादयोवाक्यशेषा"दिति पुनरिह तदुक्तिरयुक्ता। ननु तत्र "तेजोवैघृत"मिति वाक्यशेषस्यघृतपरत्वेन

निर्णीतत्वात्तदनुसारेण "अत्ता" इत्यस्य सन्दिग्धस्य निर्णयः । इह तु "प्राणस्य प्राण"मिति वाक्यशेषस्य नेन्द्रियपरत्वं निर्णीतम् । तत्रा-निन्द्रिययोः प्राणान्नयोः श्रवणात् । इन्द्रियत्वनिर्णयं च विना न प्राणादीनां पञ्चत्वयोग्यत्वम् । संख्यानिवेशकोपाध्यभावादिति शङ्कायां बहूनां चक्षुःश्रोत्रमनःशब्दानामनुकूलतया द्वौप्राणान्नशब्दाविंद्रियपरौ । स्पर्शे-नेन्द्रियं हि प्राणशब्दार्थः । तस्य वायुसम्बन्धित्वात् । अन्नशब्देन तु पृथिवीवाचिना पृथिवीसम्बन्धिघ्राणेन्द्रियम्, अद्यतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या रसनेंद्रियं च गृह्यते । घ्राणरसनयोस्तन्त्रेणोपादानात्पञ्चत्वमप्यविरुद्धम् । तथा चात्रापि वाक्यशेषस्येन्द्रियपरत्वेन निर्णीतत्वात्तदनुरोधात् "पञ्च पञ्चजना" इत्यस्यापींद्रियपरतेति वक्तुं प्राणादिसूत्रमिति न पुनरुक्तिरिति चेन्न । बह्वनुग्रहन्यायस्यापि पूर्वतन्त्र एवोक्तत्वात् । टीकाक्षरार्थस्तु स्पष्टः ॥ इति नसंख्योपसङ्ग्रहाधिकरणम् ॥ ३ ॥

अथ आकाशाधिकरणम्

॥ॐ कारणत्वेन चाकाशादिषु यथाव्यपदिष्टोक्तेः ॐ॥

अस्त्वेकस्यैवाधाराधेयभावः । कालस्सदास्तीत्यादौ दर्शनात् । नतु कार्यकारणभावः । काप्यदर्शनादित्याक्षेपादनंतरसंगतिः । अत्र "आत्मन आकाश" इत्यादिवाक्यस्थाकाशादिशब्दाः किमन्यपराः किं वा ब्रह्मपरा इति चिंता । तदर्थं "नामानि सर्वाणी"त्यादिश्रुतिस्थसर्व-शब्दस्य संकोचे हेतुरस्ति न वेति । तदर्थं जन्यजनकभावः किमेकस्य न युक्त उत युक्त इति ॥

पूर्वपक्षस्तु ॥ नैत आकाशादिशब्दा ब्रह्मपराः । अकार्ये ब्रह्मणि कार्यत्वस्य विरोधात् । स्वकार्यत्वस्य तु सुतरां विरोधात् । व्यंग्य-व्यंजकाभावस्याप्येकस्मिन् विरोधात् । उक्तबाधकेन च "नामानि सर्वाणि" इत्यादेरन्यविषयत्वेन संकोचादिति ॥

सिद्धान्तस्तु ॥ आकाशादिशब्दानां ब्रह्मपरत्वे न तावत्साधकांतरं वाच्यम् । "तल्लिंगा"दित्यत्रानुव्याख्यानोक्तन्यायेनेशाधीनत्वे सिद्धे "तदधीनत्वात् ज्ञेयत्वावचनात्, चमसवदविशेषात्" इत्यादिभिरेव तत्सिद्धेः । नापि कार्यत्वं बाधकम् । द्युभ्वाद्यधिकरणे ब्रह्मण्यपि प्रादु-

भाविरूपजनेरुक्तत्वात्। नापि वायुकरणाकाशकारणस्य ब्रह्मणो वायुकारणत्वायोगोबाधकः। "आनुमानिक"मित्यत्रोक्तन्यायेन महतः परस्मात्परस्यापि महतः परत्ववद्वायुकारणकारणस्यापि वायुकरणत्वोपपत्तेः। न हि यथा स्वपितामहः स्वपितुरेव जनको न तु स्वस्य तथा ब्रह्माकाशस्यैव हेतुर्नतु वाय्वादेरित्यस्ति। सर्वकारणत्वात्। नाप्येकस्यैव कार्यकारणभावानुपपत्तिर्बाधिका ।आकाशवाय्वादिगतत्वेनाभिव्यक्तभगवद्रूपाद्वाय्वग्न्यादिगतरूपांतराभिव्यक्तया व्यंग्यव्यंजकभावरूपस्य कार्यकारणभावस्य बहुरूपत्वेनोपपत्तेः। तदुक्तं न्यायविवरणे "व्यक्त्यपेक्षयाकार्यत्वं चे"ति। अत्र सौत्रश्चशब्दो न केवलमात्मशब्दवाच्यो हरिः। अपि त्वाकाशादिशब्दवाच्यश्चेति टीकायामेव व्याख्यातः। यद्वा न केवलं कारणत्वेन चेत्यर्थः। एवं च कार्यत्वे सति कारणत्वरूपावांतरकारणत्वं भाष्योक्तं सूत्रारूढंभवति। सूत्रे यथा व्यपदिष्टशब्दस्त्वंतर्याम्यधिकरणोक्तन्यायस्मारणार्थमिति टीकायामेवोक्तम्॥

अन्येतु॥ वेदांतेषु क्वचिदाकाशादिका सृष्टिरुच्यते "आत्मनआकाशःसंभूत" इति। क्वचित्तेज आदिका "तत्तेजोसृजते"त्ति। तथा च वेदांतानां विरोध इति प्राप्ते कार्येष्वाकाशादिष्वेव सृष्टिक्रमादिद्वारकं विगानम्। कारणत्वे तु न विगानम्। कुतः। यथा व्यपदिष्टोक्तेः। यथा ह्येकस्मिन् वेदांते चेतनः कारणत्वेन व्यपदिष्टः "सोकामयत बहुःस्या"मिति तथैव "तदैक्षततत्तेजोसृजते"ति वेदांतांतरेष्वप्युक्त इति सिद्धांतः। एवं च सूत्रे कारणत्वेनेत्येतद्विच्छिद्यसप्तम्यंतत्वेन अविच्छिद्य तृतीयांतत्वेन च व्याख्येयमित्याहुः। तन्न। सौत्रचशब्दे तु शब्दार्थत्वस्य कारणत्वेनेत्यस्य विच्छेदाविच्छेदाभ्यामुभयपरस्य च क्लिष्टत्वात्। आकाशादिष्वित्यस्यान्वयार्थं सृष्टिक्रमादिद्वारकविगानशब्दस्याप्यध्याहार्यत्वाच्च।

अध्यायसंगतेः पादसंगतेरप्यभावतः।
पूर्वपक्षानुत्थितेश्च सिद्धांतस्याप्ययोगतः॥

विरोधनिरासे हि द्वितीय एव संगतः॥

ननु तत्र वेदानां मानांतराविरोधो व्युत्पाद्यः। अत्र तु परस्परमिति चेन्न। अविरोधे ह्यवांतरभेदः तस्मिन्नध्याये पादादिभेदे हेतुः नतु तस्माद्बहिर्भावे। अन्यथा समन्वयादिभेदाद्द्वितीयादौ व्युत्पाद्याः स्युः।

किंच द्वितीयेपि "नवियदश्रुते"रित्यादिपादद्वयं वेदांतानां परस्परा-विरोधपरमिति तेपि मतम् । ननु मानांतराविरोध एव द्वितीये व्युत्पाद्यः । परस्पराविरोधस्तु प्रासंगिकः । विप्रतिषेधात्परपक्षाणाम-प्रामाण्य उक्ते तर्हि वेदांतानामपि विप्रतिषेधात्तदिति शंकायां तन्नि-रासादितिचेन्न । पादद्वयव्युत्पाद्यत्वादविरोधत्वोपहितत्वाच्च साक्षात् संगतिसंभवे प्रासंगिकत्वायोगात् । अन्यथा वैपरीत्यापातात् । समं हि मानांतरविरोधपरस्परविरोधोरप्रामाण्यादिपर्यंतत्वम् । किंचायमप्य-विरोधः प्रसंगात्तत्रैवोच्यताम् । तस्मान्नाध्यायसंगतिः । नापि पाद-संगतिः । पादार्थस्य प्रधानाशाब्दत्वस्येहाव्युत्पादनात् । किं चात्र न पूर्वपक्षस्योत्थानम् । "तत्तेजोसृजते"त्यत्र ह्याकाशसृष्टिमनुक्त्वा तेज-स्सृष्टिमात्रमुक्तम् । नत्वाकाशात्पूर्वंतत्सृष्टिः । येन आत्मन आकाशः संभूत" इत्येतद्विरोधः शंक्येत । नहि तत्रोक्तानुक्तिमात्रेणतद्विरोधः । यद्यपि "तत्तेजोसृजत वायोरग्नि" रित्यनयोर्विरोधो भाति । तथापि न तस्येह सिद्धांते निरासः । किंतु वियत्पादे "तेजोतस्तथाह्याहे" त्यत्रैवेतित्वन्मतं । सिद्धांतोप्ययुक्तः । "सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्मे"ति "एक-मेवाद्वितीय"मिति च प्रकृते शुद्धे ब्रह्मणि कामयितृत्वादेर्विरोधात् । "सदेव सोम्येदमग्रआसीत् असद्वा इदमग्रआसीदित्यादौ कारणेपि विगानदर्शनात् । शंकितस्यकार्यै विगानस्यानुद्धृतत्वाच्च । यदि च कल्पिते कार्यै श्रुतेरतात्पर्यादनुद्धारस्तर्हि वियत्पादादौ तदुद्धारोनुपपन्नः स्यात् । कामयितृत्वादिविशिष्टस्यापि कल्पितत्वेन तदविरोधोप्यत्र न व्युत्पाद्यः स्यात् ।

केचित्तु— "तद्धेदंतर्ह्यव्याकृतमासीत् असद्वा इदमग्रआसी"-दित्यादिवाक्यानां प्रधानपरत्वे प्राप्ते ब्रह्मपरत्वेन सिद्धांत इत्याहुः । तन्न । पूर्वपक्षानुत्थानात् । तथाहि । अव्याकृतासदादिशब्दानां न तावत्प्रधानेरूढिरस्ति । योगो गौणी वा वृत्तिस्तु प्रधान इव ब्रह्मण्यपि संभवति । नच निरवकाशं प्रधानालिंगादिकमस्ति । प्रत्युतेक्षत्याधि-करणन्यायेन चेतनस्यैव कारणत्वनिर्णयादसदादिशब्दानां चेतनपरतैव न्याय्या । पादासंगतिस्तु स्फुटैव । "तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासी"दित्यादि-वाक्यस्य "महतः परमव्यक्त"मित्यादिवत् प्रधानप्रतिपादनच्छायानु-सारित्वाभावात् । टीकायां "वाक्ययोजनानुपपत्ते"रित्यस्यायमर्थः ।

ब्रह्मण एवात्माकाशादिशब्दार्थत्वे तस्यैकत्वेन क्रमाभावात् "आत्मन आकाशः आकाशाद्वायु"रित्यादिक्रमप्रतिपादकवाक्ययोजनानुपपत्तेरिति॥

॥ इति आकाशाधिकरम् ॥ ४ ॥

अथ समाकर्षाधिकरणम्

॥ ॐ समाकर्षात् ॐ ॥

यद्यप्यत्रानुव्याख्याने "विरोधिसर्वबाहुल्यकारणस्त्रीनिषेधिना"मित्येतत्पादीयाधिकरणोपाध्युक्तिदशायां पृथगुपाध्यनुक्तेस्तथा,

"सर्वमानैर्विरोधश्च व्युत्पत्तेरप्यशक्यता।
परस्परविरोधश्च विरोधः कार्यतद्वतोः।
स्त्रीलिङ्गत्वं निषेधश्च पूर्वपक्षेषु युक्तयः।
दोषात्यस्पृष्टिनियमः शब्दार्थानेकता तथा।
बहुरूपत्वमीशस्य व्यक्त्यव्यक्तिविशेषिता।
उत्पादनं स्वदेहाच्च दुर्जनाव्यक्तता तथा।
इत्याद्या युक्तयः साक्षात्सिद्धांतस्थापिका इह।"

इति पूर्वपक्षसिद्धांतयुक्तिसंग्रहदशायामपि पृथग्युक्त्यनुक्तेः। तथा भाष्येपि समन्वेतव्यशब्दांतरानुक्तेः। तत्त्वप्रदीपानुसाराच्च "समाकर्षा"दित्यादि सूत्राष्टकस्य पूर्वाधिकरणशेषतैव युक्ता। "साक्षादप्यविरोधं जैमिनि"रित्यादीनां वैश्वानराधिकरणशेषतावत्। तथापि पूर्वतंत्रे "हेतुदर्शनाच्चे"ति सूत्रस्य विरोधाधिकरणशेषत्वेपि पृथङ्न्यायसूचकत्वमिवास्यापि तदस्तीति दर्शयितुं टीकायामधिकरणांतरं कृतम्। अत्र च पूर्वोक्तन्यायैर्ब्रह्मणि "कल्पनोपदेशा"दिति न्यायेन चान्यत्रापि मुख्यत्वे सिद्धेपि मुख्यता किमक्षादिशब्दवदुभयत्रापि तुल्या किं वा ब्रह्मण्यधिकाऽन्यत्र तु हीनेति चिन्ता। तदर्थमन्यत्र हीनत्वेऽन्यत्रप्रसिद्धिरयुक्तोत युक्तेति।

पूर्वपक्षस्तु—हीनत्वे मुख्यवृत्तित्वं न स्यात्। अन्यथा लक्षणादिरपि मुख्यवृत्तिभेदः स्यात्। एवं च तदधीनत्वादिति सूत्रोक्तं स्वातंत्र्यस्यनिमित्तत्वमस्तु। तद्गतत्वापेक्षया मुख्यत्वं त्वयुक्तम्। अन्यत्र हीनत्वे च तत्र प्रसिद्धिर्न स्यात्। माणवकादावग्निशब्दादीनामप्रसिद्धेरिति॥

सिद्धान्तस्तु—यथा च मुख्ययोर्योगरूढ्योर्यद्वदमुख्ययोः।
गौणलक्षणयोर्भेदस्तथा रूढ्योश्च योगयोः॥

उचितं प्राज्ञरूढेर्हि प्राबल्यं मूर्खरूढितः।
उत्कर्षाच्च निमित्तस्य युक्तो नैमित्तिकस्य सः॥

रूढित्वेपि विद्वदविद्वद्रूढ्योर्योगत्वेपि योगमहायोगयोस्तारतम्यं युक्तम् । मुख्यत्वेपि योगरूढ्योरिव अमुख्यत्वेपि गौणलक्षणयोरिव लक्षणात्वेप्यंतरंगबहिरंगलक्षणयोरिव उपचारत्वेप्युपचाररूढोपचारयोरिव चेतीदमेतदधिकरणव्युत्पाद्यंप्रसंगादस्माभिर्जन्मादिसूत्रे प्रपंचितम् ।

यदैकेनैव रूपेण सिद्धा ब्रह्मणि मुख्यता।
रूपद्वयेन मुख्यत्वसिद्धिः किं कथ्यते तदा॥

यदा रूढेः प्राज्ञसंबंधित्वेन वा योगस्य महत्वेन वा एकेनैवं प्राबल्यसिद्धिस्तदा द्वाभ्यां प्राबल्यसिद्धिरिति किमु वक्तव्यम् लक्षणादौ तु नानुशासनाद्यस्तीति न मुख्यभेदता। जगति शब्दानां प्रसिद्धिस्तु तत्र प्रयोगप्राचुर्यात्।

अमुख्येपि प्रसिद्धिः स्यात् प्रयोगः प्रचुरो यदि।
गुणश्रुतेरकारादौ पाणिनीये प्रसिद्धिवत्॥

अत्र वैश्वानराधिकरणे "साक्षादप्यविरोधं "जैमिनि"रित्यत्र ब्रह्मणि मुख्यानां शब्दानामन्यत्र प्रयोगः किमर्थ इति शंकायां ह्यानादिव्यवहारार्थ इत्युक्तम्। "शरीररूपकविन्यस्ते"त्यत्र तु तर्ह्यन्यवाचकानामन्यत्र प्रयोगेऽव्यवस्था स्यात्। निमित्ताभावादिति शंकेश्वरसंबंधस्य निमित्तत्वोक्त्या निरस्ता। "कल्पनोपदेशा"दित्यत्र तु तर्ह्ययसिदग्धृशब्दस्येवान्यत्र लक्षणादिरेव स्यान्न तु मुख्यवृत्तिरिति शंकाऽन्यत्र रूढ्याद्युक्त्या पराकृता। "समाकर्षा"दित्यत्र तु तर्हि ब्रह्मण्यन्यत्रचाक्षादिशब्दवत्तुल्यतयैव स्यादिति शंकोभयत्र मुख्यत्वेपि ब्रह्मणि परममुख्वत्वमन्यत्र तु मुख्यत्वमात्रमित्युक्त्या समाहिता। "जगद्वाचित्वा"दित्यत्र तु कथं तर्ह्यन्यत्रप्रसिद्धिरितिशंका बालानां चित्रलिखितसिंहादाविव लोकानामन्यत्रैव शब्दव्यवहारात् नतु तत्र मुख्यत्वादित्युक्त्याऽपास्ता। "जीवमुख्यप्राणे"त्यत्र तु मुख्यतो वाच्यत्वे यल्लिङ्गं तदधीनत्वरूपनिमित्तं तस्य जीवे क्वचित् मुख्यप्राणे तु सर्वत्र संभवात्तत्रापि शब्दानामीश्वर इव मुख्यत्वादेव प्रसिद्धिरस्त्विति शंका लिङ्गस्य तदंतर्यामिगतत्वस्मारणेन निरस्ता। "अन्यार्थं तु जैमिनि"रित्यत्र तु लौकिकानां शब्दानां व्यवहारार्थमन्यत्र समाकर्षेपि वैदिकानां मुमुक्षुं प्रति कर्मदेवतादौ समाकर्षो निष्फलः। तस्य

फलांतरानिच्छुत्वात्। मोक्षस्य ब्रह्मज्ञानादेव सिद्धेरित्याशंका ब्रह्मज्ञानार्थमेव कर्मदेवतादिकं ज्ञापयितुं तत्र समाकर्ष इत्युक्त्या निरस्ता।

अत्र उत्तरसूत्रचतुष्टये च पूर्वसूत्रादनुषक्तस्य जगद्वाचित्वस्य जगद्वाचित्वमन्यार्थमित्यादिरूपेणान्वयः। एकविज्ञानेन सर्वविज्ञाने श्रुत्युक्तो मृत्पिंडमृन्मयादिदृष्टांतस्तु यथाऽनेकमृन्मयज्ञानं तत्कारणत्वेन मृत्पिंडस्य ज्ञानार्थं चेत् सफलम्। अपेक्षितमृन्मयसंपादनसंभवात्। नतु स्वरूपेण। एवं कर्मदेवतादिविज्ञानमपि तदाश्रयत्वादिना भगवज्ज्ञानार्थं चेत्सफलम्। नान्यथेत्यभिप्रायेणेति ज्ञेयम्। वाक्यान्वयादित्यत्र वैदिकशब्दानामन्यत्रासमाकर्षे प्रतिपदं ब्रह्ममात्रपरत्वे मंदानां तत्रानधिकारेण वै मुख्यं स्यात्। परस्परान्वययोग्यार्थाभिधानाभावेन वाक्यान्वयश्च न स्यात्। तथा च तत्समन्वयाधीनं ब्रह्मणो जगद्धेतुत्वसर्वशब्दवाच्यत्वादिकं, तथाश्रवणादिविधिः, तथा कर्मदेवतादिपरवेदभागस्य कर्मदेवतादाववांतरप्रामण्याभावेन कर्मदेवतादिकं न सिद्ध्येत्। तथाचोत्तमाधिकारिस्वरूपादेरप्यसिद्धापातेन तान्प्रति पदसमन्वयोपि न सिद्ध्येत्। समाकर्षे तु

" स्वार्थबोधे समाप्तानां अंगांगित्वाद्यपेक्षया।
वाक्यानामेकवाक्यत्वं पुनः संहत्य जायत ॥ "

इत्युक्तरीत्या प्रयाजादिवाक्यस्यावांतरवाक्यस्यैव सतो दर्शपूर्णमासवाक्यैकवाक्यतावत् कर्मादिभागस्य कर्मादौ अवांतरवाक्यस्यैव सतो ब्रह्मपरवाक्यैकवाक्यतारूपो वाक्यसमन्वयोऽपि सिध्यतीत्युक्तम्। " प्रतिज्ञासिद्धि "रित्यत्र तु कथं कर्मज्ञानार्थमितिशंकायां क्षुद्रफलार्थिनं प्रति तत्तत्फलाय तत्तत्कर्मविदधदपि कर्मवाक्यं मुमुक्षुं प्रति क्षुद्रफलत्वात्कर्मणां तद्धानेनाक्षुद्रफलकं ज्ञानमेवोपादेयमिति वैराग्यजननद्वारा ज्ञानार्थमित्युक्तम्। " उत्क्रमिष्यत " इत्यत्र त्वंतःकरणशुद्धिद्वारा कर्माण्युपादेयतया ज्ञानार्थमित्युक्तम्। " अवस्थिते "रित्यत्र तु कथं ब्रह्म ज्ञेयमिति जिज्ञासायाम्, स्वेतरसर्वाधारत्वेनेति साक्षाज्ज्ञानापेक्षितप्रकारसमर्पणायेतरोक्तिरित्युक्तमिति भेदः। सूत्रक्रमश्च। नच "समाकर्षा"दित्यादिसूत्राणि समन्वयमात्रसाधारणबाधकोद्धारकतयाऽध्यायशेषत्वादध्यायांते कर्तव्यनीति शंक्यम्। अत्रोक्तबाधकोद्धारप्रकारस्य " एतेन सर्वे व्याख्याता " इत्यत्रानतिदेशापातात्। " आत्मन आकाशः संभूत " इत्यादावाकाशादिशब्दानां ब्रह्मणि मुख्यत्वे गगनादेरुत्पत्त्यादि न सिद्ध्येदितिशंकाया अत्रैव संगतत्वाच्च।

अन्ये तु "असद्वा इदमग्र आसी"दित्यत्रासत्कारणत्वेनोच्यत इति प्राप्ते "अस्ति ब्रह्मेति चेद्वेदे"ति पूर्वप्रकृतं ब्रह्मैव "असद्वा" इत्यत्र समाकृष्यत इति। "समाकर्षा"दिति सूत्रार्थः। इदं च सूत्रं "कारणत्वेने"त्यधिकरणशेष इत्याहुः। तन्न। तथात्वेऽस्य सूत्रस्य ब्रह्मण्यसच्छब्दसमन्वयसाधकत्वेन समन्वयपरत्रिपाद्यामेव सङ्गतत्वेन प्रधानाशाब्दत्वनिरसके चतुर्थपादे विगाननिरासके "कारणत्वेने"त्यधिकरणे चासङ्गतेः। असद्वाक्यस्य "सदेव सौम्ये"ति वाक्येन विगानमपि समाकर्षसूत्रेऽर्थान्निरस्तं चेत्तर्हि "आकाशादेव समुत्पद्यन्त" इत्यादिवाक्यानां "यतो वा इमानि" इत्यादिवाक्यैर्विगानमपि "आकाशस्तल्लिङ्गा"दित्यादिसूत्रेष्वर्थान्निरस्तमिति तेषामपि समन्वयपरत्वं न स्यात्॥

यच्चोक्तमुभाभ्यां "योवैबालाकएतेषांपुरुषाणांकर्तायस्य चैतत्कर्मसवेदितव्य" इति कौषीतकिब्राह्मणे वेदितव्यत्वेनोक्तो जीवस्स्यात्। "यस्य चैतत्कर्मे"ति धर्माधर्माख्यजीवलिङ्गात्। मुख्यप्राणो वा। उत्तरवाक्ये "प्राण एवैकधा भवती"ति प्राणशब्दादेरिति प्राप्ते "एतत्कर्मे"त्यत्रैतच्छब्दस्य प्रत्यक्षादिसिद्धजगद्वाचित्वात्कर्मशब्दस्य च क्रियत इति व्युत्पत्त्या क्रियमाणवाचित्वाज्जगत्कर्तृत्वस्य च जीवादावयोगाद्ब्रह्मैवेति सिद्धान्त इति। तन्न। अतीतपादत्रये समन्वयमेतत्पादीयानुमानिकाद्यधिकरणत्रये च प्रधानस्याशाब्दत्वं "कारणत्वेने"त्यधिकरणे श्रुतीनामविगानं चोक्त्वा पुनरिह समन्वयोक्तेरसङ्गतत्वात्। अस्माकं रीत्या समाकर्षादित्यत्रान्वितानां शब्दानामेवात्रापि सूत्रेऽन्वयसंभव एतच्छब्दस्येत्यध्याहारायोगाच्च॥

यच्चोक्तमुभाभ्यां इह जीवोक्तिर्ब्रह्मप्रतिपत्त्यर्थेति "अन्यार्थं तु जैमिनि"रिति सूत्रार्थः। "जगद्वाचित्वा"दित्यारभ्यैतदन्तं सूत्रत्रयमेकमधिकरणमिति। तन्न। "यस्य चैतत्कर्मे"त्यत्र सिद्धान्ते जीवोक्तेरभावेन तस्यान्यार्थत्वोक्त्ययोगात्। मतान्तरस्याभावेन जैमिनिपदवैयर्थ्याच्च। आश्मरथ्यौडुलोमिकाशकृत्स्नमतानां विकल्पप्रतीतेर्मतचतुष्टयप्रतिपादकसूत्राणां वैश्वानराधिकरणस्थानां "अभिव्यक्ते"रित्यादिसूत्राणामिवैकाधिकरणत्वस्यैव न्याय्यत्वाच्च।

यच्चोक्तमुभाभ्यां "आत्मा वा अरे द्रष्टव्य" इत्यादिकं जीवपरम्। "न वा अरे पत्युः कामाय पतिः प्रियो भवति। आत्मनस्तु कामाय सर्वं

प्रियं भवती"त्यादि पूर्ववाक्ये प्रिययुक्तस्य भोक्तुर्जीवस्योपक्रमादिति प्राप्ते ब्रह्मपरमिदम्। कुतः। वाक्यान्वयात्। नहि "आत्मनो वा अरे दर्शनेन श्रवणेन मत्या विज्ञानेनेदं सर्वं विदित"मित्येकविज्ञानेन सर्वविज्ञानादि-वाक्यं जीवपक्षेन्वेतीति सिद्धान्त इति। तन्न। समन्वेतव्यविशेषानु-क्त्याऽस्यपूर्वशेषत्वस्यैवस्वरसत्वात्॥

यच्चोक्तं परैः। ब्रह्मपरेद्रष्टव्यादिवाक्ये जीवोपक्रमो जीवब्रह्मा-भेदाभिप्रायेण। तत्र च मतत्रयम्। जीवो ब्रह्मविकारतयाभिन्नाभिन्नः। अभिन्नत्वं चैकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञासिद्धेर्लिङ्गम्। न हि जीवस्य ब्रह्मणात्यन्तभेदे तज्ज्ञानेन जीवज्ञानमित्याश्मरथ्यमतम्। संसारे भिन्नस्य जीवस्योत्क्रान्त्यनन्तरं मुक्तावेवं भावो ब्रह्मभावः। तथा च कालभेदेन भेदाभेदावित्यौडुलोमिमतम्। बिम्बस्य प्रतिबिम्बत्वेनेव ब्रह्मण एव जीवत्वेनावस्थितेः। तथा च भेदः काल्पनिकोऽभेदस्तु सत्य इति काशकृत्स्नमतम्। इति प्रतिज्ञासिद्धेरित्यादिसूत्रत्रयस्यार्थः। तत्र चाद्यं मतद्वयं सूत्रकृदनभिप्रेतं, श्रुत्यादिविरोधात्। तृतीयं त्वभिप्रेतमिति। तन्न। जीवोपक्रमस्यैवाभावात्। श्रुतौ हि "कामाये"ति चतुर्थीव्यत्ययेन तृतीयार्थे। अस्मिन्नेव प्रकरणे "जायायै"इति चतुर्थ्याः व्यत्ययदर्शनात्। एवं च पत्यादीनां भार्यादीन् प्रत्यहं प्रियः स्यामितीच्छया तान्प्रति न प्रियत्वम्। किंतु परमात्मन इच्छयैवेत्यर्थः। द्युभ्वाद्यधिकरणन्याये-नात्मशब्दस्य परमात्मनि मुख्यत्वात् परमात्मपरोपसंहारानुसारेणैवोप-क्रमस्य व्याख्येयत्वात्।

"पतिर्जायाप्रियो नैव स्वेच्छया तु भविष्यति।
विष्णोरिच्छावशेनैव स्वयं च स्वप्रियो भवेत्।
विष्णोरिच्छावशेनैव हन्ति ह्यात्मानमात्मना।
स्वात्मानमप्रियं कृत्वा निरये पातयत्यपि।
तदैव प्रीतये भूत्वा पुनर्दुःखाय जायत।"

इत्यादिवचनाच्च परतात्मेच्छाभावे सुभगे सुरूपेपि पत्यादौ जायादीना-मप्रीतिदर्शनाच्च। अन्यथा पत्यादीनां स्वीयत्वेनैव प्रियत्वात् स्वयमेव निरुपाधिकप्रिय इति परोक्ताङ्गीकारे दुःखादेरपि स्वीयत्वेनैवाप्रियत्वात् स्वयं निरुपाधिकाप्रिय इति स्यात्। किंच "आत्मनस्तु कामाये"त्यत्र स्वार्थे सर्वं प्रियमित्यर्थवत् "न वा अरे पत्युः कामाय पतिः प्रिय"

इत्यादावपि पत्याद्यर्थं पत्यादिः प्रियो न भवतीत्यर्थस्य वक्तव्यत्वेन स्वार्थं स्वयं प्रियो न भवति किंतु अन्यार्थं प्रिय इत्यर्थः स्यात् ।

त्वत्पक्ष आत्मशब्दस्य स्वात्मपर्यायत्वेन सम्बन्धिशब्दत्वात् प्रतिसम्बन्ध्याकाङ्क्षायां पत्यादीनामेवान्वयात्। तथा च स्वस्य निरुपाधिकप्रियत्वं निषिद्धं स्यादिति "आत्मनस्तु कामाये"त्यस्य "न वा अरे पत्यु"रित्यादेश्च मिथो विरोधः स्यात् । अपि च परोक्तार्थस्याविगानेन मानांतरप्राप्तत्वाद्वाक्यवैयर्थ्यम्। किंच "आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्य" इत्यादिविधेर्जीवविषयत्वं तवापि नेष्टमिति न तद्विषयोयमर्थवादः। विध्यर्थवादयोरेकविषयत्वात् । उक्तं हि "विधिस्तुत्योः सदावृत्तिः समानविषयेष्यत"इति। किंच परचैतन्यव्यावृत्तस्याहमर्थस्यैव निरुपाधिकप्रियत्वे मोक्षेऽहमर्थाभावात्तस्यानर्थत्वं स्यात्। द्वितीयसूत्रे चोत्क्रांतस्येति वक्तव्यम् । न तूत्क्रमिष्यत इति तृतीयेप्यस्मदीयाब्रह्मणि जगतोवस्थितेरिति योजनैव युक्ता। नतु ब्रह्मणो जीवभावेनावस्थितेरिति परोक्तावस्थितेर्हि कुत्रेत्याधार आकांक्षोत्थिता । कथमिति प्रकारेतूत्थापिता। न चोत्थिताकांक्षितस्याध्याहारं हित्वोत्थापिताकांक्षितस्य स युक्तः। अत्र चाद्यसूत्रद्वये प्रमेयास्वारस्यं परैरेवाङ्गीकृतम् । तृतीये तु प्रमेयास्वारस्यमभेदनिरासेन "पृथगुपदेशा"दित्यत्र वक्ष्यत इति नेहोच्यते। टीकाक्षरार्थस्तु स्पष्टः ॥ इति समाकर्षाधिकरणम् ॥ ५ ॥

अथ प्रकृत्यधिकरणम्

॥ ॐ प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टांतानुपरोधात् ॐ ॥

युक्ते रूपविशेषाद्व्यक्तव्यक्ती। स्त्रीत्वपुंस्त्वेत्वेकस्मिन्नयुक्ते इत्याक्षेपादनंतरसंगतिः। अत्र प्रकृत्यादिशब्दाः किमन्यपराः किं वा ब्रह्मपरा इति चिंता। तदर्थं स्त्रीलिंगस्य ब्रह्मणि किमर्थसाधुत्वं न युक्तमुत युक्तमिति। तदर्थं किं प्रसिद्धमेवस्त्रीत्वमर्थसाधुत्वनिमित्तमुतान्यदिति॥

पूर्वपक्षस्तु ॥ "एषाह्येव प्रकृतिरविकृति"रित्यादिवाक्यस्थप्रकृत्यादिशब्दवाच्यो न विष्णुः। तेषामन्यत्रप्रसिद्धत्वात्। स्त्रीलिंगत्वाच्च। परमपुरुषे च स्त्रीत्वायोगात्। नच रूपविशेषापेक्षया स्त्रीत्वम्। "नैनं वाचास्त्रियंब्रुव"न्निति स्त्रीत्वनिषेधात्। न च तत्केवलस्य लौकिकस्य

वा स्त्रीत्वस्य निषेधेनाहेयत्वपरम्। अन्यथा "नैनमस्त्रीपुमान्ब्रुव"-न्नित्युक्तवाक्यविरोधदिति वाच्यम्। तथात्वे पुंरूपे स्त्रीशब्दाप्रयोगापातात्। ब्रह्मणि नपुंसकलिंगब्रह्मादिशब्दप्रयोगस्तु नपुंसकलिंगस्यार्थसाधुत्वाभावेपि कलत्रादिशब्देष्विव प्रयोगसाधुत्वाद्युक्तः। नच प्रकृत्यादिशब्दे स्त्रीलिंगस्य चित्प्रकृत्यादावर्थसाधुत्वे संभवति देवताखट्वादिशब्देष्विव प्रयोगसाधुत्वं युक्तम्। "अरुणया क्रीणाति पशुना यजेते"त्यादावपि तत्प्रसांगात्। "चित्रया यजेत पशुकाम" इत्यादौ तु पुंपशौ प्राप्ते स्त्रीत्वं चित्रत्वं पशवः फलंचेत्यनेकविधाने वाक्यभेददोषांल्लिंगस्य प्रयोगसाधुत्वमाश्रित्य चित्रशब्दस्य यागनामतोक्ता। नचेह तथाचित्प्रकृतिपरत्वेदोषोस्ति। किंच लिंगस्य प्रयोगसाधुत्वेपि स्त्रीत्यादिशब्दानामपीह विषयत्वात्कथं तेषां परमपुरुषे वृत्तिः। एतेन "स्वर्गकामो यजेत ब्राह्मणो न हंतव्य"इत्यादौ पुल्लिंगं यथा न विवक्षितं स्त्रिया अपि पुंसा सहाधिकारादेः षष्ठादौ स्थितत्वात्। तथात्रापि लिंगं प्रत्ययार्थत्वात्प्रातिपदिकार्थत्वेप्युद्देश्यविशेषणत्वादविवक्षितम्। उक्तं हि "यो ब्राह्मण इति ह्युक्ते हननप्रतिषेधतः। ब्राह्मणे प्रतिषेधे वा लिंगं नान्यद्विधीयत" इतीति निरस्तम्। "ब्राह्मणो न हंतव्य"इत्यादाविव "एषा ह्येव"प्रकृति"रित्यादावुद्देश्य विशेषणत्वाभावात्। प्रत्युत"पशुना यजेत" इत्यत्र पशुगतपुंस्त्ववद्विधेयविशेषणत्वेन विवक्षितत्वात्। ब्राह्मणत्वस्य ब्राह्मणप्रातिपदिकार्थत्ववत्स्त्रीत्वस्य स्त्रीत्यादिप्रातिपदिकार्थत्वेन ब्राह्मणत्ववदुद्देश्य विशेषणत्वासंभवाच्च। नपुंसकमित्यादिशब्दानां ब्रह्मणि "ज्योतिरुपक्रमा"दितिन्यायेन यौगिकत्वेपि "तदधीनत्वा"दितिन्यायेन स्वातंत्र्यनिमित्तकत्वेपि प्रसिद्धस्य नपुंसकत्वस्य तद्गतत्वं निमित्तीकृत्य ब्रह्मणि प्रवृत्तिरिह पूर्वपक्षे न्यायसाम्येनाक्षिप्यते। एवं गायत्र्यधिकरणादेरप्याक्षेपः। यद्वा तत्पूर्वपक्षे छंदस्यपि स्त्रीलिंगप्रयोगसाधु। अत्र तु चित्प्रकृतावर्थसाध्विति वैषम्यान्नतत्याक्षेप इति॥

सिद्धान्तस्तु—

स्वदेहात् प्राणिनां सूतिहेतुत्वं स्त्रीत्वमुच्यते।
तच्चास्ति ब्रह्मणस्तस्मात् स्त्रीशब्दास्तस्य वाचकाः॥

ईश्वरो हि प्रलये स्वोदरे निवेशितं ब्रह्मादिप्राणिजातंस्वदेहादेव स्थूलदेहविशिष्टतया जनयतीति "स्वदेहादिच्छया विश्वं भुक्तपूर्वं जनार्दनः।

ससर्ज मातापितृवद्दूर्णनाभिवदेवचे"त्यादिभिः सिद्धम् । तदेव चेह स्त्रीत्वम् । "सूतिरव्यवधानेन स्त्रीत्वमाहुर्मनीषिणः" इत्यादिस्मृत्युक्तस्यैव श्रुतौ ग्राह्यत्वात् । उक्तं ह्येतत् "कंपना"दित्यत्र । तस्मात्स्त्रीशब्दा अपि ब्रह्मणि मुख्या एवेति । अत्रचाद्ये सूत्रे "नामानि सर्वाणी"त्यादि श्रुतिस्थ-सर्वशब्दस्य संकोचशंकायां "हंतैतमेवे"त्यादिभाष्योदाहृतश्रुतेरुपक्रमोप-संहारोपपत्तिभिः सामान्येन सर्वशब्दवाच्यत्वे तात्पर्यनिश्चयान्न सर्वशब्दस्य प्रकृत्यादिशब्देतरविषयत्वेन संकोचः शंक्य इत्युक्तम् । चशब्दस्तु स्त्रीत्वं चेत्तर्हि पुंस्त्वं न स्यात् । विरोधादिति न शंक्यम् "व्यवधानेनसूति" स्त्विति भाष्योक्तरीत्या द्वयोरुपपत्तेरिति प्रदर्शनार्थम् । द्वितीये स्त्री-शब्दोपलक्षकप्रकृतिशब्दवाच्यत्वे विशिष्यप्रमाणोक्तिः । अस्य चाभिध्यायाः प्रकृतित्वोपदेशाद्ब्रह्मणिश्चाभिध्यात्वोपदेशादित्यर्थः । तृतीये आद्योक्तं सामान्यरूपं द्वितीयोक्तं प्रकृतिशब्दवाच्येच्छात्मकत्वरूपं वा द्वारमनपेक्ष्य-प्रकृतिशब्देन तदुपलक्षितस्त्रीशब्दैश्च साक्षादेव प्रमाणोक्तिः । चतुर्थे उपलक्षके प्रकृतिशब्देप्रवृत्तिनिमित्ताभावरूपबाधकोद्धारः । अत्र च परि-णामादिति पंचमील्यब्लोपनिमित्ता । एवं च प्रकृतेर्महदादिरूपेण परिणामं विधाय तत्पेरणायात्मनो बहुधा कृतेरित्यर्थः । पंचमे उपलक्षितस्त्री-शब्दमात्रे तदुद्धार इति सूत्रक्रमः ।

यत्तूक्तमुभाभ्याम् । न केवलं ब्रह्म जगतः कर्तृ । किन्तु प्रकृतिश्च उपादानमपि । एवं हि "येनाश्रुतं श्रुतं भवती"त्येकविज्ञानेन सर्वविज्ञान-प्रतिज्ञायाः "यथा सोम्यैकेन मृत्पिंडेन सर्वं मृन्मयं विज्ञातं स्या"दिति दृष्टांतस्य चानुपरोधो भवतीत्याद्यसूत्रार्थ इति । तन्न । समन्वयस्य प्रधानाशाब्दत्वस्य चेहानुक्तेरध्याये पादे चासंगतेः । सांख्याभिमतप्रधान-एतत्पादीयाद्याधिकरणत्रयेण निरस्ते तर्हि जगन्निरुपादानं स्यादिति शंका-निरासार्थमस्य त्र्यानंतर्यस्यैव युक्तत्वेन "जगद्वाचित्वात् वाक्यान्वया-" दिति समन्वयपरानेकाधिकरणव्यवधानायोगाच्च । अस्य सूत्रस्य प्रकृति-शब्दसमन्वयपरत्वत्यागेन प्रकृतित्वव्युत्पादकत्वे "आकाशस्ताल्लिङ्गा"दित्या-देरप्याकाशत्वादि व्युत्पादनपरत्वापाताच्च । एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानादे-रारंभणाधिकरणे निरसिष्यमाणत्वाच्च । यच्चोक्तं निमित्तत्वे सत्युपादानत्वे सौत्रोहेतुरिति तन्न । उक्ताभ्यां प्रतिज्ञादृष्टांताभ्यामुपादानत्वस्य सिद्धावपि निमित्तत्वस्य असिद्धेः ।

ननु यदि ब्रह्मकर्त्रपि न स्यात्तदान्यः कर्ता स्यात्। तथा च ब्रह्मज्ञानेनान्यस्य कर्तुरज्ञानात्प्रतिज्ञानस्यादिति चेन्न। दृष्टांतानुसारेण प्रतिज्ञावाक्यस्य कार्यपरत्वेन ब्रह्मज्ञानेन कारणांतराज्ञानेपि प्रतिज्ञोपपत्तेः। किञ्च अनादित्वेनाब्रह्मकार्याणां प्रागभावाविद्यादीनां ब्रह्माभेदाभावेप्येकविज्ञानेन सर्वविज्ञानवदुपादानकर्त्रभेदाभावेपि तत्किं न स्यात्। न चाविद्यादिकं प्रत्यधिष्ठानत्वरूपमुपादानत्वमस्तीति वाच्यम्। एवं हि कल्पितस्य कर्तुरपि कार्यांतर्गतत्वात्कार्यमकर्तृकमेव स्यात्। न तु अभिन्नकर्त्रुपादानकम्। न च प्रागभावादिवत् कर्तुरुपादानेनधर्मिसत्तासमानसत्ताकभेदसद्भावेपि पारमार्थिकभेदाभावमात्रेणाभिन्ननिमित्तकता। तदाहि गगनादिवद्घटादिकमप्यभिन्ननिमित्तोपादानकं स्यात्। मृत्कुलालयोरपि पारमार्थिकभेदाभावात्। तथाच घटादौ कर्त्रुपादानभेदं स्वीकृत्य गगनादौ तयोरभेदाय- प्राक्सृष्टेरद्वितीयमित्यादिश्रुत्या ब्रह्मान्यहेत्वभावव्युत्पादनं व्यर्थं स्यात्। किञ्च कर्तृकारकस्येव कालादिरूपाणामधिकरणादिकारकाणामपि ब्रह्माभिन्नत्वएकविज्ञानेन सर्वविज्ञानयोगात् "सदेव सोम्येदमग्र आसी"दिति कार्योत्पत्तेः प्राग्ब्रह्मवद्भूतकालाद्यपि कर्तृवद्ब्रह्माभिन्नं स्यात्। किञ्च—एकज्ञानेन सर्वस्य विज्ञानाद्ब्रह्म चेद्भवेत्। उपादानं तर्हि भवेत्ततएवानिमित्तता॥ निमित्तत्वे हि सति भेदापत्त्यैकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं न युक्तम्। न हि व्याप्ये निमित्तत्वे सति व्यापकस्य भेदस्याभावः संभवतीति। नच उपादानत्वाभाव एव भेदव्याप्यो नतु निमित्तत्वमिति वाच्यम्। मृदोमृदं प्रत्यनुपादानत्वेपि भेदाभावात्। गौरवाच्च। अत एव नोपादानत्वाभावविशिष्टं निमित्तत्वं व्याप्यम्। निमित्तत्वाभावविशिष्टमुपादानत्वमभेदप्रयोजकमित्यापाताच्च। त्वन्मते तंतून्प्रतिनिमित्तउपादाने चोर्णनाभौभेदस्योर्णनाभिज्ञानेपि तदज्ञानस्य च दर्शनाच्च। अथ लोकदृष्टिमुल्लंघ्य श्रुतिबलान्निमित्तत्वेप्येकज्ञानेन सर्वज्ञानं तर्ह्यनुपादानत्वेपि तद्बलादेव तदस्त्विति दिक्। यच्चोक्तं भामत्यां "इहोपादानत्वं नाम भ्रमाधिष्ठानत्व" मिति। तत्राद्यसूत्रे प्रकृतिरिति प्रतिज्ञा न युक्ता। नहि सर्पस्य रज्जुः प्रकृतिरित्युच्यते। हेतुश्चायुक्तः। सूत्रोक्ते श्रौतमृत्पिंडादिदृष्टांते मृन्मयाद्यधिष्ठानत्वाभावात्। नहि मृन्मयं मृद्यध्यस्तम्। मृत्तत्वज्ञानेप्यनिवृत्तेः। यच्चोक्तं "सोकामयत बहुः स्या"मित्यभिध्योपदेशाद्ब्रह्मैवोपादानं निमित्तं चेति द्वितीयार्थ इति। तन्न। तत्र बहुभवनसंकल्पस्यैवोक्तत्वेन त्वदभि-

मताधिष्ठानत्वाप्रतीतेः । नहि स्थाणुः पुरुषः स्यामित्यभिध्यायतीति । यच्चोक्तं " सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यंत आकाशं प्रत्यस्तंयंती"-ति ब्रह्मण्येव जगदुत्पत्तिलययोः साक्षादाम्नानाद्ब्रह्मैवोपादानम् । नहि अनुपादाने कार्यस्य लय इति तृतीयार्थ इति । तन्न । रूप्यस्य शुक्तितः प्रभवप्रलययोरप्रसिद्ध्याविवर्तनादप्रतिकूलत्वात् । सौत्रस्योभयेत्यत्य सर्व-नाम्न-आद्यसूत्र-प्रकृतनिमित्तत्वोपादानत्वत्यागेनाप्रकृत-प्रभवप्रलय-परत्वा-योगाच्च । उपादानत्वमात्रस्य प्रलयमात्रेण सिद्धेः । निमित्तत्वे सत्युपा-दानत्वस्य तु तंतोरूर्णनाभौ प्रलयदर्शनेन केवलोपादानासाधारणाभ्यां प्रभवप्रलयाभ्यामप्यसिद्धेः । उभयपदवैयर्थ्याच्च । साक्षाच्छब्दास्वारस्याच्च । येहि निमित्तत्वोपादानत्वे परंपरयासाधिते तयोरेवसाक्षात् साधने हि साक्षात्पदं स्वरसम् । यच्चोक्तं " तदात्मानं स्वयमकुरुते "त्यात्मन एव सृष्टौ कर्मत्वकर्तृत्वोक्तेः, " सच्चत्यच्चाभव "दिति परिणामोक्तेः, " यद्भूतयोनि "-मिति योनिशब्दाच्चोपादानं ब्रह्मेति चतुर्थपंचमषष्ठानामर्थ इति । तन्न । विवर्तमते श्रुतौ सूत्रे च प्रकृतिपरिणामयोनिशब्दानामयोगात् । नहि रज्जुः सर्पं करोतीति वा सर्पोभवदिति वा सर्पात्मना परिणतेति वा सर्पयोनि-रिति वोच्यते । विवर्तपरिणामादिप्रक्रियात्वन्यत्र निरस्ता । चतुर्थसूत्रस्थ-परिणामशब्दबलात्परैः परिणामादेरुक्तत्वाद्भाष्ये तद्व्याख्यावसर एव परमतं परास्तमिति ॥

टीकाक्षरार्थस्तु ॥ नियामकविशेषाभावेनेति ॥ नपुंसकलिङ्गब्रह्मादि-शब्दवाच्यत्व इव स्त्रीलिङ्गवाच्यत्वे विशेषमानाभावादित्यर्थः ॥

॥ इति प्रकृत्यधिकरणम् ॥ ६ ॥

अथ एतेनाधिकरणम्

॥ ॐ एतेन सर्वे व्याख्याता व्याख्याताः ॐ ॥

अव्यवधानेनसूतिहेतुत्वरूपप्रकृतित्वमुक्तरीत्या ब्रह्मणि युक्तम् । रूपाहानेः । नतु निषेध्यत्वादि रूपमसत्त्वादिकम् । रूपहानेः । तस्मात् "असद्वा इदमग्र आसी"दित्यादिवाक्यस्थासच्छून्यादिशब्दवाच्यो न विष्णुः । नचासत्त्वस्य तद्गतत्वाभावेपि तदधीनत्वादसच्छब्दवृत्तिः

असतो निःस्वरूपस्य नियमनाभावेनेशानधीनत्वादित्याक्षेपात्संगतिपूर्वपक्षौ ॥

सिद्धांतस्तु—प्रसिद्धस्य शून्यत्वादेर्ब्रह्मगतत्वाभावेपि "शमूनं कुरुत" इत्यादिभाष्योक्तस्यानुव्याख्यानोक्तस्य दुर्जनाव्यक्तत्वस्य च निमित्तस्य तद्गतत्वात् प्रसिद्धस्यापि तदधीनत्वाच्च शून्यादिशब्दवृत्तिः। शशविषाणादेरत्यंताभावप्रतियोगित्वमीशाधीनम्।

उत्पिपादयिषेदीशो यदि शृंगं शशादिके।
गवादाविव जायेत तदभावादभूदसत्॥

अन्येतु—एतेन प्रधानकारणवादनिरासन्यायेन। परमाण्वादिकारणवादा अपि प्रतिषिद्धतया व्याख्याता इति सूत्रार्थ इत्याहुः। तन्न। प्रधानपरमाण्वादिकारणवादानां समयपादे निरसिष्यमाणत्वात्। तेषां श्रौतत्वमिहनिरस्यत इति चेन्न। येषां श्रौतकारणवाक्यानां ब्रह्मपरत्वं निर्णीतं तेष्वण्वादिपरत्वशंकानुदयात्। येषां तु तन्न निर्णीतं तेषां ब्रह्मपरत्वमेवातिदेष्टव्यं। तेन विनाऽण्वादिपरत्वनिरासासिद्धेः। किंचाध्यायोपसंहारस्थेनैतेनेतिशब्देनाध्यायादावुपक्रांतस्य मध्ये चोक्तस्य समन्वयन्यायस्य परामर्शसंभवेऽनेवंविधस्य प्रधाननिरासन्यायस्य परामर्शो न युक्तः। सर्वे इत्यस्याप्यध्यायार्थत्वेन प्रकृतसमन्वेतव्यशब्द जातीयपरत्वे संभवति नाण्वादिपरता युक्ता। व्याख्याता इत्यस्य निरस्ता इत्यर्थश्च न स्वरसः। यच्चोक्तमन्यैः अभ्यासोध्यायसमाप्तिप्रदर्शनार्थ इति तन्न। पादभेदस्येव प्रमेयवैजात्यादेवाध्यायभेदस्य सुज्ञानत्वात्। अन्यथा पादांतेपि स स्यात्॥

केचित्तु—ब्रह्मकांडएकैकविद्याविशेषादेव मुमुक्षोरिष्टसिद्धेर्ज्ञातव्यांतरं नास्तीति दर्शयितुं तत्तद्विद्यावसाने "नच पुनरावर्तते नच पुनरावर्तते" इत्यादिरभ्यासः। कर्मकांडेत्वेकैकमात्रेण रागिण इष्टसिद्धिरिति दर्शयितुं तत्तत्कर्मावसाने तदभावः। तथाच निर्णेतव्यानुरोधाद्ब्रह्ममीमांसायामध्यायांतेऽभ्यासः कर्ममीमांसायां तु नेत्याहुः। तन्न। तथात्वे प्रत्यधिकरणमेकैकविद्यानिर्णायकत्वेनाभ्यासापातात्। आद्याध्यायेऽभ्यासे न ज्ञातव्यांतरं नेतिसूचितत्वेन द्वितीयाद्यध्यायानां वैयर्थ्यापाताच्च। छांदोग्याद्युपनिषत्समाप्तावभ्यासेपि बृहदारण्यकादिसमाप्तौ तदभावाच्च। "संधीयते प्रजया पशुभिः यशसा ब्रह्मवर्चसेन स्वर्गेण

लोकेन सर्वमायुरेति सर्वमायुरेति" इत्यादौ पश्वादिफलकविद्यावसानेऽप्यभ्यासदर्शनाच्च। कर्मकांडेपि ऋग्वेदब्राह्मणादौ प्रत्यध्यायमंतेऽभ्यासदर्शनाच्च।

यच्चोक्तम्। अर्थसमाप्त्या नाध्यायसमाप्तिनिश्चयः। काष्ठैः स्थाल्यामित्यादौ वाक्यासमाप्तौ वाक्यार्थस्येवाध्यायासमाप्तावध्यायार्थस्याप्यसमाप्तेः। तस्मादभ्यासेनैवाध्यायभेदो ज्ञेय इति। तन्न। पादांतेऽप्यभ्यासापत्तेरुक्तत्वात्। काष्ठैः स्थाल्यामितिवदिह साकांक्षत्वाभावाच्च। पादचतुष्टयन्यायागोचरस्य समन्वेतव्यशब्दस्याभावाच्च। समन्वयविरोधयोर्भेदस्य स्फुटत्वाच्च। अन्यथा अर्थैकत्वनयेऽर्थभेदाभेदाभ्यां वाक्यभेदाभेदोक्तिरयुक्ता स्यात्। तस्मात् "अवधारणार्थं सर्वस्ये" ति भाष्योदाहृतस्मृत्युक्तमेव द्विरुक्तेः प्रयोजनम्। अत्र चाध्याये पादचतुष्टयेनयथाक्रमम्।

नामानि लिंगान्यपि चेतरत्र प्रसिद्धियुक्तानि तथोभयत्र।
प्रसिद्धिभांज्यन्यपदार्थ एव प्रसिद्धियुक्तानि समन्वितानि॥

तत्राप्यन्यत्रैव प्रसिद्धेषु वाक्यस्यान्यत्रावांतरतात्पर्ये सत्येव "ब्रह्मण्यपि तदधीनत्वा" दितिन्यायेन प्रवृत्तिनिमित्तानुरोधेन वा "ज्योतिरुपक्रमादितिन्यायेन श्रुत्युक्तयोगेन वा पदसमन्वयः। वाक्यान्वयादिति न्यायेन ब्रह्मपरवाक्यैकवाक्यतारूपवाक्यसमन्वयो वा। उभयत्रप्रसिद्धेषु अन्यत्रप्रसिद्धेषु च तत्तद्वाक्यस्यापि ब्रह्मैकपरत्वम्। तत्राप्युभयत्रप्रसिद्धेषु द्युभ्वाद्यायतनादिशब्देषु वाक्यांतरे ब्रह्मपरत्वेपि विषयवाक्ये तत्परत्वं नेतिप्राप्ते तन्निरासः। अन्यत्रप्रसिद्धेषु तु क्वापि ब्रह्मपरत्वं नेति प्राप्ते तन्निरासः। एवंच यथा कामिनि योज्यसमभिव्याहारेण स्थायिकार्यस्य लिङर्थत्वे निश्चिते लोके क्रियाकार्ये प्रथमव्युत्पन्नेपि लक्षणा, यथा वा "सुखं स्वर्गपदास्पद" मिति श्रुतेरलौकिकसुखस्य स्वर्गपदार्थत्वे निश्चिते लोके चंदनादौ प्रथमव्युत्पन्नेपि लक्षणा, यथा वा सिंहस्य सिंहशब्दार्थत्वे निश्चिते चित्रलिखितसिंहे प्रथमव्युत्पन्नेपि लक्षणा, तथोक्तरित्या चरमवैदिकव्युत्पत्तितो ब्रह्मणो मुख्यार्थत्वे निश्चिते प्रथमव्युत्पन्नोपि लौकिकार्थो न तथा मुख्यः। तदुक्तमनुव्याख्याने—

"विपरीतप्रमाभावे पूर्वारोहस्तु कारणम्।
सा भवेद्यत्र सव्यर्थः पूर्वारोहो भ्रमो यथा"॥ इति

तस्मात्—अपर्यायानंतशब्दैर्यौगिकैर्गुणवाचकैः ।
वाच्यत्वाद्ब्रह्मणः सिद्धा समस्तगुणपूर्णता ॥

अन्येतु आकाशादिशब्दानां ब्रह्मपरत्वमात्रेण तत्तद्वाक्यस्थब्रह्मलिंगानां जन्मादिसूत्रोक्तलक्षणातिव्याप्तिपरिहारस्य चोपपत्तेर्ब्रह्मवाचित्वमप्रमाणिकमप्रयोजनं चेत्याहुः । तन्न । "नामानि सर्वाणि यमाविशंति, अद्यतेऽत्तिचभूतानि तस्मादन्नं तदुच्यते, तद्वै त्व प्राणो अभवः । महान् भोगः प्रजापतेः । भुजः करिष्यमाणः । यद्देवान् प्राणमोनव, गायत्री वा इदं सर्व, गायति त्रायते चे"त्यादिश्रुतिभिः, "आसमंतात् काशते यदाकाश" इत्यादिस्मृतिभिश्चान्नादिशब्दानां यौगिकत्वोक्तेः । "साक्षादप्यविरोधं जैमिनि"रितिसूत्रे सांकरभाष्येप्यग्निवैश्वानरादिशब्दानां ब्रह्मणि यौगिकत्वोक्तेश्च । अतर्यामिभूमादिशब्दानां ब्रह्मणि यौगिकत्वोक्तेश्च । अंतर्यामिभूमादिशब्दानां ब्रह्मणोन्यत्र मुख्यत्वासंभवाच्च । "तं यच्छतंवर्षाणी"त्यादि श्रुत्या शतर्च्यादिशब्देषु स्वोक्तयोगविद्धरूढयोः "ता वा एताः सर्वा ऋचः सर्वे वेदा "इति शब्दांतरेष्वप्यतिदेशाच्च । रूढानां श्येनादिशब्दानां तु कर्मणि मुख्यत्वे मानाभावाद्योगकल्पकाभावात् "यथा वै श्येन" इति वाक्यशेषानुसाराद्गौणत्वादिकम् । येषां तूद्भिदादीनां योगः संभवति, येषां चाज्यादिशब्दानां "यदाजिमीयुस्तदाज्यानामाज्यत्व"मिति श्रुत्या योग उक्तस्तत्र यौगिकतैवाश्रिता । वैश्वदेवशब्दोपि "यद्विश्वेदेवाः समयजंत तद्वैश्वदेवस्य वैश्वदेवत्व" मिति श्रुतेर्यागाष्टके यौगिक एव । ननु मीमांसकोक्तरीत्या "वैश्वदेवीमामिक्षा"मिति श्रुतेरामिक्षायागस्य विश्वदेवदेवताकत्वाद्वैश्वदेवावैश्वदेव समुदाये छत्रिशब्दवल्लाक्षणिकः । श्रुत्युक्ते योगे सति योगमुखलक्षणाया अयोगात् । उपपादिता च भाष्यकृता श्रुत्यादिभिस्तत्तदधिकरणेषु ब्रह्मणस्तत्तच्छब्दवाच्यता ।

केचित्तु शरीरवाचिशब्दानां शरीरिपर्यंततायादेव मनुष्यादिशब्देषु दर्शनात्सर्वस्य च "यस्याव्यक्तं शरीर"मित्यादिश्रुत्या ब्रह्मशरीरत्वात्सर्वेपि शब्दा ब्रह्मपर्यन्ता इत्याहुः । तदपि न । जातिःशब्दार्थ इति भट्टादिमते व्यक्ताविव ब्रह्मणि लक्षणेति विवक्षायामुक्तश्रुत्यादिविरोधात् । अपसिद्धान्ताच्च । ननु यथा प्राभाकरमते जातौ शक्तेनापिशब्देनव्यक्तिधीः । तथाहि । व्यक्तिपरतन्त्रस्वभावैवाकृतिः प्रत्यक्षसिद्धा । न व्यक्त्यन्तर-

वत्स्वतन्त्रा। परतन्त्रा च परान्तर्भावघटितमूर्तिरिति शब्दादप्याकृतिस्तथैव भातीति जातिव्यक्त्योः शब्दजन्यैकधीवेद्यत्वेपि शब्दशक्तिरनन्यलभ्यायां जातावेव। नतु व्यक्तौ। नहि रूपिशून्यारूपधीरिति न्यायेन धर्मस्य धर्म्यालीढतयैव स्फूर्तिनियमान्नान्तरीयकतया जात्यन्तर्भावेणैव व्यक्तिधीसिद्ध्याव्यक्तेरन्यलभ्यत्वाभावात्। नापि व्यक्तौ लक्षणा। एकधीवेद्यत्वात्। तथा सर्वस्यापि ब्रह्मपरतन्त्रस्वभावत्वाद्ब्रह्मणि शक्तेर्लक्षणायाश्चाभावेपि ब्रह्मणस्तत्तच्छब्दजन्यधीवेद्यतेति विवक्षितमिति चेन्न। तत्संघटिततयैव प्रतीतियोग्यत्वं हि तत्परतन्त्रस्वभावत्वम्। न त्वन्यत्। प्रकृतानुपयोगात्। नहि वृश्चिकवाय्वादिशब्दैस्तदुपादानस्य गोमयाकाशादेर्वा गन्धादिशब्दैस्तदाश्रयस्य पृथिव्यादेर्वा धीरस्ति। तच्च योग्यत्वं तादृशप्रतीत्या कल्प्यम्। नच गवादिशब्देभ्योव्यक्तिघटितजातेरिव घटादिशब्देभ्यो लोके ब्रह्मघटितघटादि धीः। वेदेपि "आकाशादेव समुत्पद्यन्त" इत्यादौ केवलब्रह्मण एव धीः। अन्यथा तस्य ब्रह्मणि समन्वयो न स्यात्। आकाशः सम्भूत इत्यादौ तु केवलाकाशस्यैव धीः। व्युत्पत्तिबलादत्रापि ब्रह्मघटिताकाशप्रतीतिकल्पनायां त्वन्योन्याश्रयः। एवं च न काप्याकाशादिशब्दैर्ब्रह्मसंघटिताकाशादिधीरिति कथमाकाशादेर्ब्रह्मपरतन्त्रस्वभावता। एतेन यथादेवादिशब्दाः कृष्णरामादिशब्दा वा शरीरविशिष्टशरीरिवाचकास्तथाऽऽकाशादिशब्दा अपि ब्रह्मशरीरभूताकाशादि विशिष्टब्रह्मवाचका इति निरस्तम्। शरीरजडकृशस्थूलादिशब्दानां केवलशरीर इव लोक आकाशादिशब्दानां केवलाकाशादावेव प्रयोगात्। वेदेपि "आकाशादेव समुत्पद्यन्त" इत्यादौ केवले विशेष्ये "यस्याव्यक्तं शरीरं यस्य पृथिवीशरीरं यस्यापःशरीरं यस्याग्निः शरीरं यस्यात्मा शरीर"मित्यादौ च केवलविशेषणे प्रयोगेण विशिष्टे प्रयोगाभावात्। सम्भूतादिवाक्ये न विशिष्टपरत्वम्। तथात्वे हि विशिष्ट उपादानकारणत्ववत्कार्यत्वस्यापि सत्त्वेन विशेष्ये कार्यत्ववत्कारणत्वस्याप्यभावेन श्रुतिषु ब्रह्मणि कार्यत्वं निषिध्यकारणत्वं न विधीयेत। ईश्वरविशिष्टे पुनरीश्वरप्रवेशायोगेन सृष्टिवाक्यस्थाकाशादिशब्दानां केवलाकाशादिपरत्वस्यैव न्याय्यत्वाच्च। यदि च विशिष्टवाचिनां तेषां विशेषणे लक्षणा तर्हि समन्वयविषये विशेष्ये ब्रह्मण्यपि सास्यात्। किंच लोकवेदानुसारेण विशेषणवाचितैव। वेदे क्वचिद्विशिष्टे लक्षणेत्येव

किं न स्यात् ।

एवं "अहं ब्रह्मास्मि तत्त्वमसीत्यादावहमर्थादिविशिष्टे ब्रह्मण्यमहादिशब्दानां मुख्यत्वे "तदात्मानमेवावेदहं ब्रह्मास्मि तान्यहं वेद सर्वाणि न त्वं वेत्थ परंतपे"ति निष्कृष्टे ब्रह्मादावहमादिशब्दानां लक्षणा स्यात् । ततोवरं लोकवेदानुसारेणाहमाद्यर्थे मुख्यता । तद्विशिष्टे तु ब्रह्मणि क्वचिल्लक्षणावा अस्मद्रीत्या प्रसिद्धनिमित्तस्य तदधीनत्वादिना शुद्ध एव ब्रह्मणि मुख्यता वा । देवादिशब्दास्त्वात्ममात्रे शरीरमात्रे च न प्रयुज्यन्त इति वैषम्यम् । किंच सर्वं न मुख्यत ईश्वरस्य शरीरम् । "अशरीरं शरीरेष्वनवस्थेष्ववस्थितम् । महान्तं विभुमात्मानं मत्वा धीरो न शोचति । स यश्चायमशरीरः प्रज्ञात्मे"त्यादिश्रुतिभिः, "नैव प्रकृतिजाः क्वचि"दित्यादिस्मृतिभिश्च भगवतः प्राकृतशरीरनिषेधेन प्राकृतस्य पृथिव्यादेरीश्वरशरीरत्वायोगात् । पृथिव्यादेरीश्वरभोगायतनत्वाभावेनाशरीरत्वोक्तौ च भोगायतनवाचिनां देवादिशब्दानामेव शरीरिपर्यन्ततायां दृष्टत्वेन पृथिव्यादिशब्दानामीश्वरपर्यन्तता न स्यात् ।

"पृथिव्याद्यादेवतास्तु देहवत्तद्वशत्वतः ।
शरीरमिति चोच्यन्ते यस्य विष्णोर्महात्मन ॥"

इति स्मृतेश्च न पृथिव्यादिमुख्यं शरीरम् । किंच "यस्यपृथिवी शरीर" मित्यादिना न जडस्येश्वरशरीरत्वसिद्धिः । "यं पृथिवी न वेदे"त्यादिवाक्यशेषेण पृथिव्यादेश्चेतनत्वात् । किंच "अशरीर"मिति श्रुत्यालोकतः प्राप्तशरीरस्यैव निषेधात्तदनुरोधेन "यस्याव्यक्तं शरीर"मित्यादिकं न लोकसिद्धशरीरपरमिति न देवमनुष्यादिशब्दसाम्यसिद्धिः । अपि च यस्य चेतनस्य यद्द्रव्यं सर्वात्मना स्वार्थे नियन्तुं धारयितुं च शक्यं तच्छेषतैकस्वरूपं च तत्तस्य शरीरमिति भवद्भिरुक्तत्वान्न तदधीनत्वातिरिक्तं शरीरत्वमस्ति । एतेन "हन्ताहमिमास्तिस्रो देवता अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि नामरूपे व्याकरो"दिति श्रुतावीश्वरप्रवेशानंतरं नामरूपव्याकरणोक्तेस्सर्वशब्दास्तत्तद्विशिष्टेश्वरवाचिन इति निरस्तम् । विशेषणादावपि प्रयोगस्य दर्शितत्वात् । किंच जीवेनात्मनेति श्रवणात्त्वन्मते च जीवशब्दस्य जीवशरीरकब्रह्मवाचित्वाज्जीवशरीरकात्मनानुप्रविष्टस्य वाच्यत्वं स्यात् । नतु घटाद्यनुप्रविष्टस्य । कथं च देवतासु जीवशरीरकात्मनानुप्रवेशः । किंच अनुप्रवेशानन्तरं

व्याकरणमात्रेणानुप्रवेशस्य वाच्यकोटित्वे संकल्पानंतरंसृष्ट्यासंकल्पस्य सृज्यकोटिता स्यात् । श्रूयते च पूर्ववाक्येऽनुप्रवेशात्पूर्वमेव "तत्तेजोऽसृजत तदपोऽसृजत ता अन्नमसृजन्ते"ति तेजआदीनां नामसम्बन्धः । श्रुतौ तु छान्दोग्यभाष्योक्तरीत्या तेजोबन्नानुप्रवेशानन्तरं तदितरनामरूपव्याकरणमेव विवक्षितमिति ॥

टीकाक्षरार्थस्तु ॥ तुच्छशब्देतुदित्यस्यार्थमाह ॥ तोदनात्तुदिति ॥ छइत्यस्यार्थमाह ॥ अदृश्यः छ इति ॥ उभयत्रेति ॥ असद्वाचिशब्देष्वभाववाचिशब्देषु चेत्यर्थः । तस्मान्नारायणाख्यं ब्रह्मानन्तगुणमिति सिद्धम् ॥ इति एतेनाधिकरणम् ॥ ७ ॥

इति श्रीमद्ब्रह्मण्यतीर्थपूज्यपादानां शिष्येण व्यासयतिना
विरचितायां श्रीमद्भाष्यटीकाया विवृतौ
तात्पर्यचन्द्रिकायां प्रथमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

शुद्धाशुद्धपत्रम्

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
9	10	त्यत्रभाव	त्यत्राभाव
	19	लिंगोक्य	लिंगोक्त्य
11	20	परत्वेन	परत्वे च
	22	गुण	गुणे
14	19	तदभ्रो	तद्दभ्रो
	29	सकुचिन	सकुचित
15	15	दितेररवातर	दितेरवातर
16	30	असुख्य	अमुख्य
		संहार्यमे	संहार्यत्वमे
17	30	वितत्वाच्च	चितत्वाच्च
20	20	विस्मृते	दिस्मृते
	22	अनश्नन्नयः	अनश्नन्नन्यः
21	29	उद्देष्य	उद्देश्य
23	22	युक्तास्तु	युक्तस्यास्तु
32	21	त्वान्तर	त्वन्तर
33	19	त्वग्रे	त्वग्रे
	20	ब्रह्म	बहु
34	9	भावत्	भावात्
35	10	आक्षोप	आक्षेप
36	12	प्रकृत्दादौ	प्रकृत्यादौ
37	7	विशिनिष्ठ	विशिष्ठनिष्ठ
	12	स्यभि	स्याभि
	16	पृयिव्या	पृथिव्या
41	9	बिम्बकाश	बिम्बाकाश

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
42	5	चिञ्च	किञ्च
46	11	तयोच्युत	तयोच्यत
49	16	प्रयुज्यते	प्रयुज्यंते
50	10	भावादन्य	भावादनन्य
	11	अग्न्दा	अग्न्या
51	7	मीत्या	मीया
53	17	अर्भकौस्त्व	अर्भकौकस्त्व
	27	तन्न	तत्र
59	11	प्रेय	प्रेत्य
60	6	संख्या	साख्या
62	20	मोता	मोत
63	27	येह	येद
67	5	लिङ्गात्	तल्लिङ्गात्
70	6	गतस्यापि	गस्यापि
	14	सर्वप्रसिद्ध	सर्वत्रप्रसिद्ध
71	11	तिच्छत्वात्	तितुच्छत्वात्
	18	निवृतिः	निवृत्तिः
72	3	प्राण	प्राणा
76	2	प्रयोगमपेक्षते	ब्रह्मणि प्रयोगमपेक्षते
	25	वेवि	वेति
77	9	यस्मात्	तस्मात्
78	22	पाधिकत्वात्	पाधित्वात्
79	8	समाना	सामाना
81	24	द्युक्तामिति	द्युक्तमिति
93	18	त्यन्ताभवस्य	त्यन्ताभावस्य
97	27	तन्निष्टं	तन्निष्ठं
98	8	श्चेति	श्चेति चशब्दो

पृष्ठ	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
100	14	आकाशस्थस्व	आकाशस्थस्य
102	7	आगच्धति	आगच्छति
	19	तच्छाब्दादिकं	तच्छब्दादिकं
	27	कूल्येत	कूल्येन
103	18	तावादिह	तावदिह
103	19	लिङ्गमिति	लिङ्गत्वमिति
104	11	"त"	"तं" इति
104	17	परत्वात्याग	परत्वत्याग
	19	अभिधार	अभिघार
106	24	सर्वजगत्प्रकाशकाशत्व	सर्वजगत्प्रकाशकत्व
111	14	युक्तेः	द्युक्तेः
112	11	आकृतीनाभिव्यक्ति	आकृतीनामभिव्यक्ति
112	21	पृथिवीमंतरो	प्राणमंतरो
115	5	प्रत्यंग	पत्यंग
118	8	त्यात्रा	त्यत्रा
	16	पुरुषविधमुपैति	पुरुषविधमपि
	22	मोमास	मीमास
119	15	निरपेक्षामेव	निरपेक्षमेव
120	12	कर्मादिरिवोधा	कर्मादिविरोधा
124	24	संतोग्निनामाधि	सतोग्निमाधि
126	13	पर्वतेतरत्वादि	पर्वतेतरत्वादी
	25	जन्यत्वेनोपपत्तेः	जन्यत्वेन वोपपत्तेः
	28	दित्यर्वः	दित्यर्थः
130	12	व्याचक्षणस्य	व्याचक्षाणस्य
133	20	साधनतया	साधनताया
138	30	यौगिके	यौगिको
139	14	रूडि	रूढि

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
140	11	मात्रैण	मात्रेण
	18	ततर्थे	तदर्थे
142	26	वैवधिकरण	वैयधिकरण्यम्
143	2	रित्येदपि	रित्येतदपि
	6	शब्द	शाब्द
	9	ह्रद्रदत्व	ह्रद्रतत्व
	26	यथाह	यथाहं
	28	विवक्षया	विवक्षाया
145	1	स्वप्न	स्वाप्न
147	27	निपात	निपाता
	29	प्रसिद्धे	प्रसिद्धेः
148	24	गत्य	गम्य
	29	शब्दगोचर	शब्दागोचर
149	17	त्वत्न्वयः	त्वत्वान्यः
151	1	द्रष्टृत्वं	द्रष्टृत्वं तु
154	30	शाकित	शंकित
155	1	प्रातिपादिकस्य	प्रातिपदिकस्य
	3	विशेषस्य	विशेष्यस्य
156	13	अधिक्ये	आधिक्ये
157	11	जिवार्यते	निवार्यते
	17	त्यत्रैव	न्यत्रैव
158	12	द्वितीयेपि	द्वितीयेपि हि
	22	दुःखादि	दुःख्यादि
159	9	शक्तादि	शक्तादि
160	6	स्यैयार्थे	स्यैवार्थे
162	23	अभिधनादि	अभिधानादि
163	21	ण्यंतोभ्यो	ण्यतेभ्यो

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
165	2	घ्टष्टांतो	दृष्टांतो
165	3	शब्दत्व	शाब्दत्व
	21	चेत्तार्हि	चेत्तर्हि
	24	आकाश	आकाशा
	26	शब्दार्थस्व	शब्दार्थस्य
168	30	मित्यर्वः	मित्यर्थः
169	13	कालधिक	कालाधिक
	21	दयापि	दथापि
171	19	माद्येति	मादायेति
176	26	गौणात्व	गौणत्व
178	6	यजमानत्व	यजमानत्वं
179	6	हेतुर्भिर्बह्म	हेतुभिर्ब्रह्म
	28	ब्रह्म	ब्रंह्म
184	27	निरासे	निरासो
189	6	निरसके	निरासके
192	2	विरोधदिति	विरोधादिति
193	11	ब्रह्मणि	ब्रह्मण
	13	साक्षादेव	साक्षादेव वाच्यत्वे
197	19	वाक्यत्यापि	वाक्यस्यापि
200	2	ब्रह्मण्यमहादि	ब्रह्मण्यहमादि